

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ХОРУҒ БА НОМИ МОЁНШО

НАЗАРШОЕВ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 809.155.0

ТКБ: 81.2.Точ

Н - 52

НЕЪМАТОВА БИБИҚАНД МАБАТҲОНОВНА

НИЗОМИ ҶОНИШИНҶОИ ЗАБОНИ ВАҲОНӢ

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон**

Роҳбари илмӣ:

Мирбобоев Азизхон - номзади илмҳои филологӣ,
дотсент, мудири шӯъбаи забонҳои бостон ва ориёии
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ	4
МУҚАДДИМА	5-7
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҶҚИҚОТ	8-12
БОБИ I. АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҶҚИҚИ ҶОНИШИНҶО ДАР ЗАБОНИНОСИ	13
1. Масъалаҳои назариявии ҷонишинҳо дар забониноси.....	13-34
1.1.Баъзе масъалаҳои назариявии низоми ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ...34 - 44	
1.2.Мушкилоти таснифи ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ.....	44-60
Хулосаи боби якум.....	61-62
БОБИ II .ҶОНИШИНҶОИ ШАХСИ	63
2.Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои шахсии забони ваҳонӣ.....	63-77
2.1.1.Корбурди ҷонишинҳои шахсии якуми танҳо ва ҷамъ.....	77-86
2.1.2.Корбурди ҷонишинҳои шахсии дуҷуми танҳо ва ҷамъ	87-93
2.1.3. Корбурди ҷонишинҳои шахсии сеҷуми танҳо ва ҷамъ.....	93-98
2.2. Корбурди ҷонишинҳои нафси-таъкидии забони ваҳонӣ ба вазифаи ҷонишинҳои шахси.....	98 -108
2.3.Конструксияи эргативӣ дар ҷонишинҳои шахсии забони ваҳонӣ...109 -115	
Хулосаи боби дуюм	116-117

БОБИ Ш.ЧОНИШҲОИ ҒАЙРИШАҲСӢ ДАР ЗАБОНИ ВАҲОНӢ...118

3.1. Корбурди ишораҷонишинҳо118-130

3.2.Корбурди пурсишҷонишинҳо.....130-140

3.3. Корбурди ҷонишинҳои номуайяни140-149

3.4. Корбурди ҷонишинҳои манфӣ150-153

3.5.Корбурди ҷонишинҳои таъйинӣ.....153-160

3.6.Корбурди ҷонишинҳои муштарак160-162

Хулосаи боби сеюм.....163-165

Хулоса.....166-169

1.Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия.....166-170

2.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот170

Феҳристи адабиёт.....171

1. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда.....171-187

2. Феҳристи интишороти илмии доктараби дараҷаи илмӣ.....188-189

НОМГЎИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

КОА – Комиссияи олии аттестатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон

авт. – автореферат

дис. – диссертатсия

ғ. – ғайра

саҳ. – саҳифа

ш. – шахс

ш. – шумора

п. – падеж, анҷома

вах. – вахонӣ

ном. – номинатив

ген. – генетив

дат. – датив

акк. – аккузатив

абл.– аблатив

Аломат овой

d. – барои ифодаи овози серебрялиии **d** дар забони вахонӣ

t. – барои ифодаи овози серебрялиии **t** дар забони вахонӣ

ə. – барои садоноки қатори омехтаи ноустувор дар забони вахонӣ

č. – ч

c. – к

č̣. – ғъ

č̣. – ғ

j. – қ

ṣ̌. – ш

ṣ̌. – ш

ẓ̌. – ж

ẓ̌. – ж

z. – дз

ṿ. – в̣

x̣. – х̣

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Забони вахонӣ (xīkwor zīk) аз забонҳои эронии шарқист, ки ба гурӯҳи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) мансуб буда, аз рӯи хусусиятҳои фонетикӣ ва луғавию грамматикӣ худ дар байни соири забонҳои ин гурӯҳ мавқеи хосаро ишғол мекунад.

Забони вахонӣ таърихан дар сарзамини қадимае, ки муаррихону сайёҳони Чини бостон онро дар навиштаҳои худ «Бахо» номидаанд [12, 249], ташаккул ёфтааст. Муҳаққиқон ин забонро идомаи таърихӣ яке аз лаҳҷаҳои забони сақӣ номидаанд [28,74], ки қидмати беш аз сеҳазорсола дорад [36, 1-10,]. Мавқеи истеъмоли ин забон нисбат ба тамоми забонҳои эронии шарқӣ васеътар аст ва он дар байни забонҳои эронӣ ягона забонест, ки дар тамоми ҳавзаҳои этнолингвистии Ҳиндукуши Шарқӣ мавриди қорбурд қарор дорад [28,223-250]. Аз ин рӯ, шаклҳои диалектологӣ гуфтори вахонӣ низ зиёд аст ва танҳо дар қаламрави Бадахшони Тоҷикистон се лаҳҷаи ин забон шарқӣ (болоӣ), марказӣ (миёна) ва ғарбӣ (поёнӣ) қорбурд дорад. Дар аввалҳои асрҳои миёна ба сабаби кӯчидани вахониён ба минтақаҳои кӯҳистонии шимоли Ҳинд (Хунзо, Ишқоман, Гилгит, Чатрор ва ғ) ва сипас ба водӣҳои Туркистони Чин (Қошғар, Хутан, Тошқӯрғон, Ерканд, Пуском, Гумо) қаламрави ин забон густариш ва тавсеа ёфтааст [81,198.36,1-10. 27, 59-70]. Ҳоло дар қаламрави Тоҷикистон, Афғонистон, Покистон ва Чин вахониён тақрибан дар 185 деҳа умр ба сар бурда, шумораи хонаводаҳояшон 9212 хоҷагӣ ва нуфузи онҳо 72301 нафарро ташкил медиҳад [14,35-39], ки худашонро хӣк меноманд, аммо дигарон ваҳӣ ё вахонӣ ном мебаранд. Решаи хӣк аз калимаи эронӣ қадим (va)hvīka гирифта шуда, маънояш “меҳрубон, пурнеъмат” мебошад [196,52].

Соҳтори грамматикӣ забон ва вижагиҳои хоси савтии он ин забонро аз дигар забонҳои гурӯҳи помирӣ мутавафит мегардонад, бинобар ин дар як гурӯҳи хоси забонҳои эронӣ ҷануби шарқӣ муттаҳид қардани он бо дигар забонҳо (гурӯҳи шуғнонӣ - рушонӣ, язгуломӣ, ишқошимӣ) мушкилотро дар таснифоти генеалогӣ забонҳои ин гурӯҳ ба амал меорад

ва аз ин рӯ, чанде аз муҳаққиқон забони вахониро дар тафовут аз дигар забонҳои гурӯҳи мазкур, ки ба шоҳаи забонҳои бадахшонӣ (помириӣ) шимолӣ мансуб доништа шудаанд, ба шоҳаи забонҳои бадахшонӣ (помириӣ) ҷанубӣ марбут кардаанд [28, 297-314].

Тафовутҳои грамматикӣ забони вахонӣ аз дигар забонҳои бадахшонӣ (помирӣ), пеш аз ҳама, дар хусусияти консервативии сохтори савти (фонетикӣ)-и он зоҳир мегардад, ки бо вучуди мавҷудияти дастурҳои ин забон, дар забоншиносии муосир ба таври алоҳида, ба сурати амиқу густурда таҳқиқ нагардидааст. То ба ҳол танҳо баъзе аз бахшҳои забони вахонӣ ба шакли монографӣ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст [28,193].

Бинобар ин, пажӯҳиши дигар ҳиссаҳои нутқи ин забон, аз ҷумла низоми ҷонишини он, ки яке аз ҳиссаҳои нутқи муҳим ва мушкили ҳар забон аст, яке аз вазифаҳои мубрами забоншиносии муосир маҳсуб мегардад. Ҳарчанд дар забоншиносии муосир силсилаи таҳқиқот доир ба сохтори дастурии забони вахонӣ ба сомон расида бошад ҳам, системаи ҷонишинҳои забони вахонӣ ба таври комил таҳқиқ нашудааст.

Таҳқиқу баррасии низоми ҷонишинҳои забони вахонӣ, ба сурати монографӣ пеш аз ҳама, барои ба таври амиқу дақиқ баррасӣ намудани сохтори дастурии ҷонишинҳо, нишон додани хусусиятҳои семантикию грамматикӣ ва шаклҳои категориалии онҳо мусоидат менамояд. Сониян, ба сурати монографӣ тадқиқ гардидани низоми ҷонишинҳои забони вахонӣ ва дар ҳамин замина, муқоисаи онҳо бо дигар забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) барои муайяну мушаххас сохтани манзараи умумии таҳаввули ҷонишинҳо дар забонҳои эронӣ шарқӣ кӯмак мекунад.

Бар мабной нукоти баёнгардида масъалае, ки ба сифати мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мо пазируфта шудааст, аҳамияти басо бузурги илмиро молик мегардад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Таҳқиқи илмӣ забони вахонӣ аз нахустин мақолоту асарҳои донишмандони аврупоӣ А. Мейе [1931],

Е.Чонсон [1917], Р.Шоу [1876], О.В.Томашеко [1880], Х.Шёлд [1936] оғоз гардида, минбаъд аз суйи донишмандони эроншинос В.С. Соколова [1967,1973, 1981], Т.Н. Пахалина [1966,1975], А.Л.Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский [1976, 1983, 1999], Д.И.Эделман [1958,1966] ва дигарон идома дода шуд. Як қатор масъалаҳои мубрами сохтори луғавӣ ва грамматикии забони вахонӣ дар асару мақолаҳои муҳаққиқони насли сеюми забони вахонӣ Б.Б.Лашкарбеков [1984], А.А.Саидмахмадов [1992], А.Мирбобоев [1987], С.Матроров [2002], А.Асадбеков [2005], Е.Башир [2009], Я.Обртелова [2017, 2019], Ш.Ғуломалиев [2020], З.Мадаминова [2021], Н. Парвоява [2023] мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор гирифтааст.

Ба таҳқиқи муқоисавию таърихӣ забони вахонӣ олимони маъруфе ба монанди Г.Моргенстриене [1938], В.Лоример [1958], Д.И Эдельман [1990, 2015], Т.Н.Пахалина [1966,1975], И.М.Стеблин-Каменский [1976,1983,1999], Б.Б. Лашкарбеков [1985, 2000], В.С.Расторгуева [2000,2003,2007] машғул гардидаанд.

Қобили зикр аст, ки дар очеркҳои грамматикӣ, ки ба забони вахонӣ бахшида шудаанд, дар баробари дигар масъалаҳои дастурии забон, ҳамчунон хусусиятҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла ҷонишинҳо ба доираи таҳқиқ қашида шудаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот дар робита бо мавзӯҳои илмӣ кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев, ки барои солҳои 2012-2016 тасдиқ гардида буд, таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадаф асосии таълифи диссертатсия, пеш аз ҳама, таҳқиқу пажуҳиши хусусиятҳои луғавӣ, семантикӣ ва грамматикӣ низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадафи мазкур иҷрои вазифаҳои зерин муҳим арзёбӣ мегардад:

- гирдоварии маводи забонӣ ва таҳияи картотека;
- танзим ва ҳамгунсозии картотекаи маводи забонӣ;
- муайян намудани асосҳои назариявии низоми ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ;
- нишон додани хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавӣ-семантикӣ низоми ҷонишинҳо дар забони баррасишаванда;
- ҳаллу ҷасли проблемаҳои таснифи илмӣ низоми ҷонишинҳо дар забони мазкур;
- таҳқиқи густурда ва амиқи ҷонишинҳои шахсӣ ва ғайришахсӣ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо дар забони ваҳонӣ.

Объекти таҳқиқот. Ба доираи пажуҳиши амиқ ва ҳамачониба кашидани низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ предмети таҳқиқоти диссертатсионӣ мо маҳсуб мешавад.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи кор таҳқиқ ва баррасии низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ мебошад.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқоти низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ дар се марҳила сурат гирифт:

1. Солҳои 2013 - 2014 ҷамъоварии мавод, омӯзиши адабиёти марбӯд ба ҷонишинҳои ватанию хоричӣ, ки барои ташаккули назариявӣ ва бунёди таҳқиқоти мазкур замина гузоштаанд, давом кард.
2. Солҳои 2015-2017 ба тартиб додани картотека, ҷамъоварии ҷонишинҳо ва боби якуми диссертатсия сурат гирифт.

3. Солҳои 2018 - 2020 ба навиштани боби дуҷумҷони шонишинҳои шохси ва боби сеҷумҷони, шонишинҳои ғайришохси забони вахонири мавриди барраси қарор додем.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Таҳқиқии асосҳои назариявии рисолаи мазкурро асарҳои илмию назариявии олимони тоҷик, аз қабели Д.Карамшоев [1978]; Н. Карамхудоев, [1973]; Х.Қурбонов [1976]; Т.Бахтибеков [1979]; М.Н. Қосимова [2011], С.Мирзабдинова [1983], М.Файзов [1966], Б. Сиёев [1972], М.М. Аламшоев [1996], М.А.Наҳангова [1971], инҷунин, олимони рус, ба мисли А. Л Грюнберг, И.М.Стеблин-Каменский [1976], Т.Пахалина [1975, 2022]; Т.И.Оранская [1976], О.В.Петрова [1973], А.В.Исаченко [1963], К.Е.Майтинская [1969], Ф.Ф. Фортунатов [1956], А.М. Пешковский [1938], А.А. Шахматов [1975], В.В. Виноградов [1972], Ф.И. Буслаев [1958], В.С. Расторгуева [1966], Э.Бенвенист [1974] ва дигарон бузург мебошад

Асосҳои методологии таҳқиқот. Таҳқиқи мавзӯи диссертатсия дар асоси методи синхронӣ-тасвири ва таҳлили грамматикии ҷузъҳои алоҳида сурат гирифтааст. Дар мавридҳои зарурӣ аз усулҳои таҳқиқи майдонӣ, муқоиса ва муқобила истифода карда шуданд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаи асосии омӯзишӣ ва таҷрибавии диссертатсияро маводи ҷамъовардаи муаллифи рисола дар солҳои 2015-2020 дар замони таҳқиқи экспедитсионӣ дар водии Вахон, асосан дар деҳаҳои Шитхарв, Даршай, Зумудг, Навобод, Туғғоз, Путуп, Внукут, Вранг, Ширгин, Зугванд, Зонг, Асор, Лангари (Кихн) ноҳияи Ишкошими ВМКБ, вахизабонони сокини деҳаи Помири ноҳияи Абдурахмони Ҷомии вилояти Хатлон, чанд нафар вахониёни маскуни шаҳри Исломободи Покистон ҷамъ оварда шудааст, ташкил медиҳад.

Пойгоҳи таҳқиқот. Ҳангоми таҳқиқи мавзӯи диссертатсия мо ба назарияҳои илмии муҳаққиқон В. Лентс [1933], Г.Моргенстриене [1938,1939], В.Лоример [1958] муҳаққиқони рус И.И.Зарубин [1924], В.С. Соколова [1980], Т.Н. Пахалина [1975], А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский [1980], А.Саидмамадов [1892], А.Мирбобоев [1987], Б.Лашкарбеков [1986],

С.Матроров [2002], Б.Сиёев[1972], М.Н. Қосимова [2011, 2016], М.Аламшоев [1994], Ш.Юсуфбеков [1992], Я.Обртелова [2017,2019], Ш.Фуломалиев [2020], З.Мадаминава [2021], Н.Парвиева [2022] ва дигарон ба сифати асоси назариявӣ така намудаем.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Дар дисертатсия бори нахуст дар асоси маводи тозаи забонӣ системаи ҷонишинҳои забони вахонӣ ба таври комил таҳқиқ шудааст. Инчунин дар таҳқиқоти дисертатсионӣ бори нахуст дар эроншиносӣ низоми ҷонишинҳои забони вахонӣ ба сурати монографӣ мавриди таҳқиқи густурда қарор гирифтааст. Дар асоси маводи гирдовардашуда бори аввал хусусиятҳои грамматикӣ ҷонишинҳои забони вахонӣ таҳлил гардида, гурӯҳҳои ҷонишинҳои забони вахонӣ аз назари маъноӣ ва грамматикӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1.Дар асоси назарияи умумилингвистӣ мавқеи ҷонишинҳои забони вахонӣ ва ифодашавии онҳо дар системаи воҳидҳои забонӣ муайян гардидаанд, ки дорои вазифа ва маънои луғавӣ ва грамматикӣ мебошад.

2.Хелҳои ҷонишинҳо дар забони вахонӣ дар асоси хусусиятҳои маъноӣ ва структурӣ таҷзия карда шуда дар баъзе ҳолатҳо ба таҳаввули таърихӣ онҳо равшанӣ андохта шуд.

3.Таркибҳои ҷонишинии забони вахонӣ тасвир ва таҳлил гардида, хусусияти грамматикӣ онҳо дар ифодаи вазифаҳои грамматикӣ таҳлил карда шудааст.

4.Низоми флективии ҷонишинҳои забони вахонӣ ва таҳаввули шакли онҳо зимни тағйироти падежӣ бар маънои далелҳои забонӣ ба доираи пажӯҳиши забоншиносӣ кашида шуда, маънои грамматикӣ ҳолатҳо (падежҳо) ва воситаҳои ифодаи онҳо муайян карда шуд.

5.Ҷойгоҳ ва мақоми ҷонишинҳои шахсӣ ва ғайришахсӣ дар низоми умумии корбурди ҷонишинҳо дар забони вахонӣ мушаххас карда шуда тафовути грамматикӣ гурӯҳи ҷонишинҳои шахсӣ муайян карда шудааст.

6. Аз нуқтаи назари корбурди нахвӣ ҷонишинҳои забони ваҳонӣ таҳлилу таҳқиқ карда шуда, нақш ва ҷойгоҳи онҳо дар низоми нахвиӣ барои ифодаи аъзоҳои ҷумла дар забони ваҳонӣ таъйин карда шудааст.

7. Умумият ва фарқияти ҷонишинҳои забони ваҳонӣ дар системаи грамматикӣ забонҳои помирӣ ба тариқи муқоиса муайян карда шудааст.

Аҳамияти назариявӣ таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқи диссертатсионӣ ва нуқтаҳои асосии назариявӣ онро метавон зимни таҳқиқи низоми ҷонишинҳои забонҳои дигари эронӣ шарқӣ, аз ҷумла забонҳои гурӯҳи помирӣ ва ҳамчунин дигар забонҳои ғайриэронӣ минтақаи истифода намуд. Маводи илмӣ диссертатсия ҳамчунин барои равшанӣ андохтан ба бисёре аз масъалаҳои таърихи забонҳои эронӣ, масоили мубрами сохтори дастурии онҳо ва инкишофи таърихӣ сохтори морфологию категорияҳои грамматикӣ ин забонҳо мусоидат карда метавонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Матолиби илмӣ ва маводи забонӣ диссертатсияро метавон ҳангоми таҳияи курсҳои таълими таърихи забонҳои эронӣ, таърихи забони тоҷикӣ, курсу семинарҳои таҳассусӣ доир ба забонҳои помирӣ, масоили мубрами грамматикаи забонҳои эронӣ ва таҳияи фарҳангҳои тафсири ва дузабонаи ваҳонӣ, фарҳангҳои муқоисавӣ забонҳои эронӣ, бахусус гурӯҳи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) истифода намуд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки масъалаи мазкур бо таҳлилу баррасии назариявӣ таъмин буда, бар мабноси нуқтаҳои мушаххаси методологӣ, маводи гуногунҷанбаи таҳлилӣ дар мувофиқат бо сохтор, мақсаду вазифаи таҳқиқ бунёд ёфтааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва муҳтавои диссертатсия ба таҳқиқу пажӯҳиши хусусиятҳои луғавию грамматикӣ низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ бахшида шудааст ва ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дарачаи илмӣ номзадӣ илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 - Назарияи забон мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат аст, ки муаллифи диссертатсия дар чараёни пажухиш, аз таҳрезии мавзуи рисола, чамъоварии мавод, гурӯҳбандии онҳо, ба бобу зербобҳо чудо карда навиштани диссертатсия ба таври мустақим саҳм дорад. Навиштани мақолаҳо оид ба мавзӯ ва суҳанрониҳо дар ҳамоишу конференсияҳо оид ба мавзуи диссертатсия фаъолияти амалии рисола навис доир ба кори диссертатсионӣ мебошад. Дар диссертатсия маводи тозаи забонӣ, ки аз тарафи муаллиф чамъоварӣ гардидааст, мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Тасвиби таҳқиқоти диссертатсионӣ. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шакли маърузаю гузоришҳои илмӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии устодон, аспирантон ва донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Донишкадаи ҷумҳуриявӣ тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст. Диссертатсияи мазкур дар сексияи кафедраҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев (суратчаласаи №7 аз 28 -уми июни соли 2023) муҳокима ва барои Ҳимоя пешниҳод гардидааст .

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар 11 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи Олии Аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор шудаанд.

Сохтори ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо, муқаддима, тавсифи умумии таҳқиқот, 3 боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва феҳристи адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия аз 189 саҳифаи хуруфи компютерӣ иборат мебошад.

БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ ҶОНИШИНҲО ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

1.1. Масъалаҳои назариявии ҷонишинҳо дар забоншиносӣ. Ҷонишин яке аз ҳиссаҳои хоси мустақили нутқ буда, ашё ва аломати онро номбар накарда, балки ба таври умумӣ ба онҳо ишора мекунад. Дар забони ваҳонӣ чун дар дигар забонҳои эронӣ дар ҷумла ба ҷойи исм, сифат ва шумора истифода бурда мешавад. Масоили мухталифи марбут ба ҷонишинҳо ва сохтори семантикию дастурии онҳо дар осори забоншиносӣ ба таври густурда мавриди баррасию таҳқиқ ва мувоҳисоти ҷиддии илмӣ қарор гирифта, доир ба хусусиятҳои сохторию корбурдии онҳо назароти мухталиф баён гардидаанд.

Нахустин нуктаи мавриди баҳс доир ба ин мавзӯ муайян намудани мафҳуми “ҷонишин” ҳамчун ҳиссаи нутқ мебошад.

Дар фарҳанги энциклопедии забоншиносӣ мафҳуми ҷонишин чунин шарҳ ёфтааст: (аз забони юнонӣ *metonymia* – тағйири ном,) ки фарогири кӯшиши муназзам ё лаҳзавии ном аз як синфи объектҳо ё воҳид ба синф ё ашёи ҷудоғона мебошад, ки бо он аз лиҳози ҳамҷаворӣ, ҳаммарзӣ дар як ҳолат гирдомада шабеҳ дошта мешавад [218,300]. Дар ин фарҳанг ҳамчунин таъкид гардидааст, ки «Ҷонишин – навъи вожаҳои луғавӣ-семантикиест, ки ба маънои онҳо ё мурочиат ба амали нутқ ё ишора ба типи вожаҳои нутқи муносибатдошта бо воқеияти ғайризабонӣ дохил мешаванд» [218,294].

Г.Павский фикри худро дар бораи ҷонишинҳо чунин баён кардааст: «Номи ҷонишинҳо дар забон маънои пурраи худро ифода карда наметавонад. Ҷонишинҳо номҳоро иваз карда наметавонанд ва фақат барои ба онҳо ишора намудан ё ки дар хотир нигоҳ доштани онҳо хизмат мекунад ва умуман сифат, намуд ва шумораи предметҳоро ифода карда наметавонад, фақат онҳоро ёдрас мекунад» [129,249-250].

Д.В.Флоров дар яке аз мақолаи худ овардааст, ки ҷонишинҳо ҳамчун хели махсуси номҳо баррасӣ мегарданд, ки маъноҳои онҳо дар

худи шакли ҷонишинҳо ифода шуда, яъне шахс, шумора, чинс ва падежҳо ифода мегардад [173,133-140].

К.Майтинская истилоҳе, ки мафҳуми ҷонишинҳоро ифода мекунад, ба калимаҳои грекии *ant* ё ки калимаҳои *pronomen*, тааллуқ дорад, ки ба воситаи калимаҳои ифода шудаанд, ки ба сифати номҳои мустақил истифода бурда шудаанд [106, 25].

А.М. Пешковский чунин таъкид дорад, ки «ҷонишинҳо аз сабаби мулоҳизаи танҳо буданашон, дар ҳама ҷо «вайронкунандаи тартиб» ҳастанд, зерфаслҳо ва мувофиқаҳои махсусро ташкил медиҳанд. Аз гуногунии ин ҳолатҳо, гарчанде вайҳо гуногун бошанд ҳам, билохира, ба гуногунии табиати худи ҷонишинҳо шомил мегарданд [141,159].

Дар «Морфологияи русӣ» истилоҳи ҷонишин чунин тавзеҳ ёфтааст: «Калимаҳои ҷонишинӣ ин калимаҳои ишоратие, мебошанд, ки ба маънои луғавии муайяни доимӣ луғавӣ надоранд ва ин вобаста ба он ки ба кадом ҳодисаи воқеият ё ки ба кадом калимаи нутқ ишора мекунад, соҳиби он маъно мегарданд, ман, вай, ин хел, ин қадар, он қадар, он вақт ва ғайра» [150, 69].

Ф.И.Буслаев ҷонишинҳоро ба гурӯҳи калимаҳои ёридиҳанда дохил мекунад [69,101].

Забоншиноси руси асри XIX Г. Павский гуфта буд, ки ҷонишинҳо исмро иваз накарда, ба он фақат ишора мекунад [129, 257].

Академик И.И.Давидов низ ба Г.Павский ҳамфикр буд. Ӯ гуфтааст, ки таърифи ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқ, ки ба ҷойи исм меоянд, нодуруст мебошанд, чунки ин таъриф маънои васеъ дорад [129, 257]. Диониси Фраки хусусияти ҷонишинҳоро чунин муайян кардааст: «Ҷонишинҳо калимаҳои мефаҳмонанд» [42,14].

Аз ин хотир, ҷонишинҳо ҳамчун ҳодисаи нутқ ҳанӯз дар бостон шинохта шуда, таърифи онҳоро дар ҳамон асно муайян карда будаанд.

В.В. Виноградов ҷонишинҳоро ба сифати калимаҳои ишоратӣ муайян намудааст [71,233].

А.Шахматов хусусияти исму қонишинҳоро дар забони русӣ ба назар гирифта буд, ки қонишинҳо маъноӣ муайяни воқеӣ надоранд: онҳо предмет ва шахсро ҳамчун аломати доимии мавҷудоти воқеӣ ифода намеkunанд [174,150].

А.А.Потебня гуфта буд, ки қонишинҳо сифат, ҳолат ва умуман предметҳои олами объективиро бевосита ифода накарда, ба онҳо фақат ишора мекунад [144,36].

А.М.Пешковский гуфта буд, ки қонишинҳо дар грамматика нисбат ба калимаҳои гурӯҳи шумораӣ мавқеи бузургтар доранд [141,154].

В.Вунт тақрибан ҷиҳати қонишинҳоро ба эътибор гирифта, вазифаи ивазкуниро дар забони немисӣ фақат хоси қонишинҳои ишоратӣ, саволӣ, номуайяни ва нисбӣ ҳисоб карда аст [106, 27].

О.Есперсен дар забони англисӣ ивазкуниро ҳамчун вазифаи асосии қонишинҳо зери шубҳа гирифтааст [83,90-91].

Мувофиқи ақидаи баъзе олимони қонишинҳо таърихан аз калимаҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Масалан, Г.Штейнтал ва аз паи у А.А.Потебня гуфтаанд, ки як вақтҳо калимаҳо ба ду гурӯҳ луғавию маъноӣ чудо мешудаанд. 1.Калимаҳои сифатӣ (качественные), ки онҳо предмет ва ҳодисаҳои олами моддиро дар шакли шайъияшон ифода мекарданд; 2. Калимаҳои ишоратӣ, ки онҳо ба шахсу предмет ишора мекардаанд. Ба қавли онҳо калимаҳои ишоратӣ ҳамчун хели махсусу алоҳидаи калимаҳо гурӯҳи қонишинҳоро ташкил дода буданд. Вале бо мурури замон баробари таҳаввули сохти грамматикӣ забон қонишинҳо ҳамчун ҳиссаҳои нутқи онҳо бо феъл, исм, сифат ва зарф омехта шуда, ба онҳо махлут шудаанд [106, 28].

Д.И.Эдельман дар асари «Грамматикаи муқоисавии забонҳои шарқи эрон» таъкид карда мегӯяд: «Қонишинҳо дараҷаҳои гуногун, хусусиятҳои ҳархелаи луғавӣ ва калиматағйирдихӣ доранд. Дараҷаи чинсро қонишинҳои ишоратӣ, саволӣ ва нисбӣ доро мебошанд, шумораи қонишинҳои шахсӣ, ҳамчун луғавӣ, аз дигар қонишинҳои морфологӣ ифода меёбанд» [183,52.]

Истилоҳи ҷонишин дар забоншиносӣ тарҷумаи таҳтуллафзи калимаи “местоимение”- и русӣ мебошад, ки он дар навбати худ аз калимаи лотинии “pronomen” ва юнонии “anti-onymia” тарҷума шуда, ҳанӯз дар давраи антиқа ба гурӯҳи калимаҳое мансубият дошт, ки онҳо ба ҷойи исмҳо истеъмол мешуданд. Баъдҳо забоншиносон дар забонҳои мухталиф истилоҳоти pronomen (фаронсавӣ), pronoun (англисӣ), pronomini (финӣ) ва ё тарҷумаи онро дар маҷорӣ невмаъ, немисӣ Fürwort, ҳиндӣ sarva-nā ma [106, 25-26], тоҷикӣ “ҷонишин” барои ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун ном интихоб кардаанд.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки истилоҳи ҷонишин дар забоншиносӣ таърихи дуру дароз дорад ва чунон ки дар дастурамалҳо, муқаддимаи баъзе фарҳангҳои асримиёнагӣ дарҷ шудааст, ки ҷонишинҳо бо истилоҳи арабии «замир» номбар шудаанд.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» мафҳуми ҷонишин чунин дарҷ ёфтааст: «Ҷонишин бар хилофи калимаҳои мустақил предмету аломат ва миқдори онро ифода накарда, балки фақат ба онҳо ишора мекунад. Бинобар ҳамин ҳам, дар забоншиносӣ ҷонишинҳоро калимаҳои ишоратӣ низ меноманд» [8,58].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» ба ҷонишин чунин таъриф дода шудааст: «Ҷонишинҳо предмет ва аломати онро номбар накарда, ба таври умумӣ нишон медиҳанд. Ҷонишинҳо бо маънои умумии худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунанд. Маънои конкретии ҷонишинҳо танҳо дар ҷумла муайян мешаванд» [11, 215].

Дар илми сарфу наҳви муосир истилоҳи «ҷонишин» ба ғайр ҷонишинҳои исмӣ ҳамчунин дар доираи васеи калимаҳо, аз қабилӣ сифат, шумора, зарф, ки радаҳои сарбастаи комилнашавандаро ташкил дода, аз рӯйи вазифаи ишоратии худ муттаҳид мегарданд. Ин калимаҳо маъниҳои хоси мучарраде доранд, ки дар матн ва ё ҳолати нутқ мушаххас мешаванд [3,99 - 101].

Р.Х. Додихудоев ва Л.Г.Герсенберг дар китоби «Таърихи забони тоҷикӣ» бар он андешаанд, ки мафҳуми ҷонишин дар забони порсии қадим

барои фаҳмида гирифтани матн ё барои сохтани нутқ аҳамияти калон дорад ва дар равнақу инкишофи минбаъдаи забон махсусан дар шикасту рехти нави системаи феъл роли муҳим бозид [15,45].

П.Чамшед дар асари «Курси кӯтоҳмуддат дар бораи муқаддимаи забоншиносӣ» овардааст, ки ҷонишинҳо дар забон яке аз калимаҳои қадимтарин мебошад. Бисёри ифодаҳои забонӣ аз калимаҳои ҷонишинӣ бармеоянд, ки якумини вайҳо худро ҳамчун «ман-на ман» муаррифӣ менамуданд, онҳо инкишоф ёфта, дар мавқеи «ин ҷо (здесь)»-он ҷо (там), «маълум - номаълум» аз ҳад зиёд ҷойи худро мустаҳкам мекунанд ва ғайраҳо [80,116].

Бояд қайд кард, ки ҷонишинҳо ҳамчун дигар ҳиссаҳои нутқ маъноӣ вазифаи махсус дошта, яке аз қадимтарин гурӯҳи калимаҳо мебошанд, ки онҳо миқдоран кам бошанд ҳам, дар гуфтор мавқеъ ва ҷойи муайян доранд.

Забоншиноси тоҷик Б.Сиёев дар китоби «Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ» дар бобати семантикаи ҷонишинҳо таъкид кардааст: «Маъноӣ ҷонишинҳо бениҳоят абстракт аст, ки аз ин ҷиҳат онҳо дар бисёр мавридҳо ба конкрет ва возеъ, баён шудани фикр ҳалал мерасонанд. Аз ин ҷост, ки муайян кардани маъноӣ ин гурӯҳи калимаҳо аҳамияти калони илмию амалӣ доранд» [43,12].

Дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ҷонишинҳоро ба сурати ҷамъ «замоир» ном бурда, он дар бобати хусусияти ҷонишинҳои муттасилаи субъекту объектро ифода менамоянд [213,7-8] ва дар Фарҳанги «Бурҳони қотеъ» [208,23-24] низ ин истилоҳ ба ҳамин маъно тавзеҳ гаштааст. Ин анъана дар дар нахустин грамматикаи забони тоҷикӣ, ки соли 1926 таълиф шуда буд, нигоҳ дошта шудааст [3, 99 - 101].

Мувофиқи ақидаи иддае аз олимони ҷонишинҳо таърихан аз калимаҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Мо ба ақидаи муаллифони дар болозикршуда розӣ шуда наметавонем, чунки ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ҳисобида шуда, дорои маъноӣ муайян буда, ба савол ҷавоб мешаванд, маъноӣ луғавӣ доранд ва аъзои ҷумла шуда метавонанд.

Мавзуи дигари мавриди баҳси донишмандон семантикаи ҷонишинҳо ба шумор меравад.

Ҷонишинҳо дар сохтори грамматикӣ ҳар як забон аз лиҳози семантикӣ ва чи аз лиҳози сохторӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои номии нутқ дорои категорияҳои бештари луғавию семантикӣ мебошанд, зарурати таҳқиқоти типологии хусусиятҳои ҷонишинҳоро ҳам аз нуқтаи назари хусусияти семантикӣ - морфологӣ ва ҳам лиҳози семантикӣ - синтаксисӣ таъкид менамояд.

А.М.Пешовский муҳолифи муттаҳид намудани ҷонишинҳо дар як ҳиссаи нутқ дар асоси гуногуншаклии грамматикӣ онҳо буд ва онҳоро ба гурӯҳҳои номӣ ва зарфӣ тақсим намуда, ҳамзамон мафҳуми грамматикӣ калимаҳои шабеҳро қайд мекунад [141,163-164].

Забоншиноси рус дар ҷойи дигар дар бораи ҷонишинҳо ҳамин гуна ақида доштааст, ки ҷонишинҳо маъноӣ моддӣ (шайъӣ) надоранд [144, 155].

Тавре М.Ф.Лукин қайд кардааст: «Дар бисёре аз хелҳои ҷонишинҳо, ки бо роҳи исмшавӣ корбурд шудаанд, тағйироти калони семантикӣ ба амал омадаанд. Лекин ин тағйиротҳои семантикӣ ҳанӯз бар гузариши устувори ҷонишинҳои ба хелҳои исм баррасинамуда асос шуда наметавонад: корбурди асосии ҷонишинҳо аксаран дар мафҳум (контекст) ба мушоҳида мерасад [103, 56].

Маъноҳои семантикӣ дар системаи ишораҷонишинҳо одатан бо таносубҳои маконӣ ё бо мавқеъгирии субъективӣ гӯянда ё ҳолати объективӣ садо ё ҳаводис дар маконе мебошад [105, 274].

Гурӯҳбандии луғавию грамматикӣ ҷонишинҳо аз мавзуи дигари доираи мубоҳисоти илмӣ забоншиносон маҳсуб мешавад. И.М.Стеблин-Каменский қайд намудааст, ки ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқ, аз рӯйи маъноӣ грамматикӣ ҷудо намешаванд, барои онҳо асосан мафҳуми луғавӣ хос аст [165,83].

Бо ақидаи В.З. Панфилов маънои ҷонишин аз рӯйи намуди худ ба маънои ифодаёбии грамматикӣ наздик аст, далели он баъзе аз маъноҳои ҷонишинҳо бо бандакҳои шахсӣ мебошанд [130, 226-227].

Аз рӯйи ақидаи В. Вундт танҳо он ҷонишинҳоеро вожаҳои хидматӣ шуморидан мумкин аст, ки пурра функцияи ивазшавандагӣ доранд [106,31].

К. Бюлер низ дар бораи ҷонишинҳо ба вожаҳои ишоратӣ ақида рондааст. Барои ҷудокунии ҷонишин ва вожаҳои ишоратӣ роҳи асосиро дар меъёри луғавӣ мешуморад [106,32].

Э.Бенвенист дар «Забоншиносии умумӣ» қайд намудааст, ки мо ҷонишинҳоро ҳамчун далели забон дар умум дида баромадем ва нишон медиҳем, ки онҳо як синфи муттаҳидро ташкил намекунанд ва вобаста аз сарчашмаи вучудияти забон, чинс намудҳои гуногунро ташкил мекунанд, ки аломаташон ба ҳисоб мераванд [63,285].

Бояд гуфт, ки ҷонишинҳо бо алоқаҳои гуногуни синтаксисӣ ҳамаи ҳиссаҳои нутқро тобеъ карда наметавонанд.

Э.Бенвенист ба масъалаи фарқи маъноии исмҳо ва ҷонишинҳо дахл карда гуфтааст, ки исмҳо мафҳуми доимӣ ва объективӣ доранд, онҳо мавҷудоти воқеӣ мебошанд, вале ҷонишинҳо (ӯ ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷумро дар назар дорад), мафҳуми доимӣ ва объективӣ надоранд. Маънои ҷонишинҳо танҳо дар нутқ ва матн воқеӣ мешавад [63,143].

Муҳаққиқи тоҷик С. Шербоев дар китоби худ оид ба ҷонишин чунин ақида дорад: «Агар ҳар як исм предмети муайян, як сифат аломату чигунагии предмет ва ҳар як шумора миқдору тартиби предметро ифода намояд, баръакс, ҷонишинҳо он предмет, аломат ва миқдору тартиби онҳоро номбар накарда, танҳо иваз менамояд ва ё ба ҳамон предмет, аломат ва миқдору тартиби он ишора менамояд» [50, 269-270].

Муҳаққиқи тоҷик С.Раҳматова чунин овардааст: «Ҳар як ҳиссаи нутқ маънои конкрет дорад, ҷонишинҳо бошанд, маънои муайян надошта, шарҳу эъзоҳ талаб менамоянд» [41,14-19].

Б.Сиев дар мақолаи «Баъзе мулоҳизаҳо оид ба хусусияти ҷонишинҳо» чунин қайд намудааст, ки ҷонишинҳо аз ҷиҳати маъниашон дар байни дигар ҳиссаҳои нутқ мавқеи алоҳидаро ишғол менамояд, ки дорои ду хусусияти муҳиманд. Нахуст ба калимаҳои мустақилмаъно қаробат дошта, дар матн нисбат ба калимаҳои ёридиханда мустақилтар истеъмол мешаванд. Сониян, ҷонишинҳо дорои баъзе хусусиятҳои калимаҳои ёридиханда буда, дар ҷумла бо калимаҳои мустақилмаъно вобастаанд [45,8-12].

Ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ, гарчанд дар семантика моҳияти воҳиде дошта бошад ҳам, вале аз лиҳози хусусиятҳои хоси сохторӣ ва корбурдиашон тафовут доранд. Дар нисбати ҷонишинҳо тамоми меъёрҳои семантикӣ, синтаксисӣ, морфологӣ, ки барои таҷзияи дигар ҳиссаҳои нутқ ба кор мераванд, камобеш нуқс доранд.

А.Л. Грюнберг дар асари «Забонҳои Шарқи Ҳиндукуш. Забони мунҷонӣ» гуфтааст, ки ҷонишинҳои шахсӣ фақат дар шахсҳои 1 ва 2 –и ҳар ду шумора (танҳо ва ҷамъ) ҷойи худро доранд. Дар шахси сеюм вазифаи ҷонишинҳои шахсиро, се дараҷаи ишораҷонишинҳои ишоратӣ иҷро мекунанд. Шакли мутлақ ва тафсилӣ фақат дар ҷонишинҳои шахсии шумораи танҳо фарқ мекунад [76,409]. Дар забони ваҳонӣ низ ин хусусият дида мешавад.

Мавзуи ҷаҳоруми баҳси забоншиносон доир ба мавзуи мазкур ин хусусиятҳои морфологӣ ва сохтори деривитологии ҷонишинҳо мебошад.

Дар ин бахш, диққати махсус ба баррасии категорияҳои шахс, шумора, таърихи пайдоиш ва таснифот дар парадигмаҳои низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ дода мешавад. Проблемаи ҷонишинҳо дар забоншиносӣ аз масъалаҳои муҳим ва асосӣ ба ҳисоб меравад. Он паҳлуҳои мухталиф дошта, иддае аз масъалаҳоро фаро мегирад, ки бе шахру эзоҳи онҳо таркиби калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан ғайриимкон аст. Таҳқиқи ҷонишинҳо на танҳо дар ҳудуди забонҳои алоҳида, балки дар забоншиносии умумӣ низ мубрам мебошад.

Забоншиноси асри XIX-и рус Г.Павский гуфта буд, ки ҷонишинҳо исмро иваз накарда, ба он фақат ишора мекунад [106,257].

Академик И.И. Давидов низ ба Г.Павский ҳамфикр буд ва гуфтааст, ки таърифи ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқ, ки ба ҷойи исм меоянд, нодуруст мебошад, чунки ин таъриф маънои васеъ дорад [106,8-9] Д. Фраки бошанд, хусусияти ҷонишинҳоро чунин муайян кардааст: «Ҷонишинҳо калимаҳоеанд, ки ба ҷойи исмҳо истеъмол шуда шахсҳои муайяно мефаҳмонанд» [106, 9-14].

Ф.Ф.Фортунатов чун дигар олимони намоён ҷонишинро ҳиссаи мустақили нутқ нашумурд, зеро онҳо танҳо аломатҳои хоси грамматикӣ ба худ хосро надоранд. Ӯ пешниҳод намуд, ки ҷонишинҳои хелҳои гуногун дар таркиби исмҳо, сифатҳо, шумораҳои зарфӣ доранд, мутобиқан бо махсусиятҳои тасрифоташон омӯхта шаванд [172,101].

Забоншиноси барҷаста А.А.Потебня зикр карда буд, ки ҷонишинҳо сифат, абзор ва умуман, предметҳои олами объективиро бевосита ифода накарда, ба онҳо фақат ишора мекунад [141,36].

Ба андешаи Ф.И. Буслаев ҷонишинро ба вожаҳои ёрирасон нисбат медиҳад. [69,101].

В.С.Расторгуева таъкид кардааст, ки ҷонишинҳои шахси 2-юми шумораи танҳо - ту, шахси 1-уми шумораи чамъ - мо ва шахси 2-юми шумораи чамъ – шумо шаклҳои падежӣ надоштанд. Алоқамандкунии онҳо бо дигар калимаҳо дар ҷумла танҳо ба таври синтаксисӣ, махсусан, бо ёрии изофат, пешояндҳо ва пасояндҳо ифода меёфтанд [145,56]. Дар забони ваҳонӣ ҳам ин хусусият роиҷ аст.

Ҷонишини шахсӣ аз як тараф, бандаки изофӣ нагирифтани ҷонишинҳои шахсӣ ва аз тарафи дигар ба таври истисно бандаки изофӣ гирифтани ҷонишинҳои шахсии «ман» ва «ту»- ро зикр намудааст ва инчунин таъкид намудааст, ки бо изофат як гурӯҳи маҳдуди калимаҳо аз қабилҳои «мискин, бечора, камбағал, бадбахт, омада метавонанд» [148,548].

Дар забони вахонӣ бошад, ҳам ҷонишини шахсӣ бандаки изофӣ қабул карда метавонанд. Мисол: *Wuzi biçõra cə kumən dişəm.* – Мани бечора аз кучо медонам. *Wuzi dastnigar cə kumən savər tilo gotəm.* – Ман дастнигар аз кучо ба шумо тилло ёбам. *Tui noçor cə kumən tum ryl got.* – Туи ночор аз кучо ин қадар пул меёбӣ.

Забоншиноси тоҷик Б. Сиёев таъкид мекунад, ки забони форсии бостон аз ҷиҳати сохт ба гурӯҳи забонҳои флективӣ (падежӣ) дохил мешуд ва он на танҳо дар доираи исмҳо, балки дар доираи ҷонишинҳо мушоҳида мешавад. Вале он дар забонҳои муосир қисман аз байн рафтааст. Доир ба масъалаи мазкур дар асоси таҳқиқоти баъзе забонҳои оилаи ҳиндуаврупой, як қатор фикру мулоҳизаҳои ҷолиб баён шудаанд [44, 24-25].

Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки фарқияти асосии ҷонишинҳои шахсӣ аз дигар ҷонишинҳо дар он аст, ки онҳо бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибиро қабул намекунанд [16, 218].

Дар забони вахонӣ бошад, ҷонишинҳои шахсӣ бандакҷонишинҳои шахсӣ соҳибиро қабул мекунанд. Мисол:

Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
гӯянда: ẏynən (аз ман)	srocən (аз мо)
шунаванда: tinən (аз ту)	savən (аз шумо)
ғойб: uawən (аз вай)	uavən (аз онҳо)

Ҳамчунин дар забони вахонӣ бандакҷонишинҳо шаклашанро тағйир намедиханд, онҳо ҳам дар шакли танҳо ва ҳам дар шакли чамъ бандаки -эн мегиранд.

М.Зайниддин дар бораи ҷонишинҳо ақидаронӣ намуда мегуяд: «Дар забони порсии қадим ҷонишинҳо ба падежҳо, се шумора ва се шахс тасриф гардида, ба ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволии номуайяни, нисбӣ ва энклитикӣ тақсим мешуданд. Ҷонишинҳои «а»-ин «hauv»-ҳамон, «iyam»-ҳамин, ҷонишинҳои нисбии «haya»-ин ки, «taua»-он ки, ҷонишинҳои саволии номуайяни «ka»-ки(кӣ?), «сӣ»-чи(чӣ?) ва дигар ҷонишинҳои мустақил чун

«hama»-ҳама, «haryva» - ҳар дар падеж ва шахсу шумора гунонун тасриф мешавад» [29, 40-41].

Забоншинос Н.Маъсумӣ қайд менамояд, ки ҷонишинҳои ҷамъи бевосита ҳамроҳ кардани суффиксҳои ҷамъсози «он» (- ён) ва «ҳо» ифода кардани ҷамъ (мо, моҳо, моён; шумо- шумоҳо, шумоён) дар забони тоҷикӣ ва шеваҳои он ҳодисаи дерина мебошад [24, 228].

Дар ҷонишинҳои шахсии забони ваҳонӣ ин шакл он қадар маъмул нест ва одатан ҷонишинҳо пасванди шакли ҷамъи іш-ро қабул намекунанд. Аммо гоҳо дар сурати ба шакли тасғирӣ бо пасванди *-ək* омадани ҷонишинҳои шахсӣ онҳо метавонанд ба шакли ҷамъ истифода шаванд. Мисол: *Saəkiš sə kitəp.* – Шумо(ак) ҳо аз кучоед? *Yawəkiš tərz vitk.* – Онҳо(ак)ҳо гушна шудаанд. *Yətəkiš yal kydak.* – Он(ак)ҳо ҳоло кӯдаканд.

Бинобар ин Б.Сиёев барҳақ таъкид намудаанд, ки «Парадигмаи ҷонишинҳои шахсӣ дар тӯли инкишофи забони тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун тағйир ёфта бошад, ҳам дар ин кор танҳо як роҳи тақомули он – бо роҳи аглютинасияи дохилӣ тағйир додани таркиби парадигма мавриди муҳокима қарор гирифтааст» [42, 96].

Аз ин рӯ, барои ҷонишинҳо бар хилофи исм, сифату феълҳо хусусияти зерин характернок нест. Ҷонишинҳо маъноӣ махсус доранд. Онҳо бо баъзе аломатҳояшон ба калимаҳои мустақилмаъно наздик буда, дар матн нисбат ба калимаҳои ёридиҳанда мустақилтар мебошанд ва аз тарафи дигар, ҷонишинҳо то як андоза хусусияти ёвар дошта, ҳамеша бо калимаҳои мустақил вобаста мебошанд.

Аз он ҷумла А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский таъкид намудаанд, ки дар забони ваҳонӣ шаклҳои падежии номинатив (*wuz, tu, sak, say-išt*), генетив (*maž, taw, sak, sav*), датив (*marək, tarək, sakərk, savərk*), аккузатив (*maž-əy taw-əy, sak-əy, sav-əy*) ва аблатив (*marən, tarən, sakən savən*) мавҷуданд. Инчунин шаклҳои танҳои падежии бевосита (*wuz, wəz, tu*), объектӣ (*maž (ma), taw (tow) ta*) ва соҳибӣ (*žyi, ti*) илова бар ин, шаклҳои

чамъи падежии бевосита (*sak, sa(y) iš(t)*, объектӣ (*sak, sa(y)iš(t)*, соҳибӣ (*(s(ə)po),sav*) нишон дода шудаанд [78,52-53].

Махсусан, мо танҳо аз грамматикаи забони вахонӣ қонишинҳои забони вахониро бо бархе аз забонҳои помирӣ муқоиса менамоем. Қонишинҳои забони вахонӣ дорои панҷ шакли падеж, ду шахс - танҳо ва чамъ мебошанд. Дар забони вахонӣ, бахусус, дар қонишинҳо ҷинсиат вучуд надорад. Ин фарқиятро мо метавонем дар забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) мушоҳида намоем. Ҷинсиат дар забони вахонӣ, рушонӣ ва бартангӣ дида намешавад, аммо дар забони шугнонӣ, баръакс, ин хусусият дида мешавад. Намуна аз забони шугнонӣ: *Ya tu rizin yat-at yu tu ric tuyd?* – Духтари ман омад ва писарам рафт.

Аз сабабе ки дар забони вахонӣ ҷинсиат вучуд надорад, мисоли зикршуда дар чунин шакл оварда мешавад: *Ya ž̄y zəŷd wəzdiət ya ž̄y pətr rəŷdi.* – Вай духтарам омад, вай писарам рафт.

Қонишинҳои шахсӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои пайдоишашон ба қонишинҳои ишоратӣ алоқаи зич доранд, вале дар ин бора забоншиносон ҳамфикр нестанд. Бархе бар он ақидаанд, ки қонишинҳои шахсӣ, махсусан, қонишини шахси яқум гурӯҳи қадимтари калимаҳо мебошанд.

Бояд гуфт, ки қонишини *wuz* дар вахон бо се тарз истифода мешавад, ки дар лаҳҷаи поёнӣ *uz* ва *wəz* истифода мешавад ва маънои “ман” ро дорад, аммо дар дигар деҳаҳо *wuz, wuz\maž* истифода мешавад, дар лаҳҷаи вахизабонони Покистон низ *uz* ва *maž* роиҷ аст, ки дар ҷадвали зерин оварда шудааст.

Ҷадвали 1.

Забони вахонӣ	Забони шугнонӣ	Забони рушонӣ	Тарҷума
<i>wuz\wəz\uz \maž</i> Покистон (<i>uz /</i> <i>maž - ман</i>)	<i>wuz</i>	<i>āz</i>	ман

Қонишини шахсии *Wuž* «ман», дар се забон муқоиса шудааст, ки онҳо бо ҳам шабоҳати басо наздик дорад. Ин монандӣ нишонаи онро дорад, ки

забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) аз як шоҳаи забонҳои эронии бостон буда, бо мурури замон тағйир ёфтаанд. Аммо боз ба ҳолатҳои дигари забонӣ дучор мешавем, ки тамоман монандӣ дида намешавад ва он вақт гумон меравад, ки забони ваҳонӣ шоҳаи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) набуда, ба гурӯҳи забонҳои қадимаи эронӣ, ки миёни забонҳои ҳиндуэронӣ ва забонҳои ҳиндукуш ҷойгир аст, маҳсуб меёбад. Ин забон пеш аз забонҳои эронӣ арзи ҳастӣ намудааст ва таърихи тӯлониро аз сар гузаронидааст.

Хусусиятҳои наҳвӣ (синтаксиси)-и ҷонишинҳо низ дар шумори масоили муҳими мавзӯи баҳси ҷонишинҳо қарор доранд.

А.М. Пешковский чунин ақида дорад, ки ҷонишинҳо дар грамматика нисбат ба калимаҳои гурӯҳи шуморавӣ мавқеи бузургтар доранд [141, 154].

Ҳанӯз дар ибтидои асри ХХ акадамик А.А.Шахматов дар ин масъала таҳқиқот бурда зикр карда буд: «Ҷонишинҳои ман ва мо калимаҳои гуногун буда, асосан низ дигар аст. Инчунин илова намуд, ки ҷонишинҳои маъноӣ муайяни воқеӣ надоранд, онҳо предмет ва шахсро ҳамчун аломати доимии мавҷудоти воқеӣ ифода намекунанд» [174,151]. Аммо дар забони ваҳонӣ ин чиз ҳис карда намешавад, чунки дар забони ваҳонӣ ин ҷонишинҳои тафовути овозӣ доранд, мафҳуми *wuz* (ман) ва *sak* (мо) дар шакли муфрад ва муфрадот чунин омада метавонад, - *wuz* дар шакли танҳои флексияи номинатив, *sak* дар шакли ҷамъи анҷомаи номинатив қарор доранд ва мавриди истифодаи оммаи мардум мебошанд.

Wuz аз забони эрони бостон **aza(m)*, авастоӣ *idəm*, форсии бостон *adam* сарчашма гирифта, дар забони ишқошимӣ дар шакли *az* (i), шуғнонӣ- *wuz*, рушонӣ хуфӣ- (*w*) *az*, бартангӣ- *az* мебошад, ваҳонӣ *sak*, ишқ *təx*, рушонӣ *taš*, шуғнонӣ- *taš*, бартангӣ - *taš*, мунд- *tox* [214, 393].

Ба ақидаи бархе аз забоншиносон маъноӣ пурраи ҷонишинҳои вобаста ба корбурди мушаххаси он дар нутқ тағйир меёбад, онро бе ишора ба худи ҳаводис муайян кардан имконнопазир аст. Ин масъала аз тарафи акадамик В.В.Виноградов васеътар маънидод мешавад: «Ҷонишинҳои предметӣ аслан шаклу шумора надоранд» [172, 40].

Дар забони вахонӣ бошад, дар баъзе хелҳои қонишин ибораҳои қонишинӣ корбурд мешавад. Қонишини «он (вай// ӯ)» метавонад ба худ номи шахс (ва ё чамъшавии шахс)-ро, инчунин, номи ягон хел мавҷудот (ҳайвон, инсон), ки номбаркунии он бо ин ё он сабабҳо номатлубро таъйин кунад. Мисол: *Wudg yaw уят қишлоқ тәрдумви шитиат yaw ҷизат corai кәрти ӯрат.* – Имрӯз ӯ мардуми ин деҳаро кушту чизу чораашоро гонат карда рафт. *Farsar ki, yaw a dra viti pidoat уят raguzarvi fru хашти.* – Фурсате гузашту дар он ҷо ӯ пайдо шуду ҳамаи раҳгузарҳоро фурӯ бурд.

Қонишинҳои забони вахонӣ ба вазиғаҳои зерини синтаксисӣ меоянд:

Мубтадо: *Wuz-ат хати.* – Ман гуфтам. *Ti kitob.* – Китоби ту. *Tu хати islo car.* – Ту худатро ислоҳ нам. *Tu tiz тавос хати: да хӣ рзив.* – Ту набояд саросема шавӣ, аз дил гузаронд ӯ. *Maz да sav bar tuatk.* – Ман ба хонаи шумо рафтагӣ будам. *Yaw хиҷгмыл рати.* – Вай суманак пухт.

Хабар: *Уят kitob зынән.* – Ин китоб аз онӣ ман аст. *Уят шышк зынән tuat savән vitäu.* – Ин чорук аз онӣ ман буду аз онӣ шумо шуд. *Уят jrab yawән tu.* – Ин чуроб аз онӣ онҳо буд.

Пурқунандаи бавосита: *Savән зын tqi amid tu.* – Аз онҳо умеди калон доштам. *Маž savән qarз dæzdäu.* – Ман аз онҳо (пул) қарз гирифтам. *Wuzæt dan joydi.* – Ман бо ӯ хондам.

Пурқунандаи бевосита: *Маžән рә ки шкурғатк.* – Маро дар дар кӯҳ кофтаанд. *Yawән да jang shitk.* – Ӯро дар ҷанг куштаанд. *Tawән рә кит хобго uti.* – Туро ба кадом хобгоҳ бурданд.

Муайянқунанда: *Уятžin jængowar куй наст.* – Ин гуна ҷанговар касе нест. *Уаžin хәғуу бәт нәгот.* – Он хел зебо дигар намеёбӣ. *Уа rang боғ мар got.* – Он гуна боғ ба ман ёбед. *Spo rang тыр драхт yawen бә тәу.* – Ин хел дарахти себ онҳо ҳам доранд.

Ҳол: *Dra ки upk, obodi бә dra.* – Он ҷо ки об аст, ободист. *Dræt ки baydguу rқosi бә тәу.* – Ин ҷо ки ҳофиз ҳаст, рақоса ҳам ин ҷост. *Da jay ки doniš тәу, ter рғыт рәтак wost.* – Он ҷо ки дониш ҳаст, ба неш рафтан мумкин аст.

Дар забони вахонӣ ҳам ҷонишинҳои шахси I-II категорияи ҷамъ надошта, ҷонишинҳои шахси III мавқеи муҳим доранд ва хело серистеъмоланд. Чунки ин ҷонишинҳо вазифаи ҷонишини ишоратиро низ адо менамоянд. Масалан: *Wuz a уэм амонати хъи кәндәр рандәм-әт уан вәзуэм.*– Ман ҳамин (ин) амонатро ба завҷаам медиҳаму баъд меоям. *Tu бойад уэм боӯи тиофизат сар.* – Ту бояд ин боғро муҳофизат кунӣ.

Ҷонишини уэм (ин) ҳам ифодакунандаи шахси сеюм ва ҳам ҷонишини ишоратӣ мебошад. Пас метавон гуфт, ки бештари муҳаққиқони тоҷик дар маънидоди категорияи ҷонишинҳои шахсӣ ҳамфикранд. Бояд қайд кард, ки маънои мазкур ба воситаи ҷонишинҳои шахсии шахсҳои якуму дуюм бо роҳи махсус ифода мешавад. Категорияи ҷамъи ҷонишинҳои шахсии шахсҳои якуму дуюм бо роҳи лексикӣ ифода мешаванд. Мувофиқи ақидаи баъзе олимони ҷонишинҳо таърихан аз калимаҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд.

Умуман маънои ҷонишинҳо танҳо дар матн ва нутқ муайян мешаванд. А.А.Шахматов низ ба ҳамин хусусияти калимаҳои ҷонишинӣ эътибор дода, гуфта буд, ки ҷонишинҳо дар грамматика гурӯҳи калимаҳои ёридиҳандае мебошанд, ки маънои мустақили реали надоранд. Ҳамин тавр маънои ҷонишинҳо дар ҳама мавриди истеъмолашон ниҳоят умумию абстракт аст [174,150]. Аз суҳанҳои муаллиф аён мегардид, ки ӯ ҷонишинҳоро ба гурӯҳи ҳиссаҳои ёридиҳанда дохил мекунад.

В.Вундт ҳамаи аломатҳои ҷонишинҳоро ба назар гирифта, вазифаи ивазшавиро дар забони олмонӣ танҳо бо махсусияти ҷонишинҳои ишоратӣ-саволӣ, номуайяни ва ишоратӣ муқоиса мекунад [106,41].

Г.Павский чунин мешуморад, ки ҷонишин исро иваз карда истода, танҳо бо он ишора мекунад [129, 257].

Маълум гардид, ки аксари забоншиносон ҷонишинро ҳамчун ҳиссаи алоҳидаи нутқ муайян мекунад.

В.Г.Кульпина дар мақолаи худ «Махсусияти истифодабарии локативии ҷонишинҳои шахсӣ» овардааст, ки «Ҷонишинҳои шахсӣ дар сохтори семантикии нишондодашуда васеъ истифода бурда мешаванд. Муқоисаи

коркарди шакли падежҳои ҷонишинҳои шахсӣ бо коркарди исмҳо имконият пайдо намуданд, ки баъзе қонунҳои истифодабарии ҷонишинҳои нишондодашуда ва маъбудияти онҳо, ки дар вақти омӯзиш ва истифодабарии онҳо дарёфт карда мешаванд, муайян гардиданд [96, 47].

Андешаҳои И.И.Давидов айнан бо ақидаҳои Г.Павский мувофиқат мекунад. Аз нуктаи назари Г.Павский мафҳуми ҷонишин ҳамчун ҳиссаи нутқ, ки ба ҷойи исм корбурд мешавад нодуруст аст, зеро муайянкунанда доираи васеи ифодаро дорост ки, сабаб дар ҷойи амал ва метафораҳои гуногунро дар ҷонишин ворид кард, ки баръакс, як қисми ҷонишинҳо, масалан, амсоли ишоратӣ, соҳибӣ ва номуайяний аз ин гурӯҳ дар қанор намеронанд [129, 257].

Маъноҳои семантикӣ дар системаи ҷонишинҳои ишоратӣ, одатан, бо параметрҳои маконӣ ва ё мавқеъгирии субъективии детонат ё ин ки бо вазъияти объективии детонат дар макон муайян карда мешаванд [106, 274].

Д.И.Эдельман қайд мекунад, ки ҷонишини силсилаи I бо тавсифоти “m” аз тамоми пардигма гузаранда, аз асоси эронии бостон -ima ибтидо мегирад. Маънои он – ишора ба предмети назди гӯянда ҷойгиршаванда (навъи “хамин”, (этой) “хамон (тот), он”). Ҷонишини силсилаи II – бо хусусияти тавсифоти d (дар ваҳонӣ -t) аз эронии бостон ибтидогиранда аст [176, 85].

Э.Бенвенист ба масъалаи фарқи маъноии исмҳо ва ҷонишинҳо дахл карда ақида дорад, ки исмҳо мафҳуми доимӣ ва объективӣ доранд, онҳо мавҷудоти воқеӣ мебошанд, вале ҷонишинҳо (ӯ ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷумро дар назар дорад), мафҳуми доимӣ ва объективӣ надоранд. Маънои ҷонишинҳо фақат дар нутқ ва матн муайян мегардад [188, 280].

Дар забони ваҳонӣ ин ҷонишинҳо ба гурӯҳи вожаҳои мустақилмаъно дохил мешавад ва гуфтанием, ки ҷонишинҳо бо хусусияти хоси худ аз ҳама гуна калимаҳои релятивӣ фарқ доранд. Муҳаққиқи забоншинос Т.Н.Пахалина дар бораи ҷонишинҳо ақидаи бараъқс дорад. Ӯ ҷонишинҳоро яке аз ҳиссаҳои номии нутқ мешуморад. Масъалаи муайян кардани ҷонишинҳо чун ҳиссаи нутқ аз нуктаи назари илмӣ яке аз масъалаҳои мураккаб ва баҳсноки

морфологияи забонҳои чудогона, аз он ҷумла, забони вахонӣ ба шумор меравад.

Ҷонишинҳои шахсӣ бо чизе муттаҳид (якҷоя) мешаванд, ки онҳо муносибати ду субъект – субъекти нутқ ва субъекти амалро ифода мекунанд [157,80-87].

Дар забони вахонӣ *saiš* - номитативи шахсии ҷонишини шахсии 2-юми шумораи ҷамъ - “шумо” аст. Ин асосро Г.Моргенстиерне иқтибоси (муштақ) кӯҳна аз кхов (тавассути *bsa*), *bisa*, *pisa* ҷонишини шахсии шахси 2 мешуморад [197,63-67].

Д.И.Эдельман дар бораи мувофиқаткунии асосҳои шахси 1-ум ва 2-юм ва инкишофи *sa* аз *asma* (ниг.: вах.*sak* “мо” [184,154] тахмин мекунад. Т.Н. Пахалина ин асосро бо шаклҳои ҳиндуэронии ҷонишини шумораи 2-юми ҷамъ муқоиса мекунад. Баромади кхов *pisa* «шумо» низ пурра фаҳмо нест [133, 268].

Муқоисаи асосии «*sa*» бо ҷонишинҳои мувофиқаткунанда дар забонҳои муносири ҳиндуориёӣ (муқ.: муайяншавандаи *tus* «шумо» - *sa* «аз шумо», шина *tso\ a* «шумо» -(*t*)*sai* «аз онҳо шумо» имкон медиҳад, то гунаи пурраи онро дар шакли **tsa-* барқарор намоем, ки дар навбати худ аз **təsa-***tusa-*(ё ин ки **tasa-*) гирифта шудааст [135, 80-81].

Ҳамин тариқ, унсурҳои «*sa*»-и дар асоси ҷонишини вахонии шахси 2-юми шумораи ҷамъи *sa* (*y*) *iš* (*t*) ва *sav-* ҷойдошта низ, аз рӯи баромад (пайдоиш)-и худ ҳиндуориёӣ маҳсуб мешавад.

Э.Бенвенист дар китоби «Лингвистикаи умумӣ» рӯзе ба ҷонишинҳои шахсӣ қайд менамоянд, ки онҳо аз дигар ҷонишинҳо фақат аз рӯи номи махсусашон фарқ кардан нокифоя аст. Асоснок кардан лозим аст, ки ба таври сода муайян кардани гурӯҳи ҷонишинҳои шахсӣ, ки аз се ҷузъ “ман”, “ту”, “вай” иборат ҳастанд, айнан мафҳуми шахсро инкор мекунад [63, 285].

Ҷонишинҳои шахсӣ дар забони хоразмӣ бо пешниҳоди инкишофи манзумаҳои ҷонишинии умумиэронӣ ба шаклҳои муштақил ва энклитикӣ

чудо мешаванд. Шаклҳои мустақили ҷонишинҳои шахсӣ дар ҷумла ба сифати аъзоҳои номии он меояд [66, 6-7].

Ҳамин тариқ, муқоисакунии маконӣ байни силсилаҳои II ва III дар ин забонҳо як қадар фурӯ монда мешавад [177, 90-91].

Ҷонишини «wuz» ба шакли қадимааш: муқ: аваст. azəm (вах. маъ) [184,304].

Ҷонишини ваҳонии шахси 1-уми шумораи танҳои sak (шакли объектӣ) «мо», sak-əy «моро», sak-əg «ба мо» аз рӯи шабоҳат ба ҷонишини шахси 1-уми шумораи ҷамъи дигар забонҳои помирӣ (шуғн. маъ, язғ. тōх, ишк. мьтаwх), ҷӣ тавре маълум аст, ҷонишини шахси 1-уми шумораи ҷамъи падежи родителний aḥmakam-ро идома медиҳанд. Воқеан, зарурат дорад, ки бо ҷонишини мувофиқаткунандаи ҳиндӣ қадим asmākam (шаклҳои помирӣ ҳамчунин, имкон медиҳанд, ки мавҷудият дар гунаи ҳиндӣ қадими asmākham тахмин равад) муқоиса карда шавад [133, 79].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» таъкид шудааст, ки ибораҳои ҷонишинӣ каммаҳсуланд. Дар ибораҳои ҷонишинӣ ба ҷонишин, сифат, сифати феълӣ, исм ва ҷонишин ба восиати бандаки изофӣ, пешоянд ва ё ба тарзи ҳамроҳӣ алоқаманд шуда, муносибатҳои муайянкунандагӣ ва ҷудокуниро ифода мекунад [11,118].

Ҳамин тавр, ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ҷузъи ҷумлаҳои гуногун шуда, барои муайян кардани навъи алоҳидаи ҷумлаҳои асосӣ хизмат мекунанд, вале ҷонишинҳо аз худ ҷумлаҳои алоҳидаро ташкил намедиҳанд. Онҳо танҳо дар матн дар шакли қолабҳои муайяни синтаксисӣ омада, дар ин маврид фикри том ба вучуд меояд.

Муҳаққиқи тоҷик иброз кардааст, ки дар забони порсии қадим, ҳамчунин, ҷонишинҳои ишоратии «aita»-ин, он (ишора ба объект) низ вучуд доштааст. Имрӯз муодилҳои он дар забонҳои славянӣ «это» ва шуғнонӣ «йид»мустаъмал аст [24, 40-41].

Бояд гуфт, ки ҷонишинҳои ишоратии “ин- уэм, он-уав,” ки ба объект равона карда мешаванд, дар забони ваҳонӣ роиҷ аст. Гурӯҳи тадқиқотчиён аз

рӯйи усули морфологии таснифот ҳудуди ҷонишинҳоро хеле танг нишон додаанд, ки ин ҳам аз рӯйи сохти забони тоҷикӣ ва хусусияти ҷонишинҳои он чандон ба мақсад мувофиқ намебошад, чунки мувофиқи ин усул хели ҷонишинҳои забони тоҷикиро ба гурӯҳи алоҳида ҷудо кардан мумкин нест. Яъне гурӯҳи муайяни калимаҳо, ки маънои номинативӣ надошта, вале вазифаи муайянро дар нутқ иҷро мекунанд, ба хели ҷонишинҳо дохил карда шудаанд.

Муҳаққиқи тоҷик Б.Сиёев чунин мепиндорад, ки ҷонишинҳои шахсӣ ҳам барои ифодаи мафҳуми чамъ тадричан мисли исмҳо дорон нишондиҳанда грамматикӣ шуда, инчунин имконияти ба ҷузъҳо ҷудошавиро пайдо кардаанд [42, 65].

Дар забони ваҳонӣ танҳо ҷонишинҳои шахсии шахси дуҷуми чамъ (*sak*, *saək*) ин хусусиятро дороянд. Масалан: *Sakəkəš sə kumən dištəy.* – *Моҳо аз кучо медонистем.* *Sakəkəš doim x̄y dars joydəy.* – *Моҳо доим дарсхоямонро мехондем.* *Saəkiš kinən.* – *Шумоҳо аз кӣ ҳастед?*

Бояд қайд кард, ки дар мисолҳои зикргардида, *sak* (*мо*)ва *saək* (*моҳо*) *асоси -iš* ва *-əš* морфемаҳои грамматикӣ мебошанд.

Ҳ. Фаррух мавқеи ҷонишинҳоро дар сохтани ҷумла баъд аз исму сифат ва феъл таъйин кардааст [48, 1028].

Ш.Рустамов чунин таъкид намудааст, ки дар нишон додану ҷудо кардани исми муайяншаванда ва ба ин восита ба зичтару қавитар гардидани алоқаи калимаи муайяншавандаю ҷумлаи пайрав мақоми ҷонишинҳои ишоратӣ, ки ҳамчун калимаи ҳамнисбат воқеъ мешаванд, калон аст. Ба ин вазифа ҷонишинҳои ишоратии ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, ин гуна, он гуна, ин хел, он хел, ҳамин хел, ҳамон хел, ҳамин гуна, ҳамон гуна истифода мешаванд [39, 299]. Дар забони ваҳонӣ низ ин хусусият мавриди истифода аст. Масалан, мақоми ҷонишинҳои ишоратии зерин : уэм (*ин*), уау (*он*), а уэм (*ҳамин*), а уау (*ҳамон*), уэм rang (*чунин*), уа rang (*чунон*), уэм rangin (*ин гуна*), уа rangin (*он гуна*), уэм soxt (*ин хел*), уа soxt (*он хел*), уэм

rang (ҳамин хел), а уа rang (ҳамон хел), а уэм rangin (ҳамин гуна), а уа rangin (ҳамон гуна) дар грамматикаи забони ваҳонӣ хеле калон аст.

Ҷонишинҳои шахси сеюм ба ивази калимаҳои ифодакунандаи предмет омада метавонанд, ки ин хусусият дар ҷонишинҳои шахси якум ва дуум нест. Бинобар ин, ҷонишинҳои шахси сеюмро шахсӣ-ишоратӣ низ меноманд [115, 52-65].

Эътироф шудааст, ки маънои ҷонишинҳои шахсии шаклҳои якуму дуум бо роҳи лексикӣ ифода мешаванд.

М.Қосимова дар мақолаи худ «Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ» чунин гуфтаанд: Ҷузъи асосӣ шуда омадани ҷонишинҳои шахсии “ман”, “вай”, манфии “ҳеҷ кас”, таъинӣ “ҳар кадом” зикр ёфтааст. Дар мақолаи номбурда ба ҷонишинҳои шахсии “ман” тобеъ шуда омадани исм (мани журналист) дар забоншиносии тоҷик аввалин маротиба номбар шудааст [22, 29-32].

Ҷонишини шахсии «wuz-ман» ва «tu-ту» шахси танҳои гӯянда (ман), ё ин ки ҳамсухбатро (ту) ифода мекунад. Ин ҷонишинҳо метавонанд, маънои чамъбасти низ дошта бошанд ва ҳар як шахсро фикран мустасно нишон диҳанд. Ба хусусиятҳои мушобеҳро нисбати ифодаҳои (маъноҳои) фикран истисношудаю чамъбастшуда, инчунин, баъзе ҷонишинҳои сифатдор мебошанд. Ниҳоят, таърихи пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули ҷонишинҳо, таҳқиқи диахронии низоми ҷонишинҳо дар забонҳои гуногун низ дар шумори мавзӯоти мубрами шинохти ин ҳиссаи нутқ қарор дорад.

М.Н. Қосимова дар китоби худ «Таърихи забони адабии тоҷик» дар бораи ҷонишин зикр намуданд. Дар осори асрҳои IX-X назар ба дигар ҷонишинҳо, хели ҷонишинҳои шахси сеюми шумораи чамъ бештаранд. Дар ин асрҳо ҷонишинҳои он у//ӯй, вай эшон ба вазифаи ҷонишинҳои шахсӣ ва ишорати корбаст мешуданд. Баъзан ҷонишини шахси якуми шумораи чамъ (мо) ба вазифаи ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо низ меоянд [20, 197].

Дар ҷонишинҳои забони ваҳонӣ ду хусусият ба назар мерасад. Аввал он ки ҷонишинҳо аз рӯйи баъзе аломаташон калимаи мустақилмаъно буда,

дар матн нисбат ба калимаҳои ғридиҳанда мустақилтар воқеъ мешаванд ва азбод чумла шуда, калимаҳои дигарро тобеъ мекунад. Масалан: *Wuz-əm ẓati*. – *Ман гуфтам. Ғи китоб.– Китоби муст. Қили халғиш.– Ҳамаи одамон.*

Дувум, онҳо дорои баъзе хусусиятҳои калимаҳои ғридиҳанда мебошанд, ҳамеша ба калимаҳои мустақил алоқаманд шуда меоянд. Ин ду ҷиҳат ба маъноӣ қонишинҳо, ки ниҳоят абстракт мебошанд, зич алоқаманд аст. Қонишини “ту” аз қониби ғуянда ҳамчун мурочиат ба худаш низ метавонад истифода шавад. Мисол: *Tu boyad ẓati islo car ẓati, də ẓi pzyiv*. – *Ту бояд худро ислоҳ намой, гуфт дар дилаш. Tu sarosəma təwoc ẓati, də ẓi pzyiv*. – *Ту набояд саросема шавӣ, аз дил гузаронд ӯ.*

Қонишини шахси II шумораи танҳои tu «ту», инчунин, қонишинҳои шумораи чамъ маъ (вах, sak) ва тама (вах, saiš) шакли падежи бавоситаро надоранд [54,15].

III. Юсуфбеков дар забони сангличӣ қонишинҳои шахсиру чунин шарҳ додааст: «Қонишинҳои шахси якум ва дуум шаклҳои бевосита, бавосита ва поссессивӣ» қабул менамоянд [186,24]. Дар забони вахонӣ низ ин тарз маъмул аст (wuz-ъи, sak- s (ə) ро).

Дар забони шуғнонӣ ба сифати қонишини шахси I-уми шумораи чамъ шакли маъ (вахонӣ sak) амал мекунад. Ин қонишин шакли падежи бавосита надорад. Вай маъноӣ инклюзивии “мо ба ту ва эксклюзивии “мо бе ту” дорад [54, 23].

Аз миёни забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) қонишинҳо бештар дар забони шуғнонӣ таҳқиқ гардидаанд, ки дар ин росто пеш аз ҳама, рисолаи номзадии М.М.Аламшоев (1994) ва рисолаи номзадии Ш. Юсуфбековро (1993) метавон ёдовар шуд.

Ба ақидаи М. Аламшоев қонишини wuz (ман), tu (ту) дар шумораи танҳо чинсро чудо намекунад. Мисол: *Wuz pə čid sam*. *Ман ба хона меравам. Wuz ar mala sam xi yadam*. *Ман ба хона меравamu бармегардам* [54,14].

Дар қонишинҳои забони вахонӣ низ қонишинҳои шахсиру шумораи танҳо чинсро чудо намекунад.

Барои забони язгуломӣ лексемаҳои гуногун барои ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратии шахси 3-юм хос аст. Ҷонишинҳои шахсии шахси 3-юм дар забони язгуломӣ аз рӯйи ду силсила гурӯҳбандӣ шуда, категорияи чинсу падеж ва шумора доранд [180, 86].

Ҷонишини шахси III (бо тавсифоташ бештар, оҳанги ишоравиро гум мекунад) (ва бо ҳамон мавқеъгирии маконӣ) ба маънои ҷонишини шахси 3-юм ва ё артикл истифода мешавад: руш. *Ya tar bōy sut*, вах. *Yaw ta bōy rəʔdəy*. – *Вай ба боғ рафт*. шугн. *Yu tar boʻy sut*. – *Ӯ ба боғ рафт*.

Аз мисолҳои баёншуда маълум гардид, ин хусусият дар бештари забонҳо дида мешавад. Ҷонишини шахсии шахси I шумораи танҳо дар забони шугнонӣ аз рӯйи падежҳо – бевосита ва бавосита тасриф мешавад. Падежи бавосита шакли *ти-ро* дорад.

Системаи дупадежа дар забонҳои шугнонӣ-рӯшонӣ хеле мустаҳкам аст, асосан дар ҷонишинҳо. Дар баъзе забонҳо, дар пояи асосии флексия ва пасоянд системаи ҷудокунии агглютинативии дуҷум ба амал омадааст: забони балучӣ, - 4 шакли падежӣ, гелонӣ ва мозандаронӣ 3 падеж, сангсарӣ, ягнобӣ, язгуломӣ 2, вахонӣ – 4 падеж дорад.

1.2. Баъзе масъалаҳои назариявии низоми ҷонишинҳо дар забони вахонӣ

Забони вахонӣ яке аз забонҳои эронии шохай ҷануби шарқӣ буда, сарфи назар аз баъзе тафовутҳои сарфию нахвӣ худ аз дигар гурӯҳи забонҳои помирӣ аз ҷониби муҳаққиқон ҳамчун яке аз забонҳои ин гурӯҳ шинохта шудааст. Ин забон инъикоскунандаи таърихи мардуми Вахон (*Wux*)-куҳан мебошад, ки ҳанӯз дар китоби муқаддаси зардуштиён *Авасто* бо номи (**wahvika Dativ*) «бахшояндаи некӣ» омадааст [214, 378].

Нахустин маълумот оид ба забони вахонӣ дар аввали асри XIX аз тарафи А.С. Бернс, ки дар асари худ «*Reisy nach und in Bokhara*» чанде аз калимаҳои вахониро оварда буд, дода шудааст, аммо маълумоти бештар дар бораи забони вахонӣ соли 1878 аз ҷониби Р.Шоу дар асараш бо номи «*On thy*

Ghalchah languages «Wakhi and Sarikoli» нашр гардидааст. Имрӯзҳо низ ин забон диққати эроншиносон, шарқшиносон ва таърихнигорону сайёҳони хориҷӣ ва худиро ба худ ҷалб кардааст. Саҳми олимон ва муҳаққиқони Аврупо, ба мисли В. Лентс (W.Lents) [1933], Д. Лоример (D.L.R.Lorimer) [1958], муҳаққиқони рус И.И.Зарубин [1924], Климчитский [1936], И.М.Оранский [1960], В.С.Соколова [1980], Т.Н.Пахалина [1975], А.С. Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский [1976] ва дигарон дар таҳқиқи забони вахонӣ басо арзанда мебошад. Инчунин, соҳибони забони вахонӣ ба мисли А.А. Саидмамадов [1982], Б.Б. Лашкарбеков [1986], А.Мирбобоев [1987], С.Матробиён [2005] ва дигарон корҳои илмӣ-тадқиқотӣ бурда, мақолаҳои зиёд ба таъби расонидаанд.

Қайд кардан ҷоиқ аст, ки то ҳоло маълумоти пурра оид ба хусусиятҳои ин забон вучуд надорад, масъалаҳои умумии забони вахонӣ сохтори лексикӣ, фразеологӣ, грамматикӣ, хусусан, морфологӣ ва синтаксисӣ ба сурати мухтасар таҳқиқ шудаанд, аммо то ҳанӯз ба тариқи амиқу густурда мавриди таҳқиқоти монографӣ қарор нагирифтаанд.

Корбурди забони вахонӣ таърихи сеҳазорсоларо дар бар гирифта, ба андешаи забоншиносон, идомаи таърихии яке аз ғӯишҳои забони сақӣ мебошанд [200, 139-278].

Аз он ҷое, ки забони вахонӣ аз лиҳози ниғаҳдории хусусиятҳои савтию дастурии забонҳои пешини эронӣ будааст, муҳаққиқон консерватизми сохтори фонетикию фонологӣ ва грамматикии онро таъкид доштаанд ва маҳз ҳамин консерватизми сохторӣ забони вахониро аз дигар забонҳои бадахшонии (помирии) ҳамгурӯҳи он ба таври дақиқ фарқ мекунонад [26, 305].

Ҳамин хусусияти консервативии забони вахонӣ дар низоми ҷонишинҳои ин забон низ ба назар мерасад, ки доираи баҳсҳои забоншиносиро густариш додааст.

Мушкилоти муайян кардани ҷонишин ҳамчун ҳиссаи нутқ, масъалаи дигарро ба миён меорад: таъйин кардан лозим аст, ки кадом калимаҳо ба

гурӯҳи ҷонишинҳо дохил мегарданд. Доир ба ин масъала ҳам дар забоншиносии тоҷик ва ҳам дигар забонҳои эронӣ, агар баъзе фикрҳоро дар бораи калимаҳои ҷонишинии банда, фақир, камина истисно кунем, то ҳол чизе гуфта нашудааст.

Дар забоншиносии тоҷик ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ ва хусусиятҳои хоси забонии онҳо аз ҷониби Б.Сиёев дар асараш «Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ», М.Наҳангова дар асараш «Ҷонишинҳо дар забони ҳозираи тоҷик» ва дигарон таҳқиқ гардидаанд. Аммо дар забони ваҳонӣ ҳиссаҳои нутқ ва хусусиятҳои забонии он ба таври пурра ҳалли худро наёфтааст.

Дар таҳқиқотҳои мавҷуда ҷонишинҳои забони ваҳонӣ диққати ваҳоншиносонро ба худ ҷалб намудааст. Дар очеркҳои Т.Н. Пахалина [1975], А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский [1976] дар бораи ҷонишинҳои маълумоти мухтасар оварда шудааст, ки пеш аз ҳама, хусусияти умумии ҷонишинҳо, хелҳои онҳо аз рӯйи маъно, хусусияти морфологии онҳо, таҳлили категорияҳои грамматикӣ ва инчунин, маълумоти мухтасар дар бораи функцияҳои синтаксисии ҷонишинҳои забони ваҳониро дар бар мегиранд.

Чӣ тавре ки аз маълумотҳои мухтасари таҳқиқотҳои мавҷуда бармеояд (Т.Н.Пахалина, А.Л.Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский), дар онҳо оид ба таҳлили хусусиятҳои морфологӣ ё сохтории грамматикиву калимасозии ҷонишинҳо назароти донишмандон баён гардидааст, ки бо вучуди ҳамназариҳо дар онҳо нуқтаи назари мухталиф инъикос ёфтаанд, ки он ба назарияи типологияи умумии шинохти ҷонишинҳо чун ҳиссаи муайяни нутқ вобастагии зич дорад.

Т.Н. Пахалина дар робита ба назарияи классикӣ ҷонишинҳоро аз рӯйи семантика ба нӯҳ гурӯҳ тақсим кардааст, ки чунин типикунонӣ ва тасниф аз рӯйи аломатҳои алоқамандии ҷонишинҳо бо дигар ҳиссаҳои нутқ ва мазмуни мушаххаси семантикӣ, ки ҷонишинҳо доранд, ба амал оварда шудааст. Т.Н. Пахалина дар рисолаи худ «Забони ваҳонӣ» ҷонишинҳоро ба намудҳои зерин ҷудо менамояд: ҷонишинҳои шахсӣ (бевосита бавосита), ҷонишинҳои

ишоратӣ, қонишини нафсӣ-таъкидии муайяӣ, қонишинҳои саволӣ, қонишинҳои миқдорӣ, қонишинҳои номуайяӣ, қонишинҳои таъйинӣ, қонишинҳои нафсӣ - таъкидии мутақобила, қонишинҳои муайяӣ [131,52-62].

А.Л. Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский қонишинҳоро ба ҳашт ҳел тақсим мекунад: қонишинҳои шахсӣ, таъинӣ, ишоратӣ, нафсӣ-таъкидӣ, саволӣ, номуайяӣ, манфӣ, муайяӣ [78,576]. Ба фикри муаллиф розӣ шуда наметавонам, чунки қонишинҳои муштаракро аз хели қонишинҳои забони ваҳонӣ партофтаанд.

Робитаи ҳархелаи муаллиф зиёдшавии қонишинҳои нафсӣ-таъкидиرو муайян менамояд. Муносибати муаллифони очеркҳо ба ҳудудгузори қонишини нафсӣ ягона нест. Т.Н. Пахалина қонишини нафсӣ-таъкидиро ба қонишинҳои нафсӣ-таъкидии муайяӣ (ҳы/э ҳа- э) ва қонишинҳои нафсӣ-таъкидии мутақобила чудо менамояд.

А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский ба қонишинҳои нафсӣ-таъкидии (ҳы\э ҳат) дохил кардаанд: қонишинҳои кы (ҳама), ҳат (худ), дэгар (дигар), уэм-гаг (ҳамин ҳел), а-уэм (ҳамин) ба қатори қонишинҳои муайяӣ дохил карда шудаанд. Тафовути асосӣ дар ақидаи муҳаққиқон дар он зоҳир мегардад, ки қонишинҳои алоҳида ба гурӯҳҳои гуногуне мансуб дониста шудаанд, ё ин ки маънои типии грамматикӣ онҳо ба тарзи гуногун ошкор карда шудаанд, Т.Н. Пахалина ба сифати қатори алоҳида қонишини миқдорӣ (сум“чанд”, “якчанд”, тум «ин қадар», кыфс / кифс “ҳар ду”), қонишинҳои ишоратии муайяӣ(а) зи “ин ҳел”-ро чудо мекунад.

А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский, калимаи сум-ро ба қонишинҳои номуайяӣ дохил карда, кы/кыҳт- ро ҳамчун қонишинҳои чамъбасткунанда арзёбӣ кардаанд.Таҳлили грамматикӣ қонишинҳо асосан муайян намудани категорияҳои морфологӣ ва тавсифи корбурди наҳвӣ (функционалӣ-синтаксисӣ)-и қонишинҳоро дар бар мегирад.

Масъалаи категорияҳои грамматикӣ қонишинҳо аз нуқтаи назари муҳаққиқони зикршуда мавқеи махсус дорад. Муҳаққиқон ба сифати категорияҳои асосии грамматикӣ қонишинҳо дар забони ваҳонӣ шумора ва

падежро таъкид менамоянд. Лекин қайд кардан зарур аст, ки усули шарҳи морфологӣ ва тафсири шаклгирии сохтори ифодашавии категорияҳои падеж ва шумора дар системаи ҷонишинҳои забони ваҳонӣ аз назари муҳаққиқон ба тарзи гуногун шарҳи худро ёфтааст.

Баъзе хелҳои ҷонишинҳо дорои категорияҳои шумора мебошанд. Тарзи шаклгирии шакли категорияи шумораро Т.Н. Пахалина бо муқобилгузори шакли бевосита ва бавоситаи падежии ҷонишинҳо, инчунин, бо пасванди шаклсози- *išt* алоқаманд менамояд. Шарҳи дигари шаклгирии категорияи шумораро дар таҳлили А.Л. Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский меёбем, ки дар умум ин категория бо нишондиҳандаи падежи номинативи *-išt*, ки шакли ҷамъи баъзе ҷонишинҳоро месозад, алоқаманд намоянд. Новобаста аз ин, муҳаққиқон қайд мекунанд, ки на ҳамаи ҷонишинҳо шакли ҷамъ доранд, аз ҷумла, дар баъзе намудҳои ҷонишинҳои субстантивӣ категорияи ҷамъ шаклан зоҳир наёфтааст.

Категорияи ҳолат (падеж) низ дар асарҳои муаллифгон шарҳи ягонаи худро наёфтааст. Т.Н.Пахалина чун анъана, дар сохти ҷонишинҳо муқобилгузори шакли бевоситаю бавосита ё соҳибӣ (посессивӣ)-ро зикр кардааст. Мувофиқи чунин назар Т.Н.Пахалина барои ҷонишинҳои шахси I-ум ва II-уми танҳо шаклҳои зерини падежиро ҷудо менамояд: а) ҳолат (падеж)-и бевосита, б) ҳолат (падеж)-и бевоситаи тасрифӣ, в) ҳолат (падеж)-и объектӣ, г) ҳолат (падеж)-и амалӣ.

Дигар ҷонишинҳо намуди каму беш якхела дошта, аз ҳолатҳои (падежҳои) болоӣ тафовути калон доранд. Ҷонишинҳои ишоратӣ шаклҳои бевосита, бавосита ва соҳибият (посессивӣ) доранд. Ҷонишини нафсӣ-таъкидии муайяни шаклҳои объектии бевосита (*хъ/ хъ*) ва посессивӣ (*хъ/хъ*)-ро дорост. Ҷонишинҳои саволий (фақат ҷонишини шахси якуми танҳо) дорои ду шакли падежӣ мебошад: соҳибии объективӣ-бевосита (*ку*) ва соҳибӣ (посессивӣ)- и (*кi, куэ*). Дигар ҷонишинҳои саволий як шаклро дороянд. Намудҳои ҷонишинҳо дигар шаклҳои падежӣ надошта, аз рӯи категорияи падежӣ шакл дигар намекунанд. А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский панҷ шакли

падежии баъзе намуди ҷонишинҳои субстантивиро муайян менамоянд: номинатив, генетив, датив, аккузатив, аблатив ва онҳоро ба шакли калима - пасвандҳо алоқаманд карда, анҷомаҳои падежӣ ном кардаанд. Қобили қайд аст, ки асоси ҳудудгузорӣ ва фарқкунии падежҳо дар системаи ҷонишинҳои забони ваҳонӣ аз назари А.Л. Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский бештар ба семантикаи умумӣ-грамматикии чунин ҷонишинҳо вобастагӣ дорад. Формантҳои падежсозии ҷонишинҳо бештар хусусияти пасояндӣ дошта, ба флексияи забонҳои классикии ҳолат (падеждор), чун забонҳои қадимии эронӣ, шабоҳати бештаре надоранд. Хусусан, яке аз аломатҳои асосии форманти падежӣ ин дар ягонагӣ дар худ таҷассум намудани категорияҳои грамматикии шумора ва падеж мебошад, ки дар шакли ҷонишинҳои шумораи танҳо ва ҷамъи забони ваҳонӣ шаклан зухур наёфтааст. Формантҳои падежии ҷонишинҳо (-эг, -эн ва ғайра) чи дар шумораи танҳо ва чи дар шумораи ҷамъ шакли формантии якхела доранд. Барои ҳамин, қайд кардан зарур аст, ки А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский ҳангоми ҷудо намудани категорияи падеж на ба назарияи анъанавии падеж дар эроншиносӣ, балки ба таълимоти азнавсозии сохтори калима ва шаклҳои грамматикии он дар забонҳои эронӣ таъя намудаанд.

Ҳамин тавр, масъалаҳои баҳсталаби зиёде доир ба пайдоиши ҷонишинҳо, категорияҳои грамматикии он, системаи маъноӣ лексикӣ ва синтаксисии маъноӣ-функционалии ҷонишин, тафовути байниҳамдигарии лаҳҷаҳои ваҳонзабонони Покистон, Хитой ва Тоҷикистон дар системаи ҷонишинҳо ва ғайра вучуд доранд, ки ҳалли ҳудро интизоранд.

Аз ин рӯ, таҳқиқи монографии ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ яке аз масъалаҳои мубрами рӯз шинохта мешавад. Эроншиносон дар бораи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ), аз ҷумла, забони ваҳонӣ, китобу мақолаҳои зиёде ба таъъ расонида бошанд ҳам, аммо аслан ҳанӯз ба дурустӣ муайян нашудааст, ки забони ваҳонӣ таърихан аз кадом лаҳҷаи эронии шарқӣ маншаъ гирифтааст ва бо дигар забонҳои ҳамгурӯҳи худ, аз ҷумла дигар забонҳои гурӯҳи помирӣ, то чӣ андоза иртиботи генеалогӣ дорад. Ин забонҳоро

муҳаққиқон гоҳ «забонҳои помирӣ» ва гоҳ «забонҳои бадахшонӣ» номидаанд, дар ҳоле ки дар ҳудуди Помири таърихӣ имрӯз фақат лаҳҷаҳои маҳаллии қирғизию қазоқӣ дар истеъмол қарор доранд. Ва дар ҳудуди Бадахшон низ ба ҷуз аз забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) дигар забонҳои эронии шарқӣ (пашту, мунҷонӣ ва лаҳҷаҳои бадахшонии забони дарӣ (форсӣ) ба қор бурда мешаванд.

Азбаски дар эроншиносӣ баъзе забонҳои бо ҳам наздики помирӣ гӯйиш ё лаҳҷа доништа шудаанд, бинобар ин теъдоди забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) аз панҷ то дувоздаҳ афзудааст. Аз ҷумла, забонҳои шугнонӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ, рошорвӣ ё орошорӣ, сарикӯлӣ, ишқошимӣ ё ринӣ // ранӣ), вахонӣ, язғуломӣ, мунҷонӣ, ванҷии қадим ва ғайраҳоро дар осори илмӣ зикр намудааст.

Т.Н. Пахалина, И.М. Стеблин-Каменский, Д.Карамшоев ва дигарон чунин ақида доштанд, ки ин гурӯҳи забонҳои аз ҳам дур ва ё наздик соҳиби хат ва алифбои суннатӣ нестанд ва ҳар кадоме роҳи мустақил ва рушду таҳаввул дошта, тобеи ҳамдигар нестанд. Ба таҳқиқи ҷонишинҳои забони вахонӣ танҳо Т.Н.Пахалина, А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский таҳқиқоти илмӣ бурдаанд, ки онҳо дар бораи ҷонишинҳо маълумоти мухтасар овардаанд. Ду муаллифи аввал бо Т.Н.Пахалина ақидаҳои мухталиф доранд. Масалан, Т.Н.Пахалина дар китоби худ зикр мекунад, ки ҷонишинҳои забони мазкур дорои флексия ё (анҷома) мебошанд. Ҷонишинҳои шахсӣ аз шаш гурӯҳ иборат аст. Ҳамаи ин гурӯҳҳо характеристикаи умумии ҷонишинҳои шахсии шахси 1 ва 2-ро ифода менамоянд.

Бояд қайд кард, ки Т.Н. Пахалина ҷонишинҳои забони вахониро аз лиҳози синхронӣ омӯхтааст, аммо А.Л.Грюнберг ва И.М. Стеблин-Каменский бошанд, баръакс, ҷонишинҳоро аз ҷиҳати таърихӣ омӯхта, ҷонишинҳои шахси 1-уми танҳо ва 2-юми танҳо ва ҷамъро ба шакли падежӣ ҷудо намудаанд, ки ҳар кадом дорои анҷомаҳои хоси худ буда, дар ҷадвали зерин оварда шудаанд. Қайд кардан ҷои аст, ки ҳар як флексия хусусияти асосии ҷонишинҳои мазкурро тавзеҳ медиҳад.

Цадвали 2.

Шумора	Флексия	Номинатив	Генетив	Датив	Аккузатив		Абла- тив
	Шахс				Шакл- наги- рифта	Шакл- гирифт а	
Танҳо	1-ум	wuz	maž	ma-r (əк)	maž	maž-əy	maž-ən
	2-ум	Tu	taw	tar-ək	taw	taw-əy	taw-ən
Чамъ	1-юм	Sak	sak	sak- ər(k)	sak	sak-əy	sak-ən
	2-юм	sa(y)iš(t)	sav	sav- ər(k)	sav	sav-əy	sav-ən

Бояд қайд кард, ки ҷонишинҳо дар ин забон хусусияти грамматикии худро хуб нигоҳ доштаанд. Мо ақидаи Т.Н. Пахалинаро саҳеҳтар шумурда , илова карданием, ки ҷонишинҳои шахси якум ва дуҷум ба шахс ва ҷонишинҳои шахси сеҷум, ки ғоиб ном бурда мешаванд, ҳам ба шахс ва ҳам ба ашё ишора мекунанд.

Ҷонишинҳои шахсии wuz (ман), tu (ту) дар забони вахонӣ шакли чамъ намегиранд, ки ин хусусият дар ҳамаи забонҳо вучуд дорад. Ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ дар забони вахонӣ ẋāt (худ), ẋātən (худамон), ẋātəy (худаш), ẋātər(k) (ба худаш), ẋы (худ), ẋātəš (худаш) ẋātəm (худам), ẋātəv (худашон). Масалан: *Mažəy də ẋātən yundəv. – Маро бо худ гиред. Tu yi loy ẋāt nywyz. – Худам ку баро. Sak ẋātən yawi ay kərti. – Мо худамон онро пеш (сур) кардем. Wuz ẋы milati nəryyndəm. – Ман миллати худамро намефурӯшам. Поу maž ẋyš dьr; wuz ẋātəm ibdor. – Як бор ба ман гӯи кун, ман худам айбдорам.*

Хели дигари ҷонишини забони вахонӣ, ин ҷонишини таъйинӣ (кə\кы-хама, har куу- ҳар кас, har kdom - ҳар кадом, har čiz - ҳар чи,) мебошад, ки дар ин забон хеле серистеъмоланд ва амалро муайян ё таъйин мекунанд. Мисол: *Sak-ən кы уəт talim šōgird tu. – Мо ҳама хонандагони ин омӯзгор будем. Ẑы pyd-əš rizd. – Пойи ман дард мекунад. Ar-čizən adət andoza təy. – Ҳар чиз ҳадду андоза дорад. Ar-kdomi bui nywda wьzтəv. – Ҳар кадоматон дутоӣ ниҳол*

биёред. *Ar-čiz sə xān, fikr yaw sar.*– Ҳар чизе, ки мегӯӣ, фикраш кун. *Tu xāti də ar-kiyən brobar təsar.*–Ту худатро ба ҳар кас баробар нақун. *Ar-čiz bə səy, yaw ti nan wost.* – Ҳар чизе, ки ҳаст, ӯ модарат мебошад.

Аз нуқтаи назари А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский ҷонишинҳои соҳибӣ дар забони ваҳонӣ ҷунинанд [78,568].

Ҷадвали 3

Шумора	Ҷадеж Шахс	Умумӣ	Аблатив
Танҳо	I-ум	ЗЫ, зэ- аз ман	ЗЫ-н(-эн)- аз они ман
	II-юм	Ti- аз ту	ti-н(-эн)-аз они туст
Ҷамъ	I-ум	Spo- аз мо	spo-с(-эн)- аз они мост

Ҷонишинҳои соҳибӣ дар ҷадежи умумӣ ҳамеша нисбӣ (табиӣ) истифода мешаванд ва бевосита пеш аз исм дар ягон шакли ҷадежӣ ва шумора буда, маънои мувофиқ доранд: *ЗЫн (аз ман), tin (аз ту), Spó(аз мо): ЗЫ́ рыд-эс' rīdz.*– Пойи ман дард мекунад. *ЗЫ amrogoniš' wəzyən.*– Ҳамроҳони ман меоянд. *А уэт зы гыләу тәр ир қат.*– Ҳамин гули маро ба офтоб гузор. *Ti tat kum-ər.* – Падари ту кучост? *Tu al ki, spo yark šak təwost.* – Ту ист, ки кори мо бад нашавад. *Spo-с(-эн) baf rasmi qədimaiš.* – Аз мо расмҳои хуби қадима маъмул ҳастанд.

Аблативи ҷонишини соҳибӣ одатан, новобаста ба қор меравад ва беш аз ҳама, ба мафҳуми маънои грамматикии ҷонишинҳои забони русӣ мутобиқат мекунад. *ЗЫ-н(-эн)-аз ман, tí-н (-эн)-аз туст, spó-с (-эн)- аз мост.* Мисол, *Tin kəž' təy-a.*– Ту қорд дорӣ? *Ičiz nast зын-эн.*– Ман ҳеҷ чиз надорам. *Spo ытr бə sar vitəy, spocən woris nast.*– Умри мо ба охир мерасаду мо меросхӯр надорем.

Дар камтарин ҳолатҳо ҷонишин метавонад ба сурати ғайримустақим истеъмол шаванд, ки ба ҷадежи умумӣ маънои наздик дорад. *Yəz tinən dars šəxəstiya?* – Дина аз шумо дарс гузаист? *Yi wrыt tinən a rəт wəstu.* – Як бародари ту ба ин ҷо омад.

Т.Н.Пахалина онро ҷонишини хулосақунанда номида, қайд мекунад, ки *кы (хӀ)* ва *кыл* аз рӯи маъно якхелаанд (ҳама, ҳамааш), вале аз рӯи қорбурд

гуногунанд. Чонишини *кы* (*хї*) дар шакли кӯтоҳ, яъне *кы* истеъмом мешавад: *Кы да i-jaу jam vitəу.*– *Ҳама дар як ҷой ҷамъ шуданд. Yaw кы gotəу.* – *ӯ ҷамаатишро ёфт. Кы(хї)ən a dət zmon šaroiti joyak təу.* – *Дар ин замона ба ҷамаи одамон шароити хондан ҳаст.*

Чонишини *кыл* аз арабӣ тавассути забони тоҷикӣ иқтибос шудаасту танҳо ба вазифаи муайяншаванда ба кор меравад, илова бар ин, дар ҷумла аксаран бо изофат меояд: *Кыл-i zik-š diš.* – *ӯ ҷамаи забонҳоро медонад. Кыл-i čiz yar talым wost.* – *Ҳама чиз ба ӯ маълум мешавад.*

Ҷадвали 4.

	Шумораи танҳо			Шумораи ҷамъ		
	Шакли бевосита	Шакли объектӣ	Шакли соҳибӣ	Шакли бевосита	Шакли объектӣ	Шакли (соҳибӣ).
1.ш	wuz (wə)- ман	maž/ma- ман	žы\ə-аз ман	sak- мо		sə)po- аз мо
2.ш	tu – ту	taw (tow) ta-ту	tі - аз ту	sa(y)-is(t)-шумо		sa\v- шумо

Аз ҷадвали зикрѐфта метавон чунин хулоса баровард, ки дар забони вахонӣ чонишинҳои шахсӣ ба шумораи танҳо, ки он дар навбати худ ба шакли бевосита, объектию соҳибӣ (*wuz-ман, маж-ман, žы/ə-аз они ман*) ҷудо гардидаанд. Мисол: *Wuz yaw lup zman.*– *Ман фарзанди калони онҳоям. Maž rizvan itəу.*– *Ман субҳона хӯрдам. Žы zik žы dəšman.*– *Забонам дӯшмани ман аст. Tu spro ruуi səkr car.* – *Ту рӯямонро сурх кун.*

Дар мисолҳои зикрѐфта, чонишинҳои шахсӣ ба вазифаи нахвии мубтадо омадаанд.

Шумораи ҷамъи он бошад, ба шакли бевосита, объектӣ ва соҳибӣ (*sak- мо, sə-ro- аз они мо, tі- аз они ту, saiš- шумо, sa\v- аз они шумо*) ҷудо шуда, вазифаи грамматикашонро иҷро намудаанд. Мисол: *Tu sak joyп уəхk car.* – *Ту моро хондан ёд деҳ. Taw spro dorinda tu.* – *Ту кӯмакрасони мо будӣ. Tі nan žaržer ramat.*– *Ба ширин модарам раҳмат. Pak sol saiš ayloq rəтəv.*– *Ҳамасола*

шумо айлоқ меравед. Wudg bəčjon, sav sur nobat. – Имрӯз амакҷон, навбати подабониатон аст.

Дар чунин мисолҳо ҷонишинҳои шахсии шумораи ҷамъи ифодагари вазифаи пурқунанда, хабари номӣ, мубтадо, ки бо ҷонишини ифода ёфтааст, омадааст.

1.3. Проблемаҳои таснифи ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ

Проблемаи таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи ҷонишинҳо дар он таърихи тӯлонӣ дорад. Омӯзиши масъалаи мазкур дар ҷанбаи фалсафии мантиқӣ ҳанӯз аз давраи антиқа шуруъ шуда буд. Афлотун дар муқолаи «Кратил» калимаҳоро ба ду гурӯҳ - ба исмиҳо ва феълҳо, Арасту дар «Илми бадеъ» ба 8 қисм: ҷузъ, ҳичо, пайвандак, исм, феъл, аъзо, ҳолат (падеж), ҷумла ва дар «Илми баён» ба се гурӯҳ: исмиҳо, феълҳо, пайвандакҳо ҷудо карда бошанд ҳам, ҷонишинҳоро ҳиссаи алоҳидаи калимаҳо ҳисоб накардаанд. Донишманди дигар Юнони бостон Д. Фраки хусусияти ҷонишинҳоро чунин муайян кардааст: «Ҷонишинҳо калимаҳоеанд, ки ба ҷойи исмиҳо истеъмол шуда, шахсиҳои муайяно мефаҳмонанд» [44, 9- 14].

В.З.Карпов дар як мақолааш ҷонишинҳоро ба гурӯҳҳои ҷонишинҳои исмӣ, ҷонишинҳои сифатӣ, ҷонишинҳои шуморавӣ, ҷонишинҳои зарфӣ ва ҳамчунин дар забонҳои туркӣ ба гурӯҳи ҷонишинҳои феълӣ ҷудо мекунад [92, 108 - 114], ки гурӯҳи охирин ба забонҳои эронӣ, аз ҷумла забони ваҳонӣ хос нест.

В.И.Рассадин бошад, изҳор доштааст, ки маъмулан таснифи ҷонишинҳо дар забонҳои гуногун аксаран бо иттиқо бар мабнои семантикии онҳо тасниф мешаванд, аммо аксари донишмандон аз лиҳози семантикӣ ҷонишинҳоро чун ивазқунандаи ҳиссаҳои мустақили нутқ аз лиҳози тавсифи функционалӣ равшантар баррасӣ менамоянд [148,254].

Дар забони форсии қадим ҷонишинҳо ба падежҳо, се шумора ва се шахс тасриф гардида, ба ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволии номуайяний, нисбӣ ва энклитикӣ тақсим мешуданд [145, 40].

Дар забоншиносии қадими эронӣ олимон қонишинҳоро ба намудҳои ишорақонишинҳо, қонишинҳои нисбӣ, пурсишқонишинҳо, қонишинҳои нафсӣ, қонишинҳои сифатӣ ва қонишинҳои шахсӣ чудо менамоянд [126, 184-191].

Қонишинҳоро дар забонҳои миёнаи форсӣ ба шахсӣ, ишоратӣ, саволиву нисбӣ, нафсӣ - таъкидӣ, номуайяний ва нисбӣ чудо кардааст [144, 57- 74].

Д.И.Эдельман дар асари «Грамматикаи муқоисавии забонҳои шарқии эронӣ» чунин овардааст: «Қонишинҳо дар саросари забонҳо аз ҷиҳати на танҳо этимологияи шаклҳои инфиродӣ, балки инчунин намудҳои таҷдиди сохтори система дар маҷмӯъ гуногун инкишоф ёфтанд» [183, 204].

Муаллифон таъкид доранд, ки дар забони порсии қадим қонишинҳо ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: қонишинҳои маҳруми категорияи чинсият, қонишинҳои дорои ҳамон категория. Ба гурӯҳи якум қонишинҳои шахсӣ дохил шуда, тасриф мешуданд. Ба системаи қонишинҳо ҳодисаи суплетивизм хос буда, ду шакл: мустақил ва энклитикӣ доранд. Барои шахси сеюм шакли мустақил вучуд надошт ва вазифаашро қонишини ишоратӣ мебозид [15, 45].

Дар китоби «Асоси забонҳои эронӣ ё худ забонҳои муосири эронӣ», қонишинҳо ба хелҳои зерин ба монанди қонишинҳои шахсӣ, қонишинҳои энклитикӣ, қонишинҳои ишоратӣ, қонишинҳои саволӣ, қонишинҳои нафсӣ-муайяний ва қонишинҳои номуайяний тасриф гардидааст [123, 115- 122].

Р.Х.Додихудоев ва Л.Г.Герценберг дар китоби «Таърихи забони тоҷикӣ» хелҳои қонишинҳоро чунин тасниф кардаанд: шахсӣ, нафсӣ, ишоратӣ, номуайяний, саволӣ ва нисбӣ [15,130 - 131].

Дар забони афғонӣ ҳамаи аломатҳои мазмунии (семантикии) дараҷаҳои қонишинҳоро ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст: а) ба гурӯҳи якум қонишинҳое шомил мешаванд, ки дорои категорияи (дараҷаи) шахс дошта , ба мазмуни томи калима ишора кардааст. Ба гурӯҳи мазкур қонишини ман, ки шахсро чудо карда наметавонад, танҳо барои корбурд ва ифода намудани

шахси 3-юм хизмат мерасонад; б) ба гурӯҳи дуом ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ, саволӣ-муайяни, номуайяни, инкорӣ ва муайяни шомил мешаванд [79,123-125].

А.Л.Грюнберг, Д.И.Эдельман дар забони афғонӣ хели ҷонишинҳо ба ҷонишинҳои шахсӣ ё ҷонишинҳои зададор, ишоратӣ, шахсӣ-ислоҳшуда (лично-направительные), нафсӣ-муайяни ва ҷонишинҳои нафсӣ, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои муайяни, ҷонишинҳои номуайяни, ҷонишинҳои миқдорӣ ва ҷонишинҳои ҳолӣ ҷудо намудаанд [124,73-84].

Хелҳои ҷонишинҳои ваҳонӣ аз хелҳои ҷонишинҳои афғонӣ тафовут дорад. Мисол, ҷонишинҳои зададор ва ҷонишинҳои ҳолӣ дар забони ваҳонӣ мушоҳида намешавад.

Д.И.Эдельман дар забонҳои шугнони-рушонӣ хелҳои ҷонишинҳоро чунин муайян кардааст: шахсӣ, ишоратӣ, нафсӣ-муайяни, саволӣ-нисбӣ, муайяни, номуайяни, ҷонишинҳои инкорӣ, ҷонишинҳои шуморавӣ ва ҷонишинҳои зарфӣ [125,303-314]. А.Л.Грюнберг дар забони мунҷонӣ чунин овардааст: «Ҷонишинҳои шахсӣ танҳо дар шахси 1 ум ва ш. 2 юм ифода ёфта, вазифаи шахси 3 умро ҷонишинҳои ишоратӣ дар се дараҷа нишон медиҳад. Хели ҷонишинҳо дар ин забон шахсӣ, ишоратӣ, соҳибӣ, ҷонишинҳои энклитикӣ, нафсӣ, саволӣ, муайяни ва номуайяни» [125, 189 -198].

М.И.Исаев дар забони осетинӣ ҷонишинҳоро ба чунин хелҳо ҷудо кардааст: ҷонишинҳои шахсӣ (пурра, кӯтоҳ ва ҷонишинҳои муайяни шахсӣ), ҷонишинҳои нафсӣ (шахсӣ-нафсӣ ва муштарақ нафсӣ), ҷонишинҳои соҳибӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ, ҷонишинҳои саволӣ-нисбӣ, номуайяни, муайяни, инкорӣ ва ҷонишинҳои мутаносибӣ (соотносительные местоимения) [125,593-603].

Б.Лашкарбеков дар забони ванҷи қадим оид ба ҷонишин чунин гуфтааст: «Дар забони ванҷи қадим ҷонишинҳои ишоратӣ, нафсӣ, саволӣ ва ҷонишинҳои зарфӣ» маъмуланд [125,98].

Ш.П.Юсуфбеков, Л.Р.Додихудоева чунин гуфтаанд, забони санглиҷӣ шакли қадимаи ҷонишинҳоро нигоҳ доштааст. Хелҳои ҷонишинҳо дар ин

забон ба шахсӣ, ишоратӣ, саволӣ, муайяни ва нафсӣ-муайяни ҷудо намудаанд [126,187-194].

А.Л.Хромов дар забони яғнобӣ ҷонишинҳоро ба чунин хелҳо ҷудо намудааст: шахсӣ, ишоратӣ, саволӣ - нисбӣ, муайяни, номуайяни ва инкорӣ [126,672-675].

Ҷонишинҳои шахсиро дар забони шуғнонӣ- рушонӣ ба ду шахс (шахси 1 ум ва 2 ум) ҷудо намуда, вазифаи ҷонишини шахси сеюмро ба ҷонишини ишоратӣ ифода менамояд [132, 25].

Дар забони язгуломӣ ба ҷонишинҳо чунин таъриф муносиб донистаанд: ҷонишинҳои шахсӣ дар шакли танҳо се намуди падеж (анҷома) доранд: бавосита, холисона ва посессивӣ ва дар шакли ҷамъ бошад, ду падеж холисонаи бавосита ва посессивӣ. Ҷонишинҳои шахси сеюм бошанд, фарқияти ҷинсиро (занона , мардона) дар худ нигоҳ медоранд ва ҷудо кардани онҳо ба ду қатор, алоқамандии онҳоро бо ҷонишинҳои ишоратӣ нишон медиҳад ва ба маънои ин ҷонишинҳо ҳоло ҳам корбурд мешавад [132, 64].

Дар забони ишкошимӣ (ранӣ) ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, ва нафсӣ-муайяни ба се анҷома ҷудо мешаванд: а) бавосита az(i) тэ, дар шакли ҷамъ тэх(о), тэтэх б) холисона tak, fak дар шакли ҷамъ тэ ҷэв (о), тэтэх (эв), в) посессивӣ тэ (n), ti дар шакли ҷамъ бошад, тэ\`iš, тэтэх [132,121].

Ҷонишинҳои забони бартангӣ, чун дигар ҷонишинҳои забонҳои шуғнонӣ-рӯшонӣ нисбатан аз дигар ҳиссаҳои номии нутқ аниқ ҷудо мешаванд. Аз рӯйи мазмун ҷонишинҳо ба дараҷаҳо ҷудо мешаванд: шахсӣ, шахсӣ-ишоратӣ, саволӣ, номуайяни, муайянии нисбӣ ва муайянии инкорӣ [91, 107].

Аз рӯйи тартиби морфологӣ ҷонишинҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ [167, 57]. Дар забони вахонӣ низ ҷонишинҳо аз рӯйи тартиби морфологӣ ба сода (wuz,maž,tu, taw,saiš, sak, kum, cum, yaw,уэм,уэт, bazi, spo, sav, kuу, ciz, kum-yor, kifč, кы, flon, хы, хът), сохта (floni, bimədoni, сənini, уэм-žin,уа-žin, amdigar), мураккаб (icand) ва таркибӣ

(yem rang, ya rang, yəm rangin, yət rang, ya soxt, kuy ki ceу, ċiz ki cəу, ar kuy, ar ciz, ar kdom ва ғ) чудо мегарданд.

Ҷонишинҳои морфологии забони рушонӣ як гурӯҳи ба худ хоси холисро ифода мекунанд ва ба гурӯҳҳои зерин чудо мегарданд: шахсӣ, ишоратӣ, баъзан ҷонишинҳои саволӣ дар фарқият аз дигар ҷонишинҳо, ки ду падеж доранд: бавосита ва бевосита. Хусусиятҳои хоси ҷонишинҳои ишоратӣ дар он аст, ки ба ғайр аз он фарқиятҳо, онҳо дорои ду чинс (занона, мардона) ва аз рӯйи дараҷаҳои дурӣ (наздик, миёна ва дур). Дар забони рушонӣ дараҷаҳои ҷонишинҳо ба гурӯҳҳои зерин чудо карда мешаванд: шахсӣ, ишоратӣ, саволӣ, муайяни ва инкорӣ-номуайяни [171,57- 84].

Дар забони сарикули ҷонишинҳо ба гурӯҳҳои ба монанди ҷонишинҳои шахсӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ, ҷонишинҳои нафсӣ-муайяни, ҷонишинҳои тарафайн, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои номуайяни, ҷонишинҳои миқдорӣ, ҷонишинҳои муайяни ва ҷонишинҳои ишоратӣ-муайяни чудо мегарданд [130,32-40].

Дар забони сангличӣ ҷонишинҳоро ба чунин хелҳо чудо намудааст: ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволӣ, муайяни ва нафсӣ- таъкидӣ [186,24-43].

Дар забони бартангӣ ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ ду шакл доранд: бевосита ва бавосита [91,106]. Дар забони вахонӣ низ ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ бевосита ва бавосита мешаванд.

Т.Бахтибеков дар китоби «Грамматикаи забони шуғнонӣ» ҷонишинҳоро чунин тасниф намудааст: ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, ҷонишини нафсӣ, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои муайяни, ҷонишинҳои номуайяни [61,23-24].

Дар забони «Рошорвӣ» ҷонишинҳо ба хелҳои шахсӣ, ишоратӣ, муайяни ва номуайяни чудо гардидаанд [97,89].

Дар «Грамматикаи забони русӣ» ҷонишинҳо аз рӯйи вазифаи семантикиашон ба гурӯҳҳои зерин чудо мешаванд: ҷонишинҳои шахсӣ, ҷонишини нафси-таъкидӣ, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои номуайяни ва ҷонишинҳои манфӣ [219, 331].

Забоншиносони аҳди Шӯравӣ доир ба навъҳои ҷонишинҳо баҳс карда, ба чунин ақида омадаанд, ки он калимаҳое, ки дар зери мафҳуми ҷонишин муттаҳид гаштаанд, аз ҷиҳати морфологӣ якхела нестанд ва мувофиқи анъана, ҳамаи ҷонишинҳоро ҳамчун гурӯҳи махсуси калимаҳои маъноӣ ишоратдошта ба ҳиссаи алоҳидаи нутқ мансуб бояд донист. Аз ин рӯ, ақидае низ маъмул аст, ки ҷонишинҳоро ба ҷонишинҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ ва зарфӣ ҷудо бояд кард [44,4-5]. Ф.И.Буслаев чунин ақида дорад, ки ҷонишин ба калимаҳои ёридиханда тааллуқ дорад [69,101]. В.Таулӣ низ қадимӣ будани ҷонишинҳоро қайд карда гуфта буд, ки онҳо пеш аз исму феълҳо ба гурӯҳи алоҳида ҷудо шудаанд [106, 28]. А.А.Шахматов се навъи (синфи) ҷонишинро ба сифати ҳиссаи махсуси нутқ пазируфтагӣ имконпазир мешуморад: исмҷонишинҳо, сифатҷонишинҳо ва зарфҷонишинҳо [174, 41-42].

А.М. Пешковский қайд кардааст, ки ҷонишин ҳиссаи нутқ нест, чунки комилан шабеҳ ба шумораҳо ҷонишинҳои исмӣ (ман, ту, вай (он), кӣ, чӣ?), ҷонишинҳои сифатӣ (аз он ман, аз он ту, чӣ хел? аз он кӣ? дигар хел, ҳамон, ҳамин ва ғ.) ва ҷонишини зарфӣ (ба фикри ман, ба- фикри ту, чӣ тавр, ҳамин тавр, вагарна, кучо, инчо, дар он чо, дар ин чо ва ғ.) мавҷуданд [140,34-35].

Муносибати грамматикӣ нисбати вожаҳои ҷонишинӣ дар ду навъи асосӣ зоҳир мегарданд: функционалӣ (амалкард) ва ё хусусиятнокӣ. Бо баназаргирии хелҳои луғавӣ-сарфию наҳвии вожаҳои ҳамроҳшаванда муаллифони грамматика ва коркардҳои махсус ҷонишинҳоро ба исмҷонишин, сифатҷонишин, шумораҷонишин ва ҳатто зарфҷонишин ҷудо мекунанд [105, 35].

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки олимони ақидаи ягона надоранд ва дар қори таҳқиқотӣ ҳар як намоёндогони мактабҳои гуногун афкори андешаи мактаби худро дастгирӣ мекунанд. Мисол, М.В. Ломоносов [106,408] ҷонишинро аз рӯйи самти мантиқ ва раваншиносӣ тасниф мекунад; Ф.И. Буслаев [69,19-20] бо усули мантиқӣ, А.А. Потебня [143,344] мувофиқи талаботи таснифоти синтаксисӣ таҳлил кардаанд.

С.В.Виноградов [71, 228] луғавӣ-сематникӣ ва И.М.Стеблин- Каменский [168,30] хусусияти луғавӣ-функционалиро беҳтар шуморидаанд. И.М.Стеблин-Каменский қайд мекунад, ки дар асоси хусусияти хоси ҷонишинҳо мумкин мешавад, онҳоро ба яке аз гурӯҳҳои асосии калимаҳо: маъмул ва ёридиҳандаро ҷудо кард [168, 82-83].

Дар қатори таснифоти баррасишуда дараҷаи вожаҳои морфологӣ-синтаксисии ҷонишин мавҷуд аст, вай ба он аломатҳое такя мекунад, ки дар ҷонишинҳо дар сохти ҷойгиршавии ҷумлаҳо зоҳир мегардад. Ин таснифот якбора амалӣ нашудааст. Онро принципҳо бо андозаи муқарраркунии шабеҳи гурӯҳҳои гуногуни ҷонишин бо ҳиссаҳои маънодори нутқ коркард намудаанд. Муносибатҳои фарқкунанда нисбат ба ҷонишинҳо аз инкори имкониятҳои ҷудокунии ин ҳиссаҳои нутқ то ба ҳиссаҳо ҷудокунии ҷонишин ба якҷанд ҳиссаҳои нутқ дучор меоянд [156, 85].

Масъалаи назариявии ҳиссаҳои нутқ дар таҳқиқоти шевашиносони алоҳида низ мавриди муҳокима қарор нагирифтааст [105,183-184]. Дар такя ба назару андешаи олимон, ки нуқтаи назари хешро дар забонҳои гуногун оид ба ҷонишин ҳамчун ҳиссаи нутқ баён кардаанд, гуфтан бамаврид аст, ки ҷонишинро дар забони ваҳонӣ тибқи меъёри ифодаи луғат ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим мекунанд. Онҳо ба таркиби ҳиссаҳои номии нутқ дохил мешаванд, вале бо вучуди ин, баръакси исму сифат маънои муайяни номинативӣ надоранд. Ҷиҳати ин масъала А.И.Пешовский чунин мегӯяд: Ҷонишинҳо маънои махсус доранд, ки онҳоро бо дигар вожаҳо баён кардан имконнопазир аст ва академик Виноградов бошад, инро қобили қабул шуморида, бо усули мафҳуми луғат ҷонишинҳоро ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим кардаст [105, 262].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» забоншиносон ҷонишинҳоро ба хелҳои зерин тақсимбандӣ намудаанд: ҷонишини шахсӣ, ҷонишини нафсӣ, ишораҷонишинҳо, пурсишҷонишинҳо, ҷонишини таъинӣ, ҷонишини номуайяний ва ҷонишини манфӣ [11, 67-70].

Дар қатори таснифоти баррасишуда таснифоти морфологӣ-синтаксисии ҷонишин мавҷуд аст, вай ба он аломатҳое така мекунад, ки дар ҷонишинҳо дар сохти ҷойгиршавии ҷумла зоҳир мешавад. Бисёр олимон чунин мешуморанд, ки ҷонишинҳо сарфи назар аз ҷудошавии морфологӣ ва синтаксисашон, дорои маънои махсуси ҷонишинӣ мебошанд ва аз ин рӯ, онҳо метавонанд ба ҳиссаи махсуси нутқ ҷудо шаванд. Қисме дар он ақидаанд, ки барои ба ҳиссаи махсуси нутқ ҷудокунии ҷонишинҳо метавонад мустақилии корбурди онҳо бошад. Баъзе муаллифон танҳо ҷонишини предметӣ-шахсиро ҳиссаи нутқ мешуморанд.

Муаллифони «Грамматикаи забони тоҷикӣ» бошанд, ҷонишинро танҳо аз рӯи анъана ба ҳиссаҳои алоҳидаи нутқ ҷудо мекунанд ва таснифоти онҳо дар таҳқиқоти шевашиносони ҷудогона низ мавриди муҳокима қарор нагирифтааст [11,183-184].

Бояд гуфт, ки забоншиносони тоҷик барои ҳалли бисёр масъалаҳо, аз ҷумла, таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва муайянкунии ҷойи ҷонишин, муҳолифати афкори забоншиносони Эрону Афғонистон, назарияи забоншиносони русро ҳамчун меъёри таҳқиқотии кори худ қабул кардаанд. Ҳиссаҳои нутқ то имрӯз аз рӯи принципҳои морфологӣ, синтаксисӣ тасниф мешаванд ва ба гурӯҳҳо тақсим шуда, ба хусусиятҳои калимасозиашон таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Аммо ин меъёрҳо дар забонҳои ҷудогона мавқеи гуногунро ишғол мекунанд.

Байни 3 шахс ва тибқи вазифаву маъно як гурӯҳро ташкил медиҳанд. Чунин аломат дар ҷонишинҳои ишоратӣ ҳам ҷой дорад. Ҷонишинҳои саволӣ дар асоси ифодаи вазифа ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешаванд ва ба василаи ин ҷонишинҳо категорияҳои шахсӣ-ғайришахсӣ баён гардидаанд.

Аз ин ҷо, гуфтан мумкин аст, ки дар давраи нави забон намудҳои ҷонишинро бо сохти морфологиашон муайян кардан мумкин аст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки бандакҷонишинҳо истифодаи хос дошта, аксар бо исм ва феъл истифода мешаванд ва муносибатҳои гуногуни грамматикиро ифода мекунанд [8, с.59].

Дар забони вахонӣ низ бандакчонишинҳо маъноӣ соҳибиятро ифода менамоянд. Масалан: *Tar žy mol x̄y dast m̄und.* – Ба моли ман даст нарасон. *Yam kitobiš žyn.* – Ин китобҳо аз онӣ мананд. *Ya xun bar tin.* – Он хонаю дар аз онӣ туанд. *Ti boŷ tar kum nag?* – Боғи ту дар кучост? *Tin i baftar yaš nasta?* – Аз шумо ягон аспӣ хубтар ҳаст?

Бандакчонишинҳо дар забони тоҷикӣ таърихи дурудароз доранд. Ҳанӯз дар дар забонҳои қадимаӣ эронӣ, дар қатори қонишинҳои шахсӣ онҳо бо падежу шумораҳо тасриф мешуданд. Тафовут байни онҳо дар он аст, ки энклитикҳо бандакчонишинҳо ба мисли қонишинҳои шахсӣ парадигмаӣ пурра надоштанд. Дар забони вахонӣ низ ин хусусият мушоҳида мешавад. Мисол: *Žy kitob.* – Китоби ман. *Žy nap.* – Модари ман. *Žyn aži xoiš tu ki, tu a d̄am t̄aktab yark car.* – Ман чунин хоҳиш доштам, ки ту дар ин муассиса кор кунӣ. *Yam gylišžyn.* – Ин гулҳо аз онӣ ман. *Ti dars tar xiš vit̄ay.* – Дарсам ба ман маъқул афтод. *Wuzam ti wišiki got̄ay.* – Ман калидамо ёфтам.

Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки ибораҳои қонишинӣ низ изофат гирифта метавонанд. Мисол: Мани хушбахт. Туи меҳрубон. Мани вафодор [16, 220].

М.Қосимова дар мақолаи хеш «Ибораҳои изофии номӣ» чунин гуфтааст, ки қонишинҳо ба воситаи бандакчи изофӣ бо исмҳо, сифатҳо, сифатҳои феълӣ ва хусусан бо ҳуди қонишинҳо ибораҳо месозанд [22,29-32].

Дар забони вахонӣ ибораҷонишинҳо изофат қабул мекунанд. Мисол: *Wuzi nodon sə kum-ən dišam.* – Мани нодон аз кучо медонам. *Saki bičora sə kumən dišən.* – Мо бечора аз кучо биёрем.

Бояд қайд кард, ки қонишинҳои шахсӣ аз лаҳзаӣ пайдошавӣ (зухурот) бо қонишинҳои ишоратӣ зич (сахт) алоқаманданд, вале ҳолати мазкур ба ақидаи забоншиносон мувофиқат намекунад. Бархе аз забоншиносон чунин мешуморанд, ки қонишинҳои шахсӣ, аз ҷумла, қонишини шахсии шахси якуми ин гурӯҳ вожаҳои кӯхнашуда мебошанд. Иддае аз забоншиносон ин ақидаро қонибдорӣ мекунад, ки дар он қонишинҳои шахсӣ бо пешоянд ба исм тобеъ мешаванду ҷумлаҳои дорои маъноӣ объективӣ месозанд.

Муҳаққиқи тоҷик Б.Сиёев менависад: «Масъалаи тафрикаи ҷонишин ба ҳиссаҳои нутқ хеле мураккаб ва ҳамзамон, баҳсомез аст, аммо дар забони тоҷикӣ (инчунин, дар эронӣ) дар ин бора то имрӯз ақидаи комили аниқи ҷамъбасти нест» [44,7].

Ҷонишинҳо ба ҷойи исм, сифат ва шумораҳо қор фармуда мешаванд. Ҷонишинҳоро аз рӯи муносибат ба гурӯҳҳои ҷонишинҳои предметӣ, сифатӣ ва шуморавӣ ҷудо намудаанд [16,215].

Дар забони ваҳонӣ ҷонишинҳо аз рӯи муносибат ба ҷонишинҳои предметӣ (*wuz* (ман), *tu* (ту), *sak* (мо), *saiš* (шумо), *yaw* (ӯ), *yawiš* (онҳо), *kuu* (кӯ), *əč kuu* (ҳеҷ кӯ), *əč čiz* (ҳеҷ чиз), *i -sar* (баъзе), *kuu ki səu* (касе кӯ), *čiz ki səu* (чизе кӯ), *xъ/ xât* (худ), *yət* (ин), *yət* (он), *yət rang* (ҳамин хел), *ya rang* (ҳамон хел), *ar kuu* (ҳар кӯ), *ar siz*, (ҳар ҷӣ), *ky* (ҳама), ҷонишинҳои сифатӣ (*yət rang* (ин хел), *ya rang* (он хел), *yət soht* (ин гуна), *ya soht* (он гуна), *yət rangin* (ҳамин гуна), *ya rangin* (он гуна), *səblo* (чунон), *srəngin* (ҳамин хел), *creng* (ин хел), *əcreng* (ягон хел), ҷонишинҳои шуморавӣ (*sut* (чанд), *sityt* (чандум), *sut dod* (ҷӣ қадар), *yət dod* (ин қадар), *yət dodək* (ин қадарак) ва ҷонишинҳои зарфӣ (*tut*, *tutek*, *creng*, *crengin*) ҷудо гардидаанд.

Ш.Рустамов дар рисолаи худ оид ба таснифоти ҳиссаҳои нутқи забони тоҷикӣ ҳамчун қори алоҳидаи илмӣ дар бораи ҷонишин қадамҳои аввалин гузошта, чунин мегӯяд: «Ҷонишин на танҳо ба ҷойи исми сифат ва шумора, балки ба ҷойи ҳиссаҳои дигари нутқ низ қорбурд мешавад». Пеш аз ҳама, ҷонишин, масалан, ҷонишини шахсӣ хеле равшан ва аниқ ба предмет ишора мекунад, вале чунин ақида дар муносибат ба ҷонишинҳои номуайяний, манфӣ, муайяний тамоман мувофиқ (рост) намеояд [40,20].

Мавсуф танҳо доир ба вазифа ва маънои ҷонишин ба пуррагӣ маълумот медиҳад, вале оид ба меъёрҳои тақсимкунии ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқ чизе зикр намекунад.

С. Арзуманов дар китоби худ «Худомӯзии забони тоҷикӣ» ҷонишинҳои забони тоҷикиро ба гурӯҳҳои ҷонишинҳои ишоратӣ, саволий, шахсӣ, таъйинӣ, номуайяний, соҳибӣ, манфӣ, ва нафсӣ таъкидӣ ҷудо намудааст [5,51].

Бояд гуфт, ки дар забонҳои флективӣ ба усули морфологӣ бештар диққат медиҳанд, дар забонҳои аналитикӣ бошад, бештар ба усули семантикӣ ва синтаксисӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунад.

С. Арзуманов ва О. Чалолов дар китоби «Забони тоҷикӣ» ҷонишинҳоро ба чунин хелҳо ҷудо намудаанд, ки инҳоянд: ҷонишинҳои шахсӣ, ҷонишинҳои соҳибӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои таъйинӣ, ҷонишинҳои номуайяни, ҷонишинҳои манфӣ ва ҷонишини нафсӣ [6,164-169].

С.Шербоев ва Ҳ.Самадов дар китоби «Практикуми забони тоҷикӣ» ҷонишинҳоро ба хелҳои шахсӣ (ман, ту, вай), ишоратӣ (ин, он, ҳамин, ҳамон), номуайяни (ким-ки, ким-чӣ), саволӣ (кӣ, чӣ, кадом), нафсӣ- таъкидӣ (худ, хеш), таъйинӣ (ҳар кӣ, ҳар кас), манфӣ (ҳеҷ, ҳеҷ кас, ҳеҷ чиз) ва муштарак (якдигар, ҳамдигар) ҷудо намудаанд [50,64]. Дар забони ваҳонӣ низ хелҳои ҷонишинҳо чунин тақсимбандӣ гардидаанд, аммо муодили баъзе хелҳои ҷонишинҳо зиёдтар мебошанд. Масалан: wuz (ман), maž (ман/ маро), tu (ту) tau(ту), xāt (худ), xы(худо).

Муҳаққиқ С. Назарзода дар китоби «Забон ва бедории миллӣ» қайд намудааст, ки шакли махсуси ҷонишинҳои шахсӣ ба пасвандҳои -ҳо, - ён сохта шуда ҷамъро ифода мекунад [32,30].

Дар забони ваҳонӣ ин хусусият хеле камистеъмол аст, он ҳам бошад, танҳо дар ҷонишинҳои шахсии шахси дуюм мушоҳида мешавад. Мисол: *Saəkiš sə kut-nag wəzg?*– *Шумо якҳо аз кучо омадагед? Мар аҷи стӯйд кӣ, saəkiš mərz.*–*Ба назари ман чунин менамояд, ки шумо якҳо гушнаед.*

М.Қосимова дар китоби «Таърихи забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII» ҷонишинҳоро ба чунин хелҳо ҷудо намудааст: ҷонишинҳои шахсӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ, ҷонишинҳои нафсӣ- таъкидӣ, ҷонишинҳои саволӣ, ҷонишинҳои таъйинӣ, ҷонишинҳои манфӣ ва ҷонишинҳои номуайяни [20, 143-148].

Т.Н.Пахалина ҷонишинҳоро ба намудҳои зерин ҷудо менамояд: ҷонишинҳои шахсӣ (бевосита, бавосита), ҷонишинҳои ишоратӣ, ҷонишини

нафсӣ-таъкидии муайяни, қонишинҳои саволи, қонишинҳои микдорӣ, қонишинҳои номуайяни, қонишинҳои чамъбасти, қонишинҳои нафсӣ-таъкидии мутақобила ва қонишинҳои муайяни [131,52-62]. А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский бошанд, қонишинҳои серистеъмолро дида баромада, онҳоро ба ҳашт хели қонишинҳо чудо мекунанд: қонишинҳои шахсӣ, таъйинӣ, ишоратӣ, нафсӣ-таъкидӣ, саволи, номуайяни, манфӣ, муайяни [78, 576-577].

Таснифоти аввалини қонишинҳои забони ваҳонӣ дар қорҳои Т.Н. Пахалина [1969, 1977], инъикос ёфтаанд, ки дар «Забони ваҳонӣ» чамъбасти ниҳой ёфтаанд. Нуқтаи назари муфассал ва дар баъзе ҳолатҳо асоснокгардидаи таснифоти қонишинҳо, аз қонишинҳои шахсӣ, дар қори А.Л. Грюнберг ва И.М.Стеблин - Каменский оварда мешаванд [78, 505- 509].

Дар забони ваҳонӣ хелҳои қонишинҳои шахсии забони ваҳонӣ қонишини шахсии шахси 1-ум ва 2-юм - *wuz* (ман), *sak*(мо); *tu* (ту), *saiš*(шумо) дохил мешаванд. Бояд қайд кард, ки дар амалқарди қонишинҳои шахсии шахси 3-юм се дараҷаи қонишини ишоратӣ мавриди истифода қарор мегиранд: *uaw* (вай, он // ӯ), *uawiš* (онҳо//вайҳо). Зарурати воқеияти таснифоти овардашударо эътироф намуда, мо ҳам аз пайи андешаи муҳаққиқони забони ваҳонӣ рафтаву дар рӯйхати системаи қонишинҳои шахсӣ қонишини шахси сеюмро низ дохил мекунем. Онҳо аз ҷиҳати синтаксисӣ худро чун қонишинҳои шахси 1-ум ва 2-юм қонишини баробар нишон медиҳанд ва инчунин, қонишинҳои дейктикӣ саҳт фарқ мекунанд. Ва ба ҳар ҳол, ҳангоми таҳқиқот қонишинҳои шахсҳои гуногунро новобаста аз якдигарашон баррасӣ намудан зарур аст.

Мафҳуми қонишинӣ дар забони ваҳонӣ мафҳуми луғавию маъноиро доро мебошанд. Чунин хусусият барои аксари қонишинҳо хос буда, характери умумӣ доранд. Қонишинҳои забони ваҳонӣ ба чунин гурӯҳбандӣ шудаанд, ки аз таснифоти ақидаҳои олимони дар боло зикршуда баъзе ҷиҳатҳо тафовут дорад. Масалан қонишини шахсии *wuz* (ман), *tu* (ту) дар забони ваҳонӣ маъмул аст, ки дар ин шакл дар дигар забонҳои помирӣ

истифода мешавад, аммо шаклҳои *maž* (ман), *taw*(ту) танҳо дар забони вахонӣ роиҷ асту халос. Дар дигар забонҳо, хусусан, забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) дида намешавад. Мисол: *Wuz x̄y tat žəŷd / Maž x̄y tat žəŷd.*– Ман духтари падарам ҳастам. *Wuz x̄y zmini ryryndətm / Maž x̄y zmini pəṛəndətm.*– Ман заминамро мефурӯшам. *Tu mar ʔa xizmat kərk/Taw mar ʔa xizmat kərk.*– Ту бароям хизмати бисёр кардаӣ.

Таснифоти умумии хелҳои ҷонишин дар забони вахонӣ

Ҷадвали 5.

№	Номи ҷонишинҳо	Шаклҳои грамматикӣ
1.	Шахсӣ	<i>wuz</i> (ман), <i>maž</i> (ман), <i>tu</i> (ту), <i>taw</i> (ту), <i>sak</i> (мо), <i>saiš</i> (шумо), <i>sav</i> (аз шумо).
2.	Шахсӣ-ишоратӣ	<i>uət</i> (ин), <i>uət</i> (ҳамон), <i>uaw</i> (он), <i>uətiš</i> (ҳаминҳо), <i>uətiš</i> (ваӣ), <i>yawiš</i> (онҳо).
3.	Ишоратӣ-муайяни	<i>azi</i> \\ <i>azi</i> (чунин, чунон).
4.	Ишоратӣ-миқдорӣ	<i>sut</i> (чӣ қадар)
5.	Ҷонишини миқдорӣ	<i>kyl</i> , (ҳама), <i>tut</i> , <i>tutek</i> (ин қадар)
6.	Нафсӣ таъкидӣ//	<i>xāt</i> (худ), <i>x̄y</i> (худаиш)
7.	Муайяни- чамъбастӣ	<i>ky</i> (ҳама, ба кулли), <i>kylī</i> (кулл, ҳама)
8.	Муайяни \ таъйинӣ	<i>ar</i> (ҳар), <i>dgar</i> , <i>digar</i> (дигар)
9.	Муштарак	<i>atdigar</i> (ҳамдигар), <i>yakdigar</i> (якдигар), <i>yotan</i> (бо ҳам); <i>kyfč</i> (ҳар ду)
10.	Саволи	<i>kiy</i> (кӣ), <i>čiz</i> (чӣ), <i>kut</i> (чӣ хел), <i>sut</i> (чанд), <i>srəng</i> (чӣ хел, чӣ гуна), <i>kut-jaŷ</i> (куҷо) дар куҷо), <i>kut-əŷ</i> (ба куҷо), <i>soŷd</i> (каӣ) <i>soŷd-əŷ</i> (каӣ вақт) <i>sətər</i> (чаро) ва ғайра.
11.	Манфӣ	<i>əčk</i> , <i>əččək</i> (ҳеч).
12.	Номуайяни	<i>i</i> (як\е), <i>i-kiy</i> (ким-кӣ, ягон кас), <i>baziš</i> (баъзеҳо), <i>əč-čiz</i> (ҳеч чиз), <i>i-kut</i> (ким-чӣ, ягон чиз), <i>i-loŷ</i> (якбор), <i>xilī</i> (хеле, баъзан), <i>iŷin</i> , (баъзан), <i>i-čand</i> , (баъзе аз), <i>iŷini</i> (гоҳе).

Ҷонишинҳои шахсӣ, муайяни, ишоратӣ, соҳибӣ ва дигар хелҳои он дар забони вахонӣ дар амалкардҳо пурра корбурд мешаванд ва барои исмҳои типӣ

мебошанд. Онҳо метавонанд ба вазифаи мубтадо, пуркунандаи бевосита ва бавосита биоаянд. Ҷонишинҳои шахсии ваҳонӣ, ҳамчунин, ба сифати аъзои якхелаи ҷумла низ омада метавонанд.

Дар ҷумласозӣ исмҳо ҳам бо ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳам бо пешояндҳои ифода ёфта метавонанд: *Wuz nə dišəm.* – Ман намедонам. *Sak sə žir wdəkən.* – Мо аз роҳи дурем. *Tu yaw didiŷ, yaw tə mirit.* – Ту ўро нигоҳ кун, то вай намирад. *Wuz-əm yar dars rətəy.* – Ман ба ў дарс додам. *Maž yar xunbar goxtəy.* – Ман ба ў хонаю дар сохтам. *Yaw broi Bətan jang rəŷdəy.* – Ў барои Ватан ҷанг рафт.

Вожаҳои тобег бештар вақт дар шакли сода истифода мешаванд: *Jəda wosak tar sanən ʔa qila tu.* – Аз ў ҷудо шудан барои ман мушкул буд. *Wuzəm yar slot kərtəy.* – Ман ба ў салом кардам.

Ҷонишинҳои шахсӣ бо ёрии пасояндҳои *broi* (барои), *rangin* (мисли) низ, бо вожаи асосии ҷумлаҳо мувофиқат карда, исмро ифода менамоянд: *Yaw žbi rangin notars tu.* – Вай ман барин нотарс буд. *Tut ʔal žbi rangin azob nəitk.* – Ту мисли ман азоб нақашадаӣ.

Бо ақидаи Т.Н. Пахалина, ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ аз ҷиҳати морфологӣ якхела нестанд. Ҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳо се шакли падежӣ, ҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо се шакли падежӣ доранд. Ҷонишинҳои шахси 1 ва 2-юми шумораи ҷамъ, ҷонишини такрори // нафсӣ-таъкидӣ, муайянӣ ва ҷонишини саволии *kiu* (кӣ) ду шакли падежӣ доранд. Ҷонишинҳои ишоратӣ-шахсӣ (ва ё исмӣ) (онҳо ҷонишини шахси 3-юманд) танҳо аз рӯи шумора фарқ мекунанд [132, 52].

Зимни таснифоти морфологӣ - синтаксисии ҷонишинҳои забони ваҳонӣ қобилияти иваз карда тавонистани ҳиссаҳои нутқ аз тарафи ҷонишинҳо ҳамчун меъёри асосӣ пазируфта мешавад. Исмҷонишинҳо ҳамон гурӯҳҳоеро нишон медиҳанд, ки бо қобилияти якҷояшавии синтаксисӣ мавқеи исмҳоро дар ибораву ҷумла тавсиф медиҳанд. Ба онҳо якум – ҳамаи ҷонишинҳои шахсӣ ва дуввум ҷонишинҳои такрор // нафсӣ-таъкидӣ (*xāt*(хӯд), *yaw xāt* (худи худаи), *də xatən* (бо хӯд), сеюм – ҷонишинҳои *kiu* (кӣ) ва *čiz* (чӣ) ва

муштақоти ба хелҳои гуногун тааллуқдоштаи онҳо , чорум – қонишини “*уав*” - он ва “*уат*” - ин дар он ҳолатҳое, онҳо на ишоратҳои ноаниқро ба аломат, балки ишора ба предмет, вазъият (ҳолат) ва мавзӯро ифода мекунанд.

Ҳамаи ин қонишинҳо мутаносибан мавқеи мубтадо, пуркунанда, ҳиссаҳои номии хабар, муайянкунандаи номувофиқ ва дар ҳолатҳои камтарин ҷумларо ишғол мекунанд.

Дар робита ба ин нуқта дар адабиёти илмӣ таснифоти грамматикӣ қонишинҳо бо муносибати онҳо ба дигар ҳиссаҳои нутқ мавриди арзёбӣ қарор гирифта, чунин гурӯҳбандии онҳо анҷом дода шудааст: қонишин-исмҳо; қонишин-сифатҳо; қонишин-шумораҳо ва дар мафҳуми васеъ, – қонишин-зарфҳо.

Қонишинҳои сифатӣ , ки парадигмаи пурраи номӣ доранд, ба падежу шумораҳо тасриф мешаванд, бо сифатҳои номӣ, бо қобилияти якҷояшавии сохти ҷойгиршавии онҳо, дар ибораву ҷумлаҳо мутаносибанд. Ба онҳо қонишинҳои соҳибӣ, ишоратӣ, муайянӣ, номуайянӣ, манфии ба саволи чӣ хел? ҷавобшаванда, он хелҳои қонишинҳое дохил мешаванд, ки бо гуногунрангии кофии ифодаҳои маъноӣ нишон дода мешаванд, вале функцияҳои синтаксисии шабеҳ доранд. Қонишинҳои сифатӣ дар сохти мавқеи ибораҳо нақши муайянкунандаи мувофиқро иҷро мекунанд ва дар таркиби ҷумла бошад, онҳо, инчунин, ба сифати атрибути мувофиқаткунанда амал мекунанд ё ин ки ба сифати предикати атрибутивӣ қорбурд мешаванд.

Барои қонишинҳои шуморавӣ маъноҳои ҷамъбасти - миқдорӣ ва он хусусиятҳои пайвастшавӣ хосанд, ки ба вожаҳои ин ҳиссаи нутқ хос мебошанд.

Онҳо ба навъҳои миқдории *sum* (чанд?//чӣ қадар ва тартибии *kum* (кадом?) ҷавобшаванда тақсим мешаванд. Барои ин гурӯҳ қонишинҳои *sum* (чанд?//чӣ қадар) ва *kum* (кадом?) аввалин маҳсуб мешаванд.

Ба қонишинҳои зарфӣ мавҷуд набудани муносибатҳои морфологияи пардигматикӣ хос мебошад ва вобаста ба сохти ҷойгиршавии ҷумла онҳо ба

зарф якчоя мешаванд, ҳамчун пасванди чинсҳои гуногуни ҳол хидмат мекунад. Бинобар гуногунрангии ба зарфҳо ҷонишинҳои сифатии *creng* (чӣ хел), *soyd* (кай), *kut-jay* (куҷо, аз куҷо?), *sə-kut-ən* (аз куҷо?), *čiz-ər\ cərər* (чаро, барои чӣ) ва ғайра маҳсуб меёбанд.

Аз ин рӯ, мо дар марҳилаи муайянкунии меъёрҳои ҷонишин ҳамчун ҳиссаи нутқ, ба ақидаи олимон, ки ақидаҳои худро дар асоси забонҳои гуногун баён кардаанд, таъяқ кардем.

Дар зимн бояд таъкид дошт, ки таснифи намудҳои ҷонишинҳо аз рӯи сохтори калимасозиашон низ мушкил аст, чунки ҳамаи ҷонишинҳо усули роҳи калимасозии махсусро надоранд. Масалан, ҷонишинҳои шахсӣ ва соҳибӣ, ки маънояшон басо аниқтар аст, ба тарзи ғайри сарфиу наҳвӣ ва ғайри луғавӣ сохта намешаванд. Танҳо ҷонишинҳои ишоратӣ, муайянӣ, саволӣ ва номуайяниву манфӣ роҳи аниқи калимасозӣ доранд; ҷонишинҳои ишоратӣ ва саволӣ якчоя бо исмиҳои ҷонишинҳои таркибӣ месозанд: *уэм rang* (ин хел), *уа rang* (он хел) *уэм rangin* (ин хелӣ), *уа rangin* (он хелӣ), *срэнгин* (чӣ хел), *срэнг* (чӣ хел). Дар бораи маҳдудияти ҷонишинҳо аз рӯи маълумотҳои мавҷудаи дигар забонҳо ақидаҳо мухталиф ҳастанд. Баъзе олимон дар забон миқдори ҷонишинҳоро хеле зиёд нишон медиҳанд.

Хулосаи боби якум

Ҷонишинҳо яке аз ҳиссаҳои хоси мустақили нутқ буда, ашё ва аломати онро номбар накарда, балки ба таври умумӣ ба онҳо ишора мекунад. Ҷонишин ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар забони ваҳонӣ чун дар дигар забонҳои эронӣ дар ҷумла ба ҷойи исм, сифат ва шумора истифода бурда мешавад. Он дорои панҷ шакли падеж, ду шахс-танҳо ва ҷамъ мебошад. Ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ҷузъи ҷумлаҳои гуногун шуда, дар муайян намудани навъи алоҳидаи ҷумлаҳои асосӣ хизмат мекунад, вале онҳо ҷумлаҳои алоҳидаро ташкил карда наметавонанд. Танҳо дар шаклу қолабҳои синтаксисӣ омада, фикри тодро ба вучуд меорад. Инчунин ҳамаи хелҳои ҷонишинҳои забони ваҳонӣ хусусияти ишоравӣ дорад. Хусусиятҳои категориалии он дерест дар забоншиносӣ мавриди баҳсу андешарониҳо қарор гирифтааст, ки дар ин боб нуктаҳои назари муҳаққиқон чи аз дидгоҳи забоншиносии умумӣ ва чи аз натиҷагирҳои таҳқиқи морфологии забонҳои мушаххас, аз ҷумла забони ваҳонӣ, дар маърази таҳлилу баррасӣ қарор дода шуд. Дар партави ин андешарониҳо масоили гуногуни марбут ба ҷонишинҳои забони ваҳонӣ, аз қабилӣ ифодаи категорияи шахсу шумора, соҳибият, ҳолат (падеж) ва дигар ҷанбаҳои категориалии ҷонишинҳо мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор дода шудаанд. Дар зимн масъалаҳои дигар, аз қабилӣ таърихи ташаккули ҷонишинҳои забони ваҳонӣ, ҷойгоҳи ҷонишинҳо дар низоми синтаксисии ин забон, хусусияти луғавӣ, семантикӣ ва дастурии онҳо ба доираи баҳс ва таҳлил кашида шудааст.

Таҳқиқ ва таҳлили матолиби назарӣ ва маводи забонӣ нишон медиҳад, ки ҷонишинҳои забони ваҳонӣ дорои чунин хусусият мебошад. Ҷонишинҳо аз рӯйи баъзе аломатҳои калимаи мустақилмаъно буда, дар матн нисбат ба калимаҳои ёридиҳанда мавқеи устувортар дорад ва аъзои ҷумла шуда, дигар калимаҳоро тобеъ мекунад.

Проблемаи ҷонишинҳо дар забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва асосии ин сохтори морфологии забон арзёбӣ шуда, он паҳлӯҳои мухталиф

дошта, иддае аз масъалаҳоро фаро мегирад, ки бе шахру эзоҳи онҳо таркиби калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан ғайриимкон аст.

Бояд қайд кард, ки мувофиқи ақидаи баъзе олимон қонишинҳо таърихан аз калимаҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Қонишинҳои шахсии *wuz* (ман), *tu(tu)* дар забони ваҳонӣ шакли чамъ намегиранд, ки ин хусусият дар ҳамаи забонҳо вучуд дорад.

Аз гуфтаҳои боло дар умум метавон хулоса баровард, ки маънои конкретии қонишин дар забони ваҳонӣ бештар дар муҳиту шароити матн ва мавқеи истифодаи он вобаста аст. Мисол, қонишини *uaw*(вай) ҳам шахс ва ҳам предмети ғайришахс, қонишини *kuu* (кӣ) ҳама гуна шахсро, қонишини *čiz* (чӣ) ҳама гуна предмети ғайришахсро қонишини *kin* (аз кӣ) нисбат ба ҳамаи шахсҳо соҳибиятро, қонишини *srəng* (чӣ гуна) хусусияту аломати ҳам предмет ва ҳам шахсро нишон дода метавонад. Яъне вазифаи қонишинҳо дар забони ваҳонӣ танҳо аз иваз кардани калимаҳои мустақилмаъно набуда, балки васетар аст. Қонишинҳо дар ин забони таҳқиқшаванда категорияи махсуси калимаҳоеанд, ки бо хусусиятҳои худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ карда, дар сохти сарфии забони тоҷикӣ мавқеи ба худ хосро ишғол менамоянд.

БОБИ II. ҶОНИШИНҲОИ ШАХСӢ

Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои шахсӣ дар забони ваҳонӣ

Ҷонишинҳои шахсӣ ба шахсе ишора мекунанд, ки сухан дар бораи вай меравад. Ҷонишинҳои шахси 1-уму 2-юм иштирокдори нутқро ифода мекунанд. Ҷонишини шахси 1 -ум ба гӯянда мансубият дорад ва ҷонишини шахси 2- юм ба оне, ки нутқ ба вай равона карда мешавад(адресат) мансуб аст. Ҷонишинҳои шахсӣ исмро иваз карда метавонанд. *Wuz(ман), taž (ман), tu (ту), taw (ту), sak (мо), saiš (шумо)*. Ҷонишини шахси 3-юм бошад, ба шахс ва ё ба шахси дар нутқ иштирокнадошта ишора мекунад. *уэм(ин), уэт(он/ӯ), (уав(он/ӯ), уэтиš (онҳо), уэтиš (инҳо) уавиš (онҳо)*.

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷонишинҳои шахсӣ дар забони ваҳонӣ нисбат ба дигар калимаҳои ҷонишинӣ маънои предметии пурратар доранд. Ин аст, ки баъзан ин гуна ҷонишинҳоро «ҷонишин исмӣ ё ашӣ» низ ном мебаранд. Ҷонишинҳои шахсӣ дар забони тоҷикӣ ба таври мушаххас ба шахсе ишора мекунанд, чунин хусусиятро ҷонишинҳои номуайяни, манфӣ ва ишоратӣ доро намебошанд.

Шаҳси 3-юм иштирокдор ё мафъули муколама маҳсуб намешавад. Вай субъекти амал, рафтор ё ҳолат маҳсуб мешавад, ки субъекти нутқ, яъне шахси 1-ум дар бораи он хабар медиҳад. Дар вазифаи шахси 3-юм метавонад, ҳам шахс ва ҳам объекти дигари нутқ мисли ҳайвонот, ашӣ ва ё ягон чизи абстракт омада бошад: *Yaw rəʊd. – Ū (инсон) рафт. Yaw itey.– Вай(инсон) хӯрд. Yət kasal vitk.– Вай (инсон) касал шудааст. Yət žы дэўд.– Ин (шахс) духтари ман аст.*

Ба ҷонишинҳои шахси 3-юм маънои ишоратӣ хос мебошад. Мисол: *Žы vryt də məktab malim. – Бародари ман дар мактаб омӯзгор аст.* Чунин ҷонишинҳоро барои ҳамин шахсӣ-ишоратӣ меноманд.

В.В. Виноградов дар китоби қайд мекунад, ки ҷонишинҳои шахсӣ ашӣ баъзе хусусиятҳои грамматикӣ доранд, ки дар лексемаи грамматикӣ ҳамчун

боқимондаҳои ҷонишинҳои забони русӣ қисми махсуси ҳиссаи нутқ боқӣ мондааст [71, 258].

К.Майтинская роҷеъ ба ин мавзӯ чунин овардааст, ки вожаи «ҷонишини шахсӣ» ба ду маъно, ҳам ба маънои танг ва ҳам ба маънои васеъ кор фармуда мешавад [105,140].

Дар забони ваҳонӣ вобаста ба шакли танҳо ҷонишинҳои аслий (*wuz - ман, tu - ту, таҷ - ман, тав - ту, сак - мо, сайш - шумо*) ба маънои васеъ ба кор рафта, ҷонишинҳои таркибӣ (*ба мисли wuz хāt-худи ман, tu хāt -худи ту, таҷ хāt - ман худам, тав хāt-ту худам, сак хāt-мо худамон, сайш хāt- шумо худатон*) бошад, ба маънои маҳдуд истеъмоли мегарданд.

Ҳамин тариқ, моҳияти муттаҳид гаштани ҷонишинҳои шахсӣ дар як микромайдони ҷонишинҳо ишора ба ашё ва ашёҳо маҳсуб мешавад. Бо така бар ин хусусиятҳои морфологии махсус, дар баъзе таҳқиқотҳо онҳо барои ҷудокунии ҷонишинҳои исмӣ ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ мусоидат намудаанд [149,41].

Ҷонишинҳои шахсӣ нисбат ба дигар калимаҳои ҷонишинӣ маънои предметии пурратар доранд. Аз ин рӯ, онҳоро баъзан бо истилоҳи ҷонишин-исмҳо низ зикр мекунанд [101, 27].

П.Форхеймер ҷонишинро ба категорияи шахс нисбат додааст ва ба ақидаи ӯ, ҷонишинҳои шахсии шахси I ва II дар раванди муколама (диалог) гурӯҳҳои муқоисакунандаро ташкил медиҳанд, ки чунин аломатҳо ба ҷонишини шахсии шахси сеюм хос нест [105, 50].

Ҷонишинҳои шахсӣ бо шумораҳо низ тасриф мешаванд [71, 274-275]. Хусусияти хоси ҳамаи ҷонишинҳо дар фарқият аз ҳиссаҳои маънодори номии нутқи норасоии мазмуну муҳтавои онҳо маҳсуб меёбад ва дар мавҷуд набудани маънои номинативии онҳо зоҳир мешавад [155,80].

Н.К.Соколовская ба сифати зернизомии ҷонишинҳои шахсӣ дар ҳар забон маҷмуи шаклҳои ҷонишиние пазируфта мешавад, ки барои ба ҳадди аксар фарқ қунондани фарошахсо зарурӣ ва кофӣ маҳсуб мешавад [163,86].

Д.И.Эдельман бар чунин назар аст, ки чонишинҳои шахсӣ дар забонҳои эронӣ-шарқӣ ба таври мухталиф тағйир пазируфтанд. Бархе аз забонҳо низоми қадимиро маҳфуз доштанд, ки дар он чонишинҳои шахсӣ танҳо дар шахсӣ танҳо дар шахси 1- ум ва 2-ум зухур кардаанд, вале барои ифодаи шахси сеюм чонишинҳои ишоратӣ ба кор рафтаанд [183,204].

Дар «Грамматикаи забони русӣ» ба гурӯҳи чонишини шахсии ашёӣ чонишинҳои шахсии я (ман), ты (ту), мы (мо), вы (шумо), он (вай) дохил мешаванд [149,531]. Дар забони вахонӣ бошад, чонишинҳои шахсӣ-ашёӣ инҳо мебошанд (wuz (ман), maž (ман), tu (ту), taw (ту) yaw (вай), sak (мо), saiš (шумо), yawiš (онҳо), уэм (ин), уэт(ин) yaw (он) .

Чонишинҳои шахсӣ дар тӯли асрҳо баробари инкишофи забони тоҷикӣ мувофиқи рушди қонунҳои дохилии он инкишоф ёфта, ба тағйироти муайян дучор шудаанд [40, 20].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин омадааст, ки чонишинҳои шахсӣ аз рӯйи маъно ва аломатҳои грамматикашон ба исм бисёр монанд ҳастанд, бинобар ҳамин, ҳам онҳо дар забоншиносӣ бо истилоҳи «чонишинҳои исмӣ» низ ном мебаранд [10,59].

Забоншинос Б.Сиёев дар мақолаи «Баъзе мулоҳизаҳо оид ба хусусияти чонишинҳо» овардаанд, ки маънии чонишини “вай “ ҳанӯз ҳам конкрет нест, зеро ки ба кадом предмет нисбат доштани он ба шунаванда равшан намебошад [45, 8-12].

Муҳаққиқ С.Назарзода қайд намудааст, ки шакли махсуси чонишинҳои шахсӣ ба суффиксҳои «-ҳо, -ён» сохта шуда, шумораи чамъро ифода мекунад [33,30]. Дар забони вахонӣ шакли махсуси чонишинҳои шахсӣ хеле камистеъмол аст, он ҳам бошад, танҳо дар чонишинҳои шахсии шахси дуоми чамъ ва шахси сеюми чамъ мушоҳида мешавад. Ин чонишинҳо бо воситаи пасоянди тасғирии *-ək* шаклу маънои деминутивиро соҳиб мегарданд.

Чадвали 6.

Шакли танҳо	Шакли чамъ
1. Wuzək-ман	1. Sakək-моҳо
2. Mažək-ман	2. Savək-шумоҳо
3. Tuək-ту	3. Yawišək-онҳо
4. Yawək-вайҳо	

Мисол: *Saəkiš sə kum-nag wəzɡ?*– Шумо(ак)ҳо аз кучо омадагед? *Saəkiš yəfč azob itk.* –Шумо(ак)ҳо хеле азоб кашидаед. *Savəkən woz čiziš nast.*– Шумо(ак)ҳо чихоро надоред. *Savəkəš čizər tət tuy nələsrən.*– Шумоёнро чаро ба туйхона намомонанд? *Yawəkiš yəfč nojyr vitk.*– Онҳо(як)ҳо хеле беморанд.

Ҷонишинҳои шахсии шахси 1 ва 2-юм дар ҷадвали 7 нишон дода шудаанд. Дар шахси 3-юм барои ифодаи ҷонишинҳои шахсӣ ҷонишинҳои ишоратии дараҷаҳои дурии гуногун истифода бурда мешаванд.

Ҷадвали 7.

№	Шумораи танҳо			Шумораи чамъ		
	Шакли бевосита	Шакли объектӣ	Шакли мулкӣ (соҳибӣ)	Шакли бевосита	Шакли объектӣ	Шакли мулкӣ (соҳибӣ)
1.ш	wuz (wəz) ман	maž та-ман	žy\ə аз ман	Sak мо		s(ə)po аз мо
2.ш	Tu ту	taw (tow) та-ту	tī аз ту	sa(y)-iš(t) шумо	sav аз шумо	

Ҷонишинҳои шахсии *wuz* (ман), *tu* (ту), *sak* (мо) ва *saiš* (шумо) дорони категорияҳои ҷондор мебошанд. Якхела набудани онҳо дар ҷанбаи семантикӣ дар он зоҳир мегардад, ки ишора ба шахс - инсон танҳо ҳамон вақте хоси ҷонишинҳои шахси 1-ум ва 2-юме шуда метавонанд, ки онҳо ҳамчун ҷонишини шахси 3-юм ба инсон, ашё, ё ба объектҳои амали воқеӣ-рӯйдод, мафҳум ишора менамоянд.

Ҷонишинҳои шахсии забони вахонӣ аз рӯи шахс (якум ва дуҷум), шумора (танҳо ва чамъ) тағйир меёбанд. Ҷонишини шахси якуми танҳо ду шакли падежӣ (аслӣ ва ғайриаслӣ) дорад. Ҷонишини шахси дуҷуми танҳо ва

ҷонишинҳои шахси якум ва дуҷуми ҷамъи шолат (падеж) надоранд. Дар байни ҷонишинҳои шахси ҷонишинҳои шахси якум ва дуҷуми мавқеи ба худ хосро ишғол мекунад ва ин дар муқоиса бо ҷонишинҳои шахси шахси 3-юм ба таври равшану возеҳ ба назар мерасад.

Ҷонишин дар забони ваҳонӣ на танҳо ба ҷойи исму сифату шумора, балки ба ҷойи дигар ҳиссаҳои нутқ низ меоянд. Ҷонишинҳо, пеш аз ҳама, ҷонишинҳои шахси ва шахсиву ашъӣ дар забони ваҳонӣ мафҳуми мушаххасро баён менамоянд, вале ин нуктаро нисбат ба ҷонишинҳои номуайяни, манфӣ ва таъини гуфтан мумкин нест.

Ҷонишинҳо маънои махсус доранд. Бо баъзе аломатҳои онҳо ба вожаҳои мустақилмаъно наздиканд, дар матн аз рӯи муносибат бо калимаҳои ёридиҳанда онҳо мавқеи устувортарро ишғол мекунад, ки ба калимаҳои мустақилмаъно вобаста аст.

Шахси якум: *wuz* (ман), *sak* (мо), *taž* (ман) Мисол: *Tu taž ynd wuz toqa wašyāt.* – Ту маро бо худ бигир, ман танҳо метарсам. *Sak boyad jwob randən.* – Мо бояд ҷавоб диҳем. *Maž dan gar di.* – Ман бо вай гап задам.

Шахси дуҷум: *Tu*, (*ту*), *saiš* (шумо), *taw* (*ту*). Масалан: *Wəzi tu yawi dыз.* – Биё ту онро гир. *Tu xь yarki car.* – Ту кори худатро кун. *Tu taž giš sə žыр baf woc.* – Агар ту маро гӯи кунӣ, ба по мехезӣ (хуб мешавӣ). *Saiš tar ya aziz.* – Шумо барои ман хеле азиз ҳастед.

Шахси сеюм: *Yaw*, (*вай*) *yawiš*, (*вайҳо*) *a-yawiš* (ҳамонҳо) Масалан: *Yaw se syriən škavdi.* – Вай аз хунукӣ хунук хӯрд. *Yaw də dəryo tlung wrexk.* – Вай дар мобайни дарё мондааст. *Yawiš tə ku snətu.* – Онҳо ба кӯҳ баромаданд. *Spo soibi asosi a yawiš.* – Соҳибӣ асосиамон ҳаминҳоянд.

Чуноне Т.Н.Пахалина қайд кардааст, дар системаи ҷонишинҳои як қатор забонҳои эронии шарқи (забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) ва паштунӣ) асосҳои пайдоиш (баромад)-и ғайриэронӣ нишон дода шудаанд [134,55].

Бояд гуфт, ки ин асосҳо шаклҳои ҷонишинии зеринро доранд: 1) дар ҷонишинҳои ваҳонии шахси 1-уми шумораи ҷамъи “*sak*” (объективӣ – шакли бевосита) мо, моро, барои мо, ва spro (шакли соҳибӣ/мулкӣ) аз мо; 2) дар

ҷонишинҳои ваҳонии шахси 2-юми шумораи ҷамъ “*sa (y) išt*” (шакли бевосита) шумо ва “*sav*” (шакли объектӣ-соҳибӣ) шуморо, ба шумо, аз шумо; 3) дар ҷонишини шахси 2-юми шумораи ҷамъи ваҳонӣ “*savər*” (объектӣ – шакли бевосита) шумо, шуморо, ба шумо;

Дар луғати этимологии забони ваҳонӣ *maž* (ман) шакли аккузативии ҷонишини шахси 1 уми танҳоро ифода мекунад [214,232]. Гуфтаҳои забоншиносро бо мисолҳои зерин шарҳ дода додан мумкин аст. Мисол: *Tu mažəu təšəu.* – *Ту маро накуш. Yaw mažəu lup kertey.* – *Вай маро ба воя расонд.*

А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский чунин мешуморад, ки падежҳои Nominativ ва Genetiv бо анҷомаҳо муайян мегарданд. Шакли Nominativ: шахси 1. *wuz* (ман), шахси 2. *tu* (ту) шаклҳои Genetiv: шахси 1. *maž* (ман), шахси 2. *taw* (ту) [78, 565].

Дар забони ваҳонӣ шаклҳои падежии ҷонишинҳои шахсӣ маъмуланд: *Wuz*- ман *maž*- ман, *tu*-ту, *taw* - ту ки онҳо дар лаҳҷаи болоии забони ваҳонӣ истифода бурда мешавад. Ҳамин шакл дар дигар забонҳо мавриди истифода қарор надоранд. Мисол: *Maž čou piti.* – *Ман чой нӯшидам. Maž tar xəti ki təgəš.* – *Ман ба ту гуфтам, ки нарав. Maž taw windi.* – *Ман шуморо дидам.*

Дар шакли ҷамъ шаклҳои “*sak* – мо ва “*saiš* – шумо” истеъмол мешаванд. Мисол: *Sak xəi tarixi nərymšəp.* – *Мо таърихи худро фаромӯш намекунем. Saiš ciz norozi?* – *Шумо чаро розӣ нестед? Yətiš pə žyi bəzd tor sprovdī, ki sak taw tər məktab kačəp.* – *Инҳо ба бағалам чормағз нур карданд, ки мо туро ба мактаб мемонем.*

Ҷонишинҳои шахсии *wuz* (ман), *tu* (ту), *sak* (мо) ва *saiš* (шумо) дорои категорияи шахс - ғайришахс мебошанд. Гуногуншаклии онҳо аз ҷиҳати ҷанбаи семантикӣ дар он зоҳир мегардад, ки ишора ба шахс – инсон танҳо ба ҷонишинҳои шахси 1 ва 2 хосанд, дар ҳоле ки ҷонишини шахси 3-юм ҳам бо одам ва ҳам ба ашё ишора мекунад.

Ҷонишинҳои шумораи ҷамъ маъноӣ инклюзивӣ ва эксклюзивӣ доранд. Дар забони ваҳонӣ бо маъноӣ инклюзивӣ “*sak-мо*” яъне ҳамроҳ будан бо шахси ҳамсухбат ва ё бо шахсони дигарро баён мекунад. Мисол: *Sak də taw-*

ан.– Мо бо ту ҳастем. *Sak dā taw-ан.*– Мо бо шумо ҳастем. *Sak dā dānyo ya tqiān.* – Мо дар дунё хеле зиёдем.

Дар забони вахонӣ «wuz» ва «tu» дар ду шакл *wuz - maž* ва *tu – taw* истифода бурда мешавад, ки ҷонишини *maž* синоними *wuz* ва *taw* синоними ҷонишини *tu* мавриди истифодаи соҳибзабонони ин забон мебошад. Мисол: *Wuž-ətm kasal tu.*– Ман бемор будам. *Maž ar rwor kasal tu.* – Дар ҳамон рӯз ман бемор будам. *Wuz-ətm savi windəy.*– Ман шумоёнро дидам. *Maž savi windəy.* – Ман шуморо дидам. *Tu dā kum ruyən səlom car.*– Ту бо кадом рӯй салом мекуни?

Ба ҷонишинҳои шакли ҷамъи «*sak-мо*» ва «*sav - аз мо*» пасванди *-ан* илова шуда, шакли дуҷуми ҷамъро мегиранд. Масалан: *sakən (мо), savən (шумо).* Мисол: *Sakən yawər ʔibi kitob rətəy.*– Моҳо ба онҳо ҳафтаи китоб додем. *Sakən tu ki, ʔi vrət jay dəzdəy.*– Моҳо будем,ки бародаратон ҷо гирифт. Ҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳо аз рӯи падежҳо (бевосита ва бавосита) тасриф мешаванд; падежи бавосита шакли *Ҷы* –ро дорад. Мисол: *Ҷы ʕratī jam car.*– Хирмани маро ҷамъоварӣ кун! *Tu Ҷы minati bərbod terand.*–Ту меҳнати маро барбод надех!

Ҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо «*tu-ту*» низ, инчунин, шумораи ҷамъи «*sak-мо*» ва «*saiš -шумо*» шакли падежи бавоситаро надоранд. Мисол: *Tu хы sari хат go.*– Ту саратро поин кун. *Sak хы dyori obodən.* – Мо деҳаамонро обод мекунем.

Дар забони вахонӣ ҷонишинҳои шахсӣ маънои дейктикӣ ё ғайри вазъиятӣ доранд. Ҷонишини шахси 2-юми шумораи ҷамъи «*sav-аз шумо*», барои баёни ифодаи назокату эҳтиром, ба тавре дар забонҳои дигари эронӣ дида мешавад, истифода намешаванд. Барои баёни эҳтиром дигар вожаҳо «*saiš -шумо*» ба қор бурда мешаванд. *Saiš ya xizmat kəri.* – Шумо ба ман хеле ёрдам расонидед. *Saiš toqa wəzdəya* – Шумо танҳо омадед?

Дар забони вахонӣ «*sak-мо*» метавонад, барои ифодаи эҳтиром ё муоширати дӯстона нисбати шахси дувум қорбурд шавад. Истифодаи шабеҳи шакли ҷонишинҳои шахсии шахси 1-уми шумораи ҷамъ дар забони вахонӣ ба

назар мерасад. Мисол: *Sak wudg bimor.* – *Мо имрӯз маризем. Ti dardi sak baf dišān.* – *Дарди туро мо нағз медонем. Sak tar bigona nast.* – *Мо ба шумо бегона нестем. Sak bafān, saiš crāng.* – *Мо хубем, шумо чӣ ҳол доред?*

Дар забони вахонӣ қонишини «*saiš-шумо*» барои мурочиати боадабона, ҳам ба ношиносон ва ҳам ба калонсолон хидмат карда, ҳамзамон, вай ба сифати қонишини шахси 2-юм низ амал мекунад. Қонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ дар забони вахонӣ бештар ба вазифаи синтаксисии субъект ба кор меравад. Қонишини вахонии «*yaw-вай*» метавонад, ба сифати қонишини шахсӣ, ишоравӣ ва ё бешахс истеъмол гардад.

Қонишини ишоратӣ дар забони вахонӣ бидуни амалкарди асосиаш, ки ишораи объектро баён мекунад, ҳамчунин, ба вазифаи мубтадои шахси 3-юми шумораи танҳо низ истифода мешавад. Вазифаҳои густурдаи қонишинҳои ишоратии забони вахонӣ –*yaw* (он//вай), *yawiš* (онҳо) корбурди субстантивии онҳо маҳсуб меёбанд.

Дар ин сурат қонишинҳои ишоратӣ дар ҷумла монанди қонишинҳои шахсӣ ва ё соҳибӣ амал мекунад.

Қонишинҳои соҳибӣ забонҳои таҳқиқшаванда аз рӯи семантикаи худ нисбатан гуногуншакланд. Қонишинҳои соҳибии забони вахонӣ, чун қоида, ба сифати муайянкунанда истифода бурда мешаванд. Системаи қонишинҳои соҳибӣ дар забони вахонӣ ба қонишини соҳибии муайяни мувофиқат мекунад.

Аз гуфтаҳои забоншиносони хориҷию ватанӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки қонишинҳои забони вахонӣ категорияи махсуси калимаҳоеанд, ки бо хусусиятҳои худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ карда, дар сохти морфологияи забони вахонӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Қонишинҳои шахсии *wuz* – *ман*, *tu* – *ту*; *sak* – *мо*, *saiš* – *шумо* танҳо ба шахсҳо ишора кардаву дар ҳолати нутқи мушаххас ба вазифаи исм омада, номи шахсро ифодакунанда маҳсуб мешаванд.

Қонишинҳои шахсии исмӣ инҳоянд: “*Wuz -ман*”, “*tu-ту*”, “*sak-мо*”, “*saiš-шумо*”, “*yaw- вай\|он\|ӯ*”. Мисол: *Ҳы нан šbyнәт wuz tu.* – *Ҷӯнони*

модарам ман будам. *Tu boyad tarər yordam car.*– Ту бояд ба ман кӯмак расонӣ. *Sak nādišān ki, yaw čizər rə balnic wašġ.*– Мо намедонем, ки чаро ӯ ба беморхона афтидааст.

Ҷонишинҳои шахсии шахси 1-уми шумораи танҳову ҷамъ: *wuz* (*maž*)-ман, *sak*-мо : *Wuz taw joyn undəm.* – Ман туро хондан мебарам. *Maž soy piti.* – Ман чой хӯрдам. *Sak xə wətanər xizmatən.* – Мо ба Ватан хизмат менамоем.

Ҷонишини шахсии шумораи танҳо ва ҷамъи, шахси 2-юм: *Tu(taw)* - ту, *saiš* -шумо: *Tu žy qwatət dəm zindagi .*– Ту қувватам дар зиндагӣ ҳастӣ. *Saiš x̄y nanər dastyor.*– Шумо ба модарат кӯмакрасон ҳастед.

Қайд кардан зарур аст, ки дар забони ваҳонӣ ҷонишини шахси дуҷуми ҷамъ “*saiš* - шумо” дар муайян намудани на танҳо ҳиссаи мушаххаси нутқ, балки ифодаи эҳтиром низ хизмат менамояд ва бо ин табиати худ ба ҷонишини шахси дуҷуми танҳои “*tu -ту*” муқобил меистад, яъне ҷонишини “*saiš*” дар баробари ифодаи шахси дуҷуми ҷамъ шахси дуҷуми танҳоро низ ифода мекунад. Мисол: *Nanjon, saiš tar ya aziz.*– Модарҷон, шумо бароям бисёр азиз ҳастед. *Э х̄yujon, saiš maž lup kərtəy.*– Хоҳарҷонам, шумо маро ба воя расонидед. *Vrtjon, dəm xun saiš luptər sə sakən.*– Бародарҷон, дар ин хона шумо аз мо калонтаред.

Хусусияти маъноӣ ишорати ҷонишинҳои шахсии шахси 1-ум, ҳамчунин, он аст, ки онҳо ба шахси гӯянда ишора мекунанд. Барои дигар ҷонишинҳои шахсӣ на танҳо ишора ба шахс хос аст, балки пеш аз ҳама, баёни дараҷаи дурӣ аз шахси гӯянда хос аст. Мисол: *wuz – tu – yaw* (ман -ту – вай) ; *sak – sa-yiš(t) – yaw-išt* (мо - шумо - шумо(ак)ҳо). Ҳамчунин, тафовут аз ҷонишинҳои сифатӣ ва ҷонишинҳои исмӣ дар он аст, ки аломатҳои фарқкунанда баёни категорияҳои грамматикӣ ҷонишинҳои исмӣ пайдарпай зоҳир мешаванд.

Ҷонишинҳои шахсӣ ба муносибати субъекти амал нисбати шахси гӯянда ишора карда истода, категорияҳои грамматикӣ шахсро дороянд. Ҷонишини “*wuz*” ба шахси якуми шумораи танҳо, яъне ба шахси гӯянда ишора мекунад:

Wuz x̣y dars joyət.– Ман дарси худамро || дарсамро мехонам. *Wuz taw nadišət.*– Ман туро намешиносам.

Ҷонишини “*sak - мо*” ба шахси якуми шумораи чамъ ишора мекуна: *Sak də draxt soya nyəng-ən.* – Мо дар сояи дарахт нишастаем. *Sak tar yordam-ən.*– Мо ба ту ёрӣ медиҳем. *Sak də timonvən niv wəzuən.*– Мо ҳоло бо меҳмонҳо ташириф меорем.

Ҷонишини “*tu - ту*” ба шахси дувуми шумораи танҳо, яъне ба шахси дар суҳбат иштироккунанда - муколамагар ишора мекунад. Мисол: *Tu kiy zəʔd.* – Ту духтари кистӣ? *Marər tu x̣ən.*– Ту ба ман бигӯ. *Tu yarər x̣ən.*– Ту ба вай бигӯ. *Tu x̣y tat aqlin zəʔd.*– Ту духтари боақли надарат ҳастӣ *Tu waxt giz.* – Ту барвақт бихез.

Ҷонишини “*sa yiš(t) - шумо/шумо (ак)ҳо*” ба шахси дувуми шумораи чамъ, инчунин, ба шахси дар муколама ширкаткунанда ишора мекунад. Мисолҳо: *Saiš spro xiš woc - əv.*– Шумо хеши мо мешавед || ҳастед. *Saiš yaw ošno.*– Шумо дӯсти вай ҳастед. *Saiš aval dьrзəv.*– Шумо аввал гиред. *Saiš dan yordaməv.* – Шумо ба ӯ ёрӣ (ме)расонед.

Ҷонишинҳои ишоратии “*yaw- вай*” ба ҷойи шумораи танҳо ва “*yaw-iš(t) - онҳо*” ба ҷойи шахси сеюми чамъ истифода бурда мешавад. Категорияҳои грамматикӣ шумора шакли шумораи чамъро дар ҷонишинҳои шахси дувум аз дигар асосҳо (супплетивӣ) ташкил дода, дорои усули гуоногун дар сохти ҷонишинҳои шахсӣ мебошад: *wuz – sak, tu – sa-yiš(t)*, барои ҳамин, ҷонишини шахси якум шакли шумораи чамъро бе нишондодҳои шаклӣ (зоҳирӣ) зоҳир мекунад. Шакли типии дигари ифодаи шумораи чамъ – ин шакли супплетивӣ бо баёни (ифодаи) шакли шумора бо ёрии пешванди *-iš* мебошад, ки барои ҷонишини шахси дувум - *sa-y- iš* хос аст.

Ҷонишини шахси сеюм бо исмҳо ҳадди аксар наздик шуда, бо ёрии пешванди – *iš(t)*: *yaw-iš(t)* шумораи чамъ месозад. Мисол: *Yawiš səblo xəšgiyəv.* – Онҳо ин қадар зебоанд. *Yət xinvī yawiš xətk.*– Ин хонаҳоро онҳо бино кардаанд. *Spro lup-lup plosvi yawiš ыfətk.*– Палосҳои калон - калони моро онҳо бофтагианд.

Қобили қайд аст, ки семантикаи категорияи грамматикии шумора дар сохтани қонишинҳои шахсӣ аз исмҳои фарқ қунонида истода, хусусиятҳои худро доранд. Якум, махсус бояд қайд кард, ки дар тафовут аз исмҳои, ки дар шумораи қамъ онҳо қомилан қамъии предметро ном мебаранд, дар семантикаи қонишинҳои шахсии шумораи қамъ вазифаи ишоратӣ махсуб меёбад. Дувум бошад, дар исмҳои маънои категориявӣ-грамматикидоштаи шумораи қамъ бо додани маънои беш аз як ашё, шахс дар ҳолати мушаххас алоқаманд аст, - яъне на як предмету як шахс, балки бисёрӣ(қамъ) аст. – *iš(t): yaw-iš(t)*, муқ: *xalg – xalgış, perčod – perčodiš, liw- liwiš*.

Дар семантикаи қонишинҳои категориядори маънои қамъдошта – муқобилгузори танҳову қамъ не, балки ин маҷмуи (қамъи) як шахс (гӯянда) бо дигар қас (шахс) мебошад: *wuz – sak; tu – sa-yiš(t)*. Сеюм, махсусияти қонишинҳои исмӣ инчунин дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дар тафовут аз исмҳои дар забони ваҳонӣ дорои падеж мебошанд. Бо вучуди ин, қайд қардан зарур аст, ки категорияи падежҳо дар сохти қонишинҳои исмӣ бо категорияи шумора зич алоқаи байниҳамдигарӣ доранд. Бо баёни категорияи падежҳо \\\ анҷомаҳо қонишинҳои исмӣ хусусияти маҷмуӣ ва вобастагии ифодаи семантикаи категорияи падежҳо ва шумораҳоро танҳо зоҳир мекунанд, яъне хусусияти қамъии ифодаи якчанд маъноҳои грамматикиро дар як шакли грамматикии гузаштаи таърихӣ идома медиҳанд: *wuz – maž; tu - taw*. Дар ин муносибат қонишинҳои исмӣ хусусияти типии классикии забони забонҳои флективиро зоҳир мекунанд, ки дар онҳо шакли қалима ва востатаи баёни он якчанд маънои грамматикиро доро буда, сермаъно махсуб мешавад. Дар чунин сурат, категорияҳои шумораву падеж дар сохти вожаи номӣ дар забони ваҳонӣ амали якҷоя мекунанд.

Бояд қайд кард, ки қонишинҳои шахсӣ бо хусусияти грамматикии худ аз дигар ҳелҳои қонишин, аз қумла, ба қонишини нафсӣ-таъқидӣ, (*xāt- худ*), қонишини саволӣ (*kiy? – kī? čiz? - čī?*), қонишини номуайянӣ (*kiy-ki-səy – ким-кӣ; čiz-ki-səy – ким-чӣ*), қонишини манфӣ (*əč-kiy – ҳеч кӣ (қас), əč-čiz-*

ҳеч чӣ), қонишини ишоратӣ (*уәт- ин, уәт-ин, уав-он, уәтиш-инҳо, уәтиш-инҳо, уавиш- онҳо*) фарқ доранд.

Мавҷудияти категорияи падежҳои қонишинҳои исмиро ҳамаи муҳаққиқони забони ваҳонӣ эътироф мекунанд. Т.Н. Пахалина, назару андешаи ба парадигмаи падежии қонишинҳои дар эроншиносӣ ба ҳукми анъана даромадаро дастгирӣ намуда, барои қонишинҳои шахсӣ шакли зеринро ҷудо мекунад, ки дар ҷадвали монографияи овардаи ӯ ба таври умумӣ инъикос меёбанд [134,52].

Сарчашмаи шакли падежӣ аз он замон оғоз ёфтааст, ки шакли флективӣ дар ҳамаи забонҳо ба анҷом расида буд ва он дар баъзе забонҳо маҳфуз монда буд. Дар забонҳои помирӣ шакли флективӣ мавқеи махсус дошта, он дар забони ваҳонӣ мустаҳкамтар нигоҳ дошта шудааст. Баҳсҳо роҷеъ ба ин масъала ҳоло ҳам дар забони ваҳонӣ вучуд дорад. Баъзе забоншиносон бар он ақидаанд, ки панҷ шакли падежӣ дар қонишинҳои шахсии забони ваҳонӣ вучуд дорад, аммо бархе онҳоро пасванд мешуморанд.

Шарҳи комилан дигаргунаи системаи шаклҳои падежии қонишинҳо дар қорҳои А.Л.Грюнберг, И.М.Стеблин-Каменский [78,565-566] ва Т.Н. Пахалина [133, 52] дода шудааст. Ба андешаи А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский, қонишинҳои шахсии шумораи танҳо панҷ шакли падежӣ - номинатив, генитив, датив, аккузатив ва аблатив доранд, ки аз се асос: асоси номинативи *wuz* (*ман*), *tu* (*ту*), асоси генетиви *taž* (*ман*), *taw*(*ту*) ва асоси дативи *ta*(он ҷо) мебошанд [78, 565].

Қобили зикр аст, ки асосҳои, ки инҳо ҷудо намудаанд, бо асосҳои бевосита ва бавосита ва соҳибият, ки чун анъана, дар эроншиносӣ истифода мегарданд, ба пуррагӣ мутобиқат мекунанд. Шаклҳои падежӣ бо ёрии *-əy/-i* – барои аккузатив, *-r/-rək* - барои датив, *-ən* - барои аблатив мебошанд, ки муаллифон бандакҳоро номбар кардаанд [78, 565-566].

Манзумаи шакли қонишинҳои шахсӣ дар очерки А.Л. Грюнберг, И.М. Стеблин-Каменский дар ҷадвали зерин ба пуррагӣ тасвир ёфтааст.

Ҷадвали 8.

Шумора	Падеж Шахс	Номи- натив	Гене- тив	Датив	Аккузатив		Абла- тив
					Шакл- ноги рифта	Шакл- ги рифта	
Ш.танҳо	1-е	Wuz	maʒ	ma-rək	maʒ	maʒ əy/i	maʒ-ən
	2-е	Tu	taw	ta-rək	taw	taw-əy	taw-ən
Ш.чамъ	1-е	Sak	sak	sak-ərək	sak	sak-əy	sak-ən
	2-е	sa(y)iş(t)	sav	sav-ərək	sav	sav-əy	sav-ən

Натиҷаҳои шарҳи инъикоси низоми таърихии падежҳои ҷонишинҳои забони вахониро ҷамъбаст карда, қайд кардан зарур аст, ки дар низоми ҷонишинҳо доир ба категорияҳои грамматикӣ падежҳо ду нуқтаи назар вучуд дорад. Т.Н. Пахалина муқобилгузори шаклҳои бевосита ва бавоситаи падежиро дар системаи ҷонишинҳо таъкид карда, ба роҳи таърихии барқароршавӣ ва инкишофи низоми иштиқоқи номиро дар забони вахонӣ иттиқо дорад. А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский дар очерки грамматикашон нуқтаи назари навро нисбат ба шарҳу эзоҳ ва тафсири низоми иштиқоқи номиро ҳиссаҳои номии нутқ дар забони вахонӣ аз ҷумла дар муштакоти ҷонишинҳо низ пешниҳод мекунанд. Пеш аз ҳама, ин андеша ба масъалаҳои умумизабонии шарҳи категориалии падежҳо дар забони вахонӣ дар низоми муштакоти номии забони вахонӣ дахл дорад.

Қобили қайд аст, ки муаллифон дар ҳолати мазкур на аз шарҳи грамматикӣ (морфологӣ)-и категорияҳои падежҳо ҷонибдорӣ мекунанд, балки бештар аз истеъмоли луғавӣ-семантикии корбурди исмҳо ва ё пайвастагии онҳо бо калимаҳои дигар дар нутқ така менамоянд.

Падежҳои номинатив, генетив, датив, аккумулятив ва аблативи А.Л. Грюнберг и И.М.Стеблин-Каменский на танҳо муносибати грамматикӣ байни калимаҳоро ифода мекунанд, балки пеш аз ҳама, муносибатҳои функционалӣ-семантикӣ ва ё семантикӣ-синтаксисиро миёни онҳо мефаҳмонанд. Ин, ҳамчунин, ба шакли падежии нишондодашуда ва

воситаҳои баёни онҳо низ тааллуқ дорад, ки ба воситаи шаклҳои ғайрисинтетикӣ хусусияти категорияҳои тасрифӣ зоҳиркунандаро баён меёбанд. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари мо, онҳо анҷома номида шуда наметавонанд.

Анҷома ё ин ки флексия – ин истилоҳест, ки аз рӯи муносибат нисбат ба вандҳои тасрифшавандаи дар худ қисмати шаклвожаҳоро нишондиҳанда, маънои грамматикӣ категорияи грамматикиро ифодакунанда истифода мешаванд. Анҷомаҳо ба забонҳои тасрифи морфологидошта хосанд. Чунин ба назар мерасад, ки дар низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ муқоисакунии муносибатҳои падежӣ бо роҳи муқобилгузори шаклҳои бевосита ва бавосита амалӣ мешаванд, ки аслан антитезаи маънои грамматикӣ падежҳоро дар ин система нишон медиҳанд.

Вандҳои *-ark*, *-ay// -i*, *-en* дар сохти ҷумлаҳо ҳамон муносибатҳоро шакл медиҳанд, ки ба пасояндҳо, пешояндҳо ва дигар ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ хос мебошанд, яъне ҳамон муносибатҳое, ки барои роҳи аналитикӣ ифодаи маънои луғавӣ-грамматикӣ ва ё алоқаҳои грамматикӣ (наҳвӣ) дар забон хос мебошанд. Бар ин асос, мо онҳоро чун роҳҳои аналитикӣ ифодаи яке аз намудҳои алоқай тобеъ вобастагӣ дар забони ваҳонӣ баррасӣ мекунем. Бо ҷамъбасти ҳамаи гуфтаҳо, қайд кардан зарур аст, ки аломатҳои махсуси луғавӣ-грамматикӣ ҷонишинҳои шахсӣ ишора ба ашёи будани онҳост, ки дар дигар ҷонишинҳо онҳоро ҳамчун гурӯҳи махсуси ҷонишинҳои исмӣ ҷудо мекунанд.

Ба категорияҳои грамматикӣ ҷонишинҳои шахсӣ дар забони ваҳонӣ категорияҳои шахс, шумора ва падеж дохил мешавад.

Категорияи шахс дар системаи ҷонишинҳои шахсӣ на дар системаи шаклҳои ҷонишин ифода меёбад, балки он дар як қатор ҷонишинҳои мушаххас баён мегардад, ки дар онҳо ҳар як ҷонишини шахсӣ ба шахси конкретӣ ишора мекунад.

Аз рӯи нуқтаи назари мо, ҳангоми таҳқиқи категорияҳои падежҳо таснифоти анъанавиро ҷонибдорӣ кардан зарур аст, аммо ҳангоми

баҳисобгирии хусусиятҳои функционалӣ махсусан, вазифаҳои синтаксисӣ, ба пайвастагиҳои пасояндии ҷонишинҳои шахсӣ ва вазифаҳои амалкардӣ-семантикии онҳо дар ҷумлаҳо диққати махсус бояд дод.

Истилоҳоти ҷонишинҳои шахсӣ маъноӣ маҳдуд ва васеъ доранд. Дар маъноӣ маҳдуд гурӯҳи калимаҳои фаро мегирад, ки аз рӯи маъноӣ вазифа хусусияти ба худ хос доранд. Ҷонишинҳои шахсии шахси I, II, III ба ин гурӯҳ дохил мешаванд. Истилоҳоти мазкур дар мафҳуми васеъ, ба ғайр аз ҷонишинҳои шахсии шахси I, II, III вожаҳои, ки имконияти ҷонишинҳои шахсӣ шуданро доранд (ман - банда, камина, фақир) дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ бо ҷонишини “ман” муродиф мешаванд.

Бояд гуфт, ки дар забони ваҳонӣ низ ҷонишинҳои *ti-* ва *spo-* имконияти ҷонишини шахсии шахси якуми танҳо шуданро доранд ва муродифи ҷонишини *tu* - шуда метавонад. Ин хусусият дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ бештар дучор меояд. Мисол *Ti šak lol taw mlol kertey.* – Бародари бади ту, шуморо ранҷонд. *Ti dard, yarar diwol.* – Дарди ту ба ӯ фарқе надорад (девол аст).

2.1.1. Корбурди ҷонишини шахсии шахси якуми танҳо ва ҷамъ

В.С.Расторгуева дар китоби худ «Забони порсии миёна» ба чунин ҳулоса омадаст, ки ҷонишини шахсии шумораи танҳо ду намуд дорад: бавосита (асосӣ) ва ё бевосита. Намуди якуми ҷонишини бавоситаи шахси якуми шумораи танҳои *az-* (ман) дар забони порсӣ аллакай шакли куҳнашуда гардида буд. Шакли ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо (*wiz* – ман) дар ҳар кадом ҷумла вазифаи ҳудро нишон дода метавонад [144, 54].

Дар «Грамматикаи забони русӣ» чунин гуфта шудааст: ҷонишинҳои “я” ва “ты” шакли ҷамъ надоранд, “мы” ва “вы” шакли ҷамъи ҷонишинҳои “я” ва “ты” нестанд, зеро онҳо якҷанд “я” ва “ты”-ро ифода накарда мефаҳмонанд, ки гӯяндаю шунаванда ҳамроҳи якҷанд гӯяндаҳову шунавандаҳо мебошад [75,338].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» омадааст, ки маънои ҷонишини шахси якуми ҷамъ аз номи гурӯҳи одамон сухан меронад, ки дар он ман ва дигарон дар назар дошта мешавад [11, 92].

Дар забони ваҳонӣ бошад, ҷонишини *sak* (мо) шакли ҷамъи *wuz* (ман) набуда, балки онҳо калимаҳои алоҳидаи мустақиланд.

Муҳаққиқи тоҷик Ш.Рустамов қайд мекунад, ки ҷонишини шахси якуми ҷамъ - мо ду вазифа дорад: а) шахси якуми ҷамъро мефаҳмонад ва хабар ба он ҳам аз ҷиҳати шакл мувофиқат карда, шахси якуми ҷамъро далолат менамояд; б) барои хоксориву фурӯтанӣ ба ҷойи шахси якуми танҳо шакли ҷамъи шахси якуми моро меорад [39,12-13].

Азбаски забони ваҳонӣ низ ҳамин хусусияти ҷонишини эронии бостонро идома додааст дар он ҳам, ин хусусият дида мешавад. Масалан: *Sak buy tru rwor tar yark nəwəzən.* – Мо ду се рӯз ба кор намеоем. *Tu sak də blo tədi.* – Ту моро дар бало наандоз. *Sakən ʔal tyor nast.* – Мо ҳоло омода нестем. Ҷонишини шахси 1-ум шакли худро ба тоҷикӣ тасриф мекунад, ва аз рӯйи вазифа ва маъно ҷонишини шахси I ва II дар муносибат бо ҷонишини шахси сеюм, чун ҷонишини шахси барвақттар инкишоф ёфтааст.

Баъзе олимони мешуморанд, ки *sak* аз шакли қадимаи падежи родителний баромадааст. Муқоис., эронии қад., *ahmākam*; аваст. *ahmakəm*; форсии қад. *ataxam*; ҳ. қадим *asmakam* [134,79.185,53,124,388]. Дигар олимони ақидаи онро дастгирӣ мекунанд, ки *sak*- мо аз шакли қадимаи (*ahmaša*) ва ё (*ahmācia*) баромадааст [101,40].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» ҷонишини мо ба ҷойи ҷонишини ман бештар дар нутқи гуфтугӯӣ ҳамчун аломати хоксорӣ ва фурӯтанӣ низ кор фармуда мешавад. маънии ифодаи шикасти нафси ва хоксорӣ [11,93].

Дар забони ваҳонӣ низ ҷонишини *sak* инчунин, ба ҷойи *wuz* -ман ҳамчун аломати эҳтиром ва хушмуомилағӣ истифода мешавад. Мисол: *ʔəm yarki wuz gox̄-əm/ ʔəm yarki sak gox̄ən.* – Ин корро ман мекунам. *Wuz yar miwa rətəm/ Sak yar miwa rətən.* – Ман ба ӯ мева додам. *Wuz savi dišəm/ Sak savi dišən.* – Ман\Мо шуморо медонам.

Ҳамчунин бо пасояндҳои – i ва -əу меояд:

Malim maʒ-i dars pərstəy/ Malim saki dars pərstəy.–Муаллим аз ман\мор
дарсро нурсид. *Təbib maʒi tabobat kərtəy / Təbib saki tabobat kərtəy.*–Табиб
маро\мор табобат кард. *Yaw maʒ-əy jgarutk kərtəy.*– Ӯ маро сахт тарсонд.

Ҷонишини шахсии падежи бевоситаи шахси 1-уми шумораи танҳо ва чамъ дар алоқаҳои морфологӣ гурӯҳи ба худ гуногуннавъро нишон медиҳанд. Ҷонишинҳои шахси якуми танҳои забони ваҳонӣ дар таркиби ҷумлаи пайрав ба вазифаи мубтадо, пуркунандаи бавоститаю бевосита ва муайянкунандаи соҳибӣ меоянд. Ба ҷонишинҳои шахсии шахси якуми шумораи танҳо фақат wuz - maʒ», «tu-taw» ва ҷонишинҳои шабеҳи онҳо тааллуқ доранд. Ҷонишини wuz ҳамеша ба шахс ишора карда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд.

Ҷонишинҳои шахси якуми танҳо ва чамъ дар забони ваҳонӣ .

Ҷадвал 9.

Шахс	Шумора	Шаклҳои падежӣ	
Якум		Пурра	Нопурра
	<u>Танҳо</u>	wuz/uz /maʒ-ман	ʒы /ʒып- аз ман
	<u>Чамъ</u>	Sak- мо	s (ə)po – аз мо

Ҷонишинҳои шахси якум аз эрони бостон маншаъ гирифтааст. Ин тарз дар забони ваҳонӣ ҳоло ҳам маъмул аст.

Ҷонишин wuz ”ман” ва tu «ту» -и шумораи танҳо чинсиятро муайян намекунанд. Дар замони гузашта ишора ба мансубияти чинсӣ бо истифодаи воситаҳои феълии морфологӣ имконпазир буд. Мисол: *Wuz ət rəydi pə xup.*– Ман ба хона рафтам. *Wuz-ətim bimori bu cizi ti ramatən ti didor.*– Ман бемори ду чиз ҳастам, яке раҳмату дигаре, дидор. *Wuz-ətim wudg ciz ki səy bimədor.* – Ман имрӯз чизе худро бад ҳис мекунам. *Gulqurbon vɣyt wuz-ətim.*– Бародари Гулқурбон - ин манам. *Wuz-ətim nozuun tu.* – Ман эрка будам .

Ҷонишинҳои шахсӣ ё худ исмҷонишинҳои wuz (ман) sak (мо) sakən (мор), maʒ (ба мо) – ба гӯяндаи дар муколама ширкаткунанда ишора мекунанд. Ба саволи *kiu* (кӣ) ҷавоб медиҳанд. Ҷонишини шахсии шахси 1-ум ба гӯянда мансубият дорад. Ҷонишини шахсии шахси 2-юм ба оне, ки нутқ ба

вай равона карда мешавад, (ба адресат) мансуб аст. Қонишинҳои шахси исмро иваз карда метавонанд. Қонишини шахси 1-уми шумораи танҳо *wuz* (*ман*) шахси гӯянда маҳсуб мешавад. Мисолҳо: *Wuz to da vɔk rəʃək kəsrəm.*– *Ман то роҳ рафта метавонам.* *Wuz ɣi kitobvi jətətət wəzʊt.*– *Ман китобҳои моамро ҳам карда меоям.*

Қонишини *sak* (*мо*) дар забони вахонӣ ҳамчун *моён* (*моро*) ва *моҳо* истифода мешаванд.

Қонишинҳои шахси 1-ум. Ҷадвали 10.

Қонишини шахси 1-ум	
Шумораи танҳо	Шумораи ҳам
Nom - <i>Wuz</i> (<i>ман</i>)	<i>Sak</i> (<i>мо</i>)
Gen - <i>Mar</i> (<i>маро</i>)	<i>Srocən</i> (<i>аз мо</i>)
Dat - <i>Zɣn</i> (<i>ба ман</i>)	<i>Sakən</i> (<i>мо</i>)
Acc - <i>Mar</i> (<i>маро</i>)	<i>Srocən</i> (<i>аз мо</i>)
Abl - <i>Zɣnən</i> (<i>аз ман</i>)	<i>Sə sakən</i> (<i>аз мо</i>)
Қонишини шахси 2-юм	
Nom – <i>tu</i> (<i>ту</i>)	<i>Saiš</i> (<i>шумо</i>)
Gen- <i>tawi</i> (<i>гуро</i>)	<i>Sə savən</i> (<i>аз шумо</i>)
Dat- <i>tarər</i> (<i>ба ту</i>)	<i>Savər</i> (<i>ба шумо</i>)
Acc- <i>tawi</i> (<i>гуро</i>)	<i>Savən</i> (<i>аз шумо</i>)
Abl- <i>tarək</i> (<i>ба шумо</i>)	<i>Də savən</i> (<i>бо шумо</i>)

Wuz (*ман*) қонишини шумораи танҳо маҳсуб ёфта, ба гӯянда ишора мекунад. Мисолҳо: *Wuzə-m ti(s)ɣə-n wəzd-əy.*– *Ман ба наздат омадам.* *I tyu tər pɣit ɣi xun-ət porot-əy.*– *Як пешина хонаамро фурӯхтаам.* *Wuz-ət wudg tər dars dəʃ kərtəy.*– *Имрӯз ман ба дарс дар кардам.*

Дар гӯиши шарқии забони вахонӣ шакли генетиви қонишини шахси якуми танҳо – *taʒ*– *ман* ҳамчун муодили шакли номинативии ин қонишини *wuz/ uz* ба кор меравад. Чунин қорбурди шакли *taʒ* бештар дар нутқи сокинони деҳоти Зугванд, Зонг, Ҳисор, Лангар роиҷ аст. Мисол: *Maʒ* ҷоу

pitəu.– Ман чой хурдам. *Maž' yar ti slomi ŷatovdəu.*– Ман саломатро ба *ū* расонидам.

Ҷонишинҳои шахсӣ бо се шакли падежӣ тавсиф мешаванд (фоилӣ, мафбулӣ ва соҳибӣ). Барои ифодаи шахси 1-уми падежи бевоситаи шумораи танҳо шакли *wuz* «ман» ба кор меравад: *Wuz kitob joŷət.* – Ман китоб мехонам. *Wuz təktab rəcət.*– Ман ба мактаб меравам.

Дар шеваи ғарбии забони вахонӣ шакли *uz* (*ман*) низ дучор меояд. Масалан: *Uz yaw dišət.*– Ман *ū*ро мешиносам. *Uz ti dorŷwi xridət.*– Ман *doruatro* харидорӣ менамоям.

Дар забони мазкур ба анҷомаи бевоситаи *wuz-* *ман* ҳамроҳ мегарданд:

- хурдиву навозиш - *ək* мисол: *Wuz-ək bət dišta.*– Ман аз *kučo* медонам? *Wuz-ək yawi nədiš-ət.* – Ман *ū*ро намедонам. *Wuz-ək i bičora xalg.*– Ман одами бечораам. *ŷət yarki wuz-ək nəbaswəzŷət.*– Ин *korpo* ман карда наметавонам.

1.Корбурди субстантивӣ

Ҳангоми корбурди субстантивии шакли бавоситаи шумораи танҳо *maž'* - маро вазифаҳои зерини синтаксисиро иҷро мекунад:

- **пурқунандаи бевосита:** *Tu maž' und wuz toqa wəšŷ-ət.*– Ту маро бо худ *gip*, ман танҳо метарсам. *Wuz-ət nowdiyət utəv maž' ta ktic'.*– Ман *gipistamu* маро ба он қулба бурданд. *A sariəv maž' woz xatovd-əu ar dyor.*– Он саҳар боз маро ба деҳа оварданд.

Дар ин мисолҳои овардашуда ҷонишини *maž'* маро ба вазифаи пурқунандаи бавосита омадааст.

-**пурқунандаи бавосита бо пешоянд –də ,tər,pə ва пасояндҳо- эг i,əv:** *Pə maž' tə ršət.*– Ба ман нарасед. *ŷy zmaniš tər maž' vitk.*– Фарзандонам ба ман рафтаганд. *Savi xislat ky tər maž' rəxk.*–Хислатҳои шумо *purpa* ба ман рафтагист. *Wudg-ət maži bizer kərt-əu.*– Имрӯз маро безор кардӣ. *Maž-əv də təjlis qŷw kərtəu.* – Маро ба маҷлис даъват карданд.

Дар таркиби (*uz –ət+ žyi*) дар таркиби аъзоҳои ҷидаи ҷумла метавонад, ба вазифаи мубтадо низ кор фармуда шавад. Мисол: *Wuz-ət žyi voc'-ən tər sfar taŷdi.* – Ману холаам ба сафар баромадем. *Wuz-ət žyi tum-ən ayloq tu.*– Ману

момоям айлоқ будем. *Wuz-ət žы amro-ən kitob dəzd-əy.*– Ману ҳамроҳам китоб харидем.

Корбурди вазифаи муайянкунанда

Ҳангоми истифода ба вазифаи муайянкунанда шакли *žы //zə*-и падежи бавосита одатан пеш аз ҳиссаи номии мауайяншаванда меояд ва ба предмет ишора мекунад. Мисолҳо:

Ko kuу didiŷd žы dardər cōra. – *Kū* ба дардам чора бинад?

Didiŷ žы suzi didiŷ žы oli. – Бубин сӯзамро, бубин ҳолавро.

Oxir wiziŷt yəm žы oli didiŷd. – Охир биёяд, ҳолавро бинад.

Žын žы dənyoət žы armon. – Ин ҳам дунёву ҳам армони ман.

Xanəm žы dardər dwo tu. – Меғӯям дарду давоам туй.

Niv žы pzyvət žы imon, žын žы dənyoət žы armon. – Ҳоло дилу имони ман, ин дунёву армони ман.

Žы- (аз ман) шакли бавоситаест, ки семантикаи падежи genitive- и шумораи танҳои эронии бостони *tana* – ро идома медиҳад [134, 307].

Чунин хусусият дар дигар забонҳои помирӣ ҳам ба назар мерасад: ваҳ “*žы|zə* ,шуғнӣ- бачувӣ, хуфӣ *ти*, бартангиву рошорвӣ *тин*, сарикӯли *ты*. Мисол: *Marər cə kyli qimat čizən žы gyli wakhon mar.*– Ба ман аз ҳама қимматтар гули ваҳони ман аст. *Žы dardər woc tu təbib.*– Ба дарди ман табиб шав.

Дар забони ваҳонӣ ҷонишини шахси 1-уми шумораи танҳо дар соҳти эргативӣ ба вазифаи мубтадо истифода мешавад. Мисолҳо: *Maž cətən тыr xrid kərtəy.*– Ман аз *y* себ харидорӣ намудам. *Maž yawi windəy.*– Ман *y*ро дидам. *Maž əčk šaar nətuətk.* – Ман ҳеҷ шахр нарафтаам.

Ҳамин гуна, асосҳои ҷонишинҳои ваҳонии шахси 2-юми шумораи ҷамъи - *sa(y)iš(t) va sav*, ҳамчунин, афғ.*tāsi* аз рӯи баромади худ на танҳо вожаи хиндуорӣ маҳсуб меёбанд, балки бо худ рефлексҳои гуногуни ҳамон як асоси ҷонишинҳоро нишон медиҳанд [135,52-53].

Sak(мо) ҷонишини шахси якуми шумораи ҷамъ, ки аз номи одамон амал намуда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меояд. Мисол: *Wəz-yəv ki sak yaw-i*

стыу-ән.– Биёед ки мо уро фуристонем. *Sak yawi däm tuu wызт-ән.* – Мо ўро ба тўй меорем. *Sak хъй fikri car-ән.*– Мо фикрамонро мекунем.

Ин чонишинҳо ҳам анчомаи “-ән” қабул карда, дар чумла вазифаи пуркунандаи бавоситаро ичро мекунанд. Мисол: *Sak-ән yaw-i windi.*– Мо ўро дидем. *Sak-i ўа ւrmat kәrtәу.*– Моро бисёр ҳурмат кард. *Sak-ән yaw lup kәrt-әу.* – Мо ўро калон кардем. *Ўы tat sak nasyat kәrt-әу.*– Падар моро насиҳат кард.

Т.Н.Пахалина дар китоби худ «Забони вахонӣ» дар ин бора гуфтааст: Чонишинҳои шахсии шахси якум танҳо чор шакли падежӣ доранд [132, 52].

Ҷадвали 11.

	Шумораи танҳо			Шумораи ҷамъ		
	Шакли фоил	Шакли мафъул	Шакли соҳибият	Шакли фоил	Шакли мафъул	Шакли соҳибият
Шахси 1	wuz (wәz)	maž ma-	žы\ә	sak		s(ә)ро
Шахси 2	tu	taw (tow), ta-	ti	sa(y) iš(t)	sav	

Бояд гуфт, ки шакли бевоситаи чонишинҳои шахси дар чумла ба вазифаи аъзоҳои чумла омада метавонанд :

Мубтадо: *Taw tar уәт rbobi сә rәtu gal уәт тәу.*– Ту ин рубобро, ки ба ман тухфа карда будӣ, ҳоло ҳам ҳаст. *Wuz kәli yarkі carәт.*– Ман ҷама корро мекунам. *Sak bu ziki хәнән.*– Мо бо ду забон ҷарф мезанем. *Sak saari рәсән.*– Мо саҳар хоҳем рафт. *Sav хун ўа garm.*– Шумо хонаи гарм доред.

Муаянкунанда: *Ti nan ўы воӥ wost.*– Модари ту амаи ман мешавад. *Sav qad ўа bland tuәtk.*– Қади шумо хеле баланд будааст.

Хабар: *Dilbar хъй wuz.* – Хоҳари Дилбар ман. *Ti воӥ рәтр wuz.*– Писари холаат ман. *A dәм yark jwobgar маж.*– Дар ин кор ҷавобгар манам. *Ttoti masulyati хун бә gәrdani sak.*– Тамомӣ маъсулияти хона ба гардани мост.

Пуркунанда: *Maži dәм yark gnagor тәсар.*– Маро дар ин кор гунаҳкор нақун. *Zaiš dә sakән рәсән bozor.* – Кӯдакҳо бо мо ба бозор раванд. *Ўы тит saki сә margән xlos kәrtәу.*– Бибиамон моро аз марг наҷот додааст.

А.Л. Грюнберг, И.М.Стеблин- Каменский дар хусуси навъи бавоситаи ҷонишинҳои шахсӣ (ба ғайр аз ҷонишини *та* ва *та*) изҳори назар кардаанд. Ҷонишинҳои шахсии шумораи танҳо панҷ шакли падежӣ доранд: номитанив, генетив, датив, аккузатив ва аблатив. Ин намудҳо аз се мафҳуми маъно ташкил шудаанд: маъноҳои номинатив, генетив ва датив.

Дар забони ваҳонӣ ҷонишинҳои шахсии шахси якуми шумораи ҷамъ на танҳо маънои мафҳуми аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ифода мекунад, балки дар раванди корбурд ба ҷойи исм истифода мешаванд, зеро онҳо якмаъноанд.

Бархе аз забоншиносон бар он ақидаанд, ки ҷонишинҳои шахсӣ, асосан, ҷонишинҳои шахсии шахси 1-уми вожаҳои кӯҳна маҳсуб меёбанд. Ҷонишини ман ва мо калимаҳои гуногунанд ва асоси онҳо дигаргуна аст.

Дар забони ваҳонӣ низ чунин ақидаҳо вомехӯранд, чунки дар забони мазкур ин ҷонишинҳо тафовути овозӣ доранд ва мафҳуми *wuz* (*ман*) ва *sak* (*мо*) дар шакли ягона чунин сурат мегирад: *wuz* (*ман*) дар шумораи танҳои падежи номинатив. Ҷонишини *sak* (*мо*) бошад, дар шумораи ҷамъ анҷомаи номинатив дар нутқи ғӯяндагони ин забон истифода мешавад. *Wuz* (*ман*) дар забони ваҳонӣ *uz* \| *wuz*, ишқошимӣ - *az(i)*, шуғнонӣ - *wuz*, рӯшонӣ, хуфӣ - *(w)az*, бартангӣ - *az*, мунҷонӣ - *za*, *zə* ва монанди инҳо садо медиҳад.

Sak (*мо*) – ин ҷонишини шахсӣ аст ва он баромади ҳиндуориёӣ дорад. *Sak* ба ваҳонӣ, тәхи ба ишқошимӣ, *maš* (*мо*) ба рӯшонӣ ва шуғнонӣ, *tox*(*мо*) ба мунҷонист.

Ин ҷонишинҳо метавонанд, маънои ҷамъбасти дошта бошанд, ҳар кадом шахсро дақиқан нишон диҳанд. Ин хусусияти шабеҳӣ ба ифодаи маънои аниқ ва ҷамъбастиро ҳамчунин, баъзе ҷонишинҳои сифатӣ низ доранд.

А.Л. Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский қайд мекунад, ки ҷонишинҳои шахсии шахси 1-уми шумораи ҷамъ ҳамон падежҳоеро ташкил мекунад, ки аз як асоси номинативи *sak* – (номинатив – *sak*, генетив-*sak*, датив - *sak-ərk*, аккузатив - *sak-əy*, аблатив *sak-ən*) [78,565].

Дар забони ваҳонӣ ба сифати ҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи ҷамъ шакли *sak* амал мекунад. Ин ҷонишин шакли падежи бавоситаро

надорад. Вай маънои шакли инклюзивӣ - «*sak dā taw-ən- мо бо ту*» ва эксклюзивӣ - «*sak bi taw- мо бе туем*»-ро дорад. Мисолҳо: *Sak wudg waxtār awqot gonən.*–*Мо имрӯз хӯрокро барвақттар меназем. Sak dāt afta Dšanbā rāsən.* – *Дар ин ҳафта мо ба Душанбе меравем.*

Ҷонишини *sro* (аз *мо*) метавонад маънои соҳибӣ низ дошта бошад. Мисол: *Sro dawlat cā sav dawlatən obodtār.*– *Кишварӣ мо аз кишварӣ шумо бойтар аст. Sro хун ӯал дā ирк dāst.*–*Хонаи мо ҳоло ҳам дар даруни аст.*

Барои ифодаи шумораи ҷамъи дуюмӣ ба *sro*(аз *мо*) пешванди *-ən* ҳамроҳ мешавад, ки зада ба он меафтад (*sroc-ən*). Мисол: *Sro- cən nātu a ya rang kitob.*– *Мо он гуна китоб надоишем. Sroc-ən a yāt rang maqsad.*– *Мо ин гуна мақсад дорем. Sroc-ən baftār mutaxasisiš yark car-ən.*– *Мо мутаххасисони хубро дорем. Инчунин, ба sak якҷоя мешаванд:*

-пешванди хурдию навозиши - *ək*, мисол: *Sak-ək nādišən, nāwinətkən yāt.* – *Мо ӯро намедонем ва надидаем. Sakək tra nag nāgəyḏən?* – *Моҳо ба он самт* тараф нарафтем.

Корбурди зерини *sak* муайян карда мешавад:

1. Истифодабарии субстантивӣ.

Ҳангоми истифодабарии субстантивӣ *sak* \ *srocən* дар мавқеъҳои (мавридҳои) бевосита ва бавосита истифода бурда мешаванд. Ҳамин тариқ, вай ба вазифаҳои зерини синтаксисӣ меояд:

Мубтадо: *Sak wudg yavār ky disvən.*– *Мо имрӯз ҳама ба вай нишон медиҳем. Sak tar xānən.*– *Мо ба шумо мегӯем. Sak azi yark nācar-ən.*– *Мо чунин рафтор намекунем. Yāt qāiš srocən.*– *Ин косаҳо аз мост. Ya šoiriš dā minbar srocən.*– *Шоирҳои дар минбар будагӣ аз мост. Sak-ən dānyoi yīrdāy.* – *Мо дунёро гаштагӣем.*

Ҳабари номӣ: *Savi malimən sak.*– *Муаллмони шумо моем. Yavi robarən sak.*– *Роҳбарони онҳо моем. Mualifi yāt kitobən sak.*– *Мо муаллифгари ин китобҳоем. Danən māslat kārti sak.*– *Бо ӯ маслиҳат кардем мо. Yāt kitobiš srocən.* – *Ин китобҳо аз онӣ моянд.*

Пуркунандаи бевосита: *Tu sak gam tərānd.*– Ту моро ба ҳоламон гузор.
Yawiš sak windi.–Онҳо моро диданд. *Saiš sak dištəy.* – Шумо моро шинохтед.

Пуркунандаи бавосита дар калимасозӣ бо пасояндҳои ər, -də, -i, -ən ва пешояндҳои **-сə, -рə, tə** омада як самти муайянро ифода менамояд: *Yaw šač sə sak rundi \roydi.*– Сагаиш ба мо чақид. *Yaw-ən rə sak čiz.*– Ў ба мо чи кор дорад. *Sav-i x̄by rə sak kordor təwost.* – Хоҳаратон ба мо кордор нашавад. *Sak-ər a yət rang tlabā dərkor.*– Ба мо ҳамин гуна талаба лозим аст. *Spos-ən wudg timoniš wəzyən.* – Имрӯз аз мо меҳмонҳо ташириф меоранд.

2. истифодабарии муайянкунандагӣ

Хангоми истифодабарии атрибутивӣ *sro* асосан ба поссессивият ишора мекунад ва пеш аз калимаи муайян меистад. Мисолҳо: *Sro rir ya lir.*– Бобоямон (дар синну сол) хеле калон аст. *Sro kut ya bland.*– Бомаммон хело баланд аст.

мутобиқати ҳамзамонии таърихӣ

Ҷонишини *sak*-мо шакли падежии бавоситаро надорад.

Sak (мо)- Nom

Sak-ər (ба мо)- Dat

Sak-ən (аз мо) -Abl

Sak-əv (моро)-Gən

Мисолҳо: *Sari-ən sak wəxt gəzd-əy.*– Саҳар мо барвақт хестам. *Sak rəsən rəs wıy.*–Мо барои алаф (дарав) мераваем. *Sak-ər- azi rasmi baftər xaš.*– Ба мо чунин расми зебо бикаш. *Yaw sak-ər xat nwišətk.*– У ба мо мактуб навиштааст. *I kitob sak-ər tufa car.*– Як китоб ба мо тухфа намоед.

Хуллас, ҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳо ва ҷамъи забони вахонӣ идомаи шакли қадима маҳсуб меёбад. Мисолҳои дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҷонишини вахонии *sak*- мо маънои инклюзивӣ ва эксклюзивиро низ доранд.

2.1.2. Корбурди қонишинҳои шахсии шахси 2-юми танҳо ва чамъ

Падежҳои қонишини шахсии шахси 2-юми шумораи чамъ ба шаклҳои падежии шумораи чамъи исм шабеҳанд. Барои ҳамин, чӣ тавре ки муаллифон қайд мекунад, шаклҳои падежии шумораи чамъ аз асоси номинативи *sa-* ва падежҳои бавосита *sav(<sa-əv)* бо ёрии ҳамон бандакҳо чун исмҳо сохта мешаванд: номинатив *sa-(y)iš(t)* генитив *sav*, датив *sav-ərk*, аккузативи шаклногирифта *sav*, шаклгирифта *sav-əy//sav-i*, аблатив *sav-ən* [78, 565-566].

Қонишинҳои шахсии шахсҳои якуму дуҷуми чамъ ҳам мисли шаклҳои чамъи арабӣ ба воситаи морфемаҳои –он, ён ва ҳо дубора чамъ сохта шудаанд [43,63].

Дар қонишинҳои забони ваҳонӣ ин хусусият маъмул набуда, чунин ифода намеёбад. Ба сифати қонишини шахси 2-юми шумораи танҳо дар забони ваҳонӣ шакли *tu\|tu-t\|tu-ṣ* ”ту” истифода мешавад, ки гунаи *tī*-и фонетикӣ низ дорад. Ин қонишин барои ифодаи баёни ишора ба шахс корбурд мешавад, ки референт ба *ū* муроҷиат мекунад. Қонишини баррасишаванда барои ифодаи поссессивӣ низ равона мешавад. Мисолҳо: *Ti maž čiz pərsi.*– Ту маро чӣ менурсӣ. *Ti sə kumən.*– Ту аз кучоӣ? *Ti nan kumən.*– Модари ту кучост. *Ti čəžmiš čizər binər.*– Чашимони ту чаро бенуранд? *Ti awol bafa.*– Аҳоли ту хуб аст. *Tut ɣa yət molvi qbal kerk.* – Ту рамаҳоро зиёд чамъ кардаӣ. *Tut x̣y sar ṣyrati ṇysətk.*– Ту сару суратаро гум кардагӣ.

Қонишинҳои шахси дуҷуми танҳо ва чамъ дар забони ваҳонӣ

Чадвали 12.

Шахс	Шумора	Шаклҳои падежӣ	
		Пурра	Нопурра
Дуҷум	<u>Танҳо</u>	tu / taw- ту	tī –ту
	<u>Чамъ</u>	saiš- шумо	sav – аз шумо

Чонишини *tu (ту)* –и гӯянда онеро ифода мекунад, ки ба кӣ мурочиат шудааст ва кӣ субъекти нутқ маҳсуб мешавад. Вай танҳо чун иштирокдори паст (пассив) ба нишонидори мақоламагари (адресати) шахси 1-уми нутқ хидмат мекунад. *Tu rəśā? – Ту меравӣ? Tu kinəp?– Ту аз кистӣ?*

*Tu (ту), saiš (шумо) ба ҳамсуҳбат ишора мекунад ва ба саволи киу (кӣ) ҷавоб медиҳанд. Ба чонишин *tu (тау)* “ту” пайваст мешаванд:*

- пешванди хурдиву навозиши – əк\уəк, мисол: *Tuəк kinəp ənən.– Ту (фарзанди) кистӣ? Tuəк х̣и nən bitoli.– Ту бетолеъи модарат ҷастӣ. Tuəк əjab xrob.– Ту аҷаб харобӣ.*

- (ҳиссачаҳои қувватфизо яъне саҳтгар) *əк*, Мисол: *Āizər tuəк х̣и yarki bəoxir nəʔatovdəy. Чаро ту коратро ба охир нарасонидӣ. Āx̣yū tuəк gal maʔ baf nədiš.– Э хоҳар ту ҳоло маро хуб намешиносӣ.*

Истифодабарии зеринро муайян мекунад - *tu* “ту” :

1. Истифодабарии субстантивӣ

Ҳангоми ҳамчун субстантив истифода шудани чонишини *tu* “ту” он метавонад ҳам сурати бевосита ва бавосита дошта бошад. Ҳамин зайл, он ба вазифаҳои зерин ба кор меравад:

Мубтадо: *Tu maʔ ta xokdon und. – Ту маро то оромгоҳ бар. Ту х̣и tatnani irtat car.– Ту волидони худро ҳурмат мекунӣ? Tu-š sə kumən diš ki wuz kasal. – Ту аз кучо медонӣ, ки ман беморам? Ту х̣и jay jwolər soib woc.– Ту ба чойю дарат соҳиб шав.*

Хабари номӣ: *Spo soibi xonaət tu. – Хӯчаини мо ту ҷастӣ? ʔy bəš pətrət tu? – Писари амакам ту ҷастӣ? – Nodir tatət tu? – Падари Нодир ту ҷастӣ?*

Пурқунандаи бевосита: *Wuz taw dust ʔyirət. – Ман туро дӯст медорам. Maʔ taw xlos kərtəy. – Ман туро наҷом додам. Wuz niv taw baf dim.– Ман ҳозир туро нағзакак мезанам.*

Пурқунандаи бавосита барои калимасозӣ бо пасояндҳои -əг,əп ва пешояндҳои sə, pə, rə: *Tar-əг azi sporiš.– Ба ту чунин сунорш. Sak tar əг vdək disvən.– Мо ба ту роҳро нишон медиҳем. Wuz də tawən ʔa х̣иš. – Ман аз шумо*

хеле шодам. *Maž də tawən i ымr zindagi kərtəy.* – Ман бо ту як умр зиндагӣ кардам.

а) Истифода ба вазифаи муайянкунанда

Ҳангоми истифодаи *tu* "ту" ба вазифаи муайянкунанда пеш аз исми муайяншаванда истода, бо он дар шумора мувофиқат мекунад ва тобиши маънои соҳибият дорад. Мисолҳо: *Ti nan taw ya ʔand.* – Модари ту аз ту назмон аст. *Ti miwawət ky itəy.* – Меваҳои туро Ҷама хӯрдем. *Ti tatnaniš ʔa baf xalg.* – Падару модаратон хеле одамони хубанд.

Шаклҳои *tu\tu-t\tu-š\ ti* муодили чонишини шахси дуҷуми *tu* (ту) буда, дар ҷумла ба вазифаҳои мубтадо, хабар, муайянкунанда омада метавонанд: *Tu baftər kolai dьrз.* – Ту матои хубтар гир. *Tu-t maž qarzdor kərtəy.* – Ту маро қарздор намудӣ. *Tu-š tə maž tamat di.* – Ту ба ман туҳмат мезанӣ.

б) мутобиқати ҳамзамонии таърихӣ

Tu (ту) дар забони шуғнонӣ фақат дар шакли бевосита ва давомдиҳандаи шакли қадимаро ифода менамояд. Мисол: *Tuvam*, ав. "tūt, tvət", др. инд. "tvam" [130, 79-83; 191,53; 178,74].

Tu\ taw-и вахонӣ танҳо дар шакли бевосита истеъмол шуда, шакли қадимаашро нигоҳ медорад. Дар забони вахонӣ тафовут аз дигар забонҳои помирӣ *tu* аз рӯи падежҳо тасриф мешавад. Шакли бавоситаи *tu* дар забони вахонӣ *taw* мебошад; муқ.ш. рӯш.- *tu*, шакли бавоситаи *tā*, хуф. *tu* – шакли бавоситаи *taw*; барт. - *tū*- шакли бавоситаи *tā*; рош.*tu* – шакли бавоситаи *tā*; сарикӯлӣ *təw* – шакли бавоситаи *ta,ты*; Мисолҳо: вах. *Wuzəm taw kliwa kərtəy.* – Ман шуморо безор кардам. *Sak taw ьrmat carən.* – Мо шуморо ҳурмату эҳтиром мекунем. *Sakən taw bijoy kərtəy.* – Мо шуморо бечову паноҳ кардем.

Гунаҳои падежҳои бевосита ва бавоситаи забони вахонӣ аз рӯи шакл ва талаффузашон саҳт фарқ мекунанд. Инчӯ шакли *tu* (падежи бевосита) ва *taw* (падежи бавосита) баромад мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар тафовут аз дигар забонҳои помирӣ ва шеваҳои онҳо чонишини шахсии шахси 2 - юми забони вахонӣ шакли падежи бавосита ва бевосита дорад.

А.Л.Грюнберг ва И.И.Стеблин - Каменский чунин мешуморанд, ки ташкилѐбии падежҳои ҷонишини шахсии шахси 2-юми шумораи ҷамъ ба шаклҳои падежийи шумораи ҷамъи исмҳои мушобеханд [78, 565].

Асоси номинативи sa- ва асоси падежҳои бавоситаи sav (sa -əv) мавҷуданд. Дар таркиби номинатив бидуни асосҳои бандакҳои низ ҷудо карда мешаванд, ки онҳо айнан дар исмҳои шумораи ҷамъ низ маҳфузанд: sa(y)iš(t). Анҷомаҳои падежҳои бавосита: генитив sav, дативи sav-ərk, аккузативи шаклногирифта sav, аккузативи шаклгирифта sav-əy //sav-i, аблатив sav-ən.

Шакл ва корбурд

Забоншиноси рус Т.Н.Пахалина қайд менамояд, ки асосҳои ҷонишини ваҳонии шахси 2-юми ш. ҷамъ, шумораи sa(y)iš(t) ва sav, инчунин, афғ. tāsi аз рӯи баромади худашон на танҳо ҳиндуориёӣ маҳсуб мешаванд, балки дар худ рефлексҳои гуногуни ҳамон як асоси ҷонишиниро ва маҳз, асоси ҷонишинии форсии миёнагии шахси 2-юми шумораи ҷамъи падежи родителнийи *tasma –(барои шакли ваҳонӣ инчунин, *tusma-*х. қад. tusma-) –ро нишон медиҳанд [133,52].

Шакли генетиви ҷонишини шахси 2-юми шумораи ҷамъ sav(шумо) истисно маҳсуб меёбад, ки бо мавҷуд набудани шакли маҳсуси ҷонишинҳои соҳибӣ дар шахси 2-юми шумораи ҷамъ алоқаманд мебошанд: *Savi savtat joyovdəy.*– *Шуморо падаратон хононданд.* *Savi sav taqdir zinda kərtəy.*– *Шуморо тақдиратон ба ин роҳ овард.*

Ҷонишинҳои шахсии шумораи ҷамъи sak (мо) saiš (шумо) ифодакунандаи якчанд ман ва ё якчанд ту маҳсуб намешаванд.

Онҳо баъзе хусусиятҳои шахсро ифода мекунанд, ки дар онҳо ман(шахси 1-ум), ту (шахси 2-юм) дохил мешаванд, аз ин рӯ, sak (мо) шакли морфологӣ, муштақ аз ту маҳсуб намешавад.

Sak(мо) ва saiš(шумо) ҷонишинҳои маҳсусанд, вале аз рӯйи аломатҳои грамматикӣ sak (мо) ҷонишини шахси 1-уми шумораи ҷамъ, ва saiš (шумо) ҷонишини шахси 2-юми шумораи ҷамъ мебошанд. Мисол: *Ҳатм sak asoišnələcərt.*– *Ин моро осоиш намегузорад.* *Tu saki rand.* – *Ту моро бидеҳ.* *Sak*

bə savi ay sarəp.– Мо шуморо пеш мекунем. *Savi(шуморо) winəmət žы zmanış tər žы yod din- əp.*– Шуморо мебинаму фарзандонамро ёд мекунам.

Дар забони вахонӣ барои ифодаи шахси 2-юми шумораи чамъ шакли *saiš* «шумо» бо ифодаи «ту якҷоя бо дигарон» истифода бурда мешавад. Ин ҷонишин, агар дар ҳамаи мавқеъҳои бавоситагӣ истифода шавад ҳам , аммо шакли падежи бавосита надорад.

Бидуни маънои асосии худ, *saiš* метавонад маънои соҳибиятро фаҳмонад. Мисолҳо: *Saiš soydər lup wosəv.*– Кай шумо калон мешавед? *Saišyal хы aqlər soib nast.*– Шумо ҳоло ба ақлатон соҳиб нестед. *Sav wos-əp i zəyd a drəm qətxədoy.*– Яке аз духтарони холаат дар ҳаминҷо соҳиби шавҳар аст.

Ба *sav(шумо)* метавонад анҷомаҳои баёнгари шакли дувуми шумораи чамъ васл шавад: Мисол: *Savəp sav zmanışya biadab.*– Кӯдакони шумо зиёд беодобанд. *Savəp sav xalgiš ya donišmand.* – Аз шумо муйафедон бисёр донишманданд

Ба *saiš/ sav(шумо)* метавонад васл шаванд:

- **пасванди хурдию навозишии –əк, iš,** Мисол: *Saəkiš kinəp.*– Шумо аз киед? *Saəkiš kuy bar wəzg.* – Шумо хонаи кӣ омадагид? *Saəkiš soyd wəzg.*– Шумоҳо кай омадагид? *Savəkəp bə xdoy.*– Шумоён низ Худо доред.- **ҳиссачаи тақвиятдиҳандаи –а,** Мисол: *A saiš rəsəv xə tiz wəzy-əv.*– Ана шумоён раведу зуд баргардед. *A savər to nədisvəp saiš xət nədišəv.* – Ана ба шумоҳо то нишон надиҳанд, худатон намедонед.

Ҳангоми корбурди субставнтивӣ *saiš /savəp(шумо, аз шумо)* ба сурати бевосита ва бавосита меоянд ва бо роҳи исмшавӣ онҳо дар вазифаҳои зерин баромад мекунанд:

- **мубтадо:** *Saiš rətəv sak yan wəzyəp.* – Шумо равед , мо баъд меоем. *Saiš baf joyva nəy.* – Шумо хуб мехонед ё не? – *Saiš cum loy rə təjlis nətu?*– Шумо чанд маротиб дар маҷлис набудед?

- **хабари номӣ:** *Jwəbgari kyli kitob saiš.* – Ҷавобгари ҳамаи китобҳо шумоед. *Wəryonkyini a yət jamiyat saiš.*– Вайронкуни ҳамин ҷомае шумоед. *Baf donišju faqat saiš.* – Доншиҷӯи бехтарин танҳо шумоед.

-пуркунандаи бевосита: *Wuz savi majbur kærtəma?* – Ман шуморо маҷбур намудам? *Yət savi sə takən bondəy?* – Ҷ шуморо хаста намуд. *Yət savi ʔa tarif kærtəy.* – Ҷ шуморо бисёр таъриф намуд. *Maž savi sə žirən dištəy.* – Ман шуморо аз дур шинохтам.

Вақте ба *saiš* ҳиссаҷаи бə ҳамроҳ мешавад, пас вай ба вазифаи аъзоҳои зерини ҷумла омада метавонад:

-мубтадо: *Saiš bə tar xat nwišəv.* – Шумо ҳам ба ман мактуб нависед. *Saiš bə boyad itiyotkor ʔtuəv.* – Шумо ҳам бояд эҳтиёткор бошед. *Saiš bərgydownkызga.* – Шумо ҳам тоҷиред?

-пуркунандаи бевосита: *Tə tuy saiš bə wəzuəva?* – Ба тӯй шумо ҳам меоед? *Wudg, šbəni saiš bə rəṭəva?* – Имрӯз ҷўнонӣ шумо ҳам меравед? *Dət syri saiš bə təvəzg.* – Дар ин хунукӣ шумо ҳам намеомадед. *ʔ mardək saiš bə təy.* – Э мардак шумо ҳам ҳастед.

Дар калимасозӣ бо пешоянду пасояндҳо *saiš* (шумо) ба вазифаҳои зерин меояд:

- пуркунандаи бавосита: *Sav-rəv čiz mkofot rətəy.* – Ба шумо чӣ мукофот доданд? *Savər kuy ijozat rətəy.* – Ба шумо кӣ иҷозат дод? *Ar sav bar sə wəzuəvət čiz tar čəxəv.* – Агар ба хонаи шумо биёям, ба ман чӣ мекушед.

Ҳангоми истифодабарии атрибутивӣ (муайянкунандагӣ) *saiš/ sav* (шумо, аз шумо) пеш аз муайяншавандаи номӣ меояд ва мансубияту аломатро ишора мекунад. Мисолҳо: *Sav rip ʔa baf xalg tu.* – Бобои шумо бисёр одами хуб буд. *Sav xunbarišʔa obod tu.* – Хонаи шумо хеле обод буд.

Ҷонишинҳои *saiš/ sav* (шумо, аз шумо) дар ҷумла одатан, баъди ҳиссаҳои нутқ дар шумораи ҷамъ меояд. Мисолҳо: *ʔ tlabavi saiš xʔi dars tyor kærtəv- a.* – Эй талабаҳо! (шумо) дарсро тайёр кардед? *Sav baf qsaiš doim dət spro yod.* – Суханҳои хуби шумо доим дар хотирам ҳаст.

а) мутобиқати ҳамзамонии таърихӣ

Ҷонишини *saiš* «шумо» ва муодилҳои он дар тамоми забонҳои помири шакли қадимаашонро нигоҳ доштаанд. Забони вахонӣ боз бо он фарқ мекунад, ки ин забон шакли (қолабӣ) *saiš/ sav*-ро пеш аз пасоянди –эн бо

ҳамсадои дарозшудаи ниҳоии *v* дорад. Мисолҳо: *Savən tilo təya?* – *Аз шумо тилло ҳаст?* *Savən čiz mazyrat marər?* – *Аз шумо ба ман чӣ пешниҳод аст?* *Savən sav purtumiš nomdor tu.* – *Бобою бибиатон номдор буданд.*

Хусусияти фарқкунандагии ҷонишини шахси 2-юми шумораи ҷамъи забони вахонӣ ин аст, ки вай дар шаклҳои *saiš/sav-ən\sav-əv* низ во меҳӯрад. Мисолҳо: *Saiš ajoib xalg.* – *Шумо аҷоиб одамонед.* *Savən čizər cəm xunən ništəy.* – *Шуморо чаро аз хона пеш карданд.* *Savən tər yark qbyl kərtəy.* – *Шуморо ба кор қабул карданд.*

Аз ин гуфтаҳо метавон хулоса кард, ки ҷонишини шахси 2-юми шумораи танҳо бо шаклу қолиб ва аломатҳои худ бештар дар қатори баъзе гурӯҳи ҷонишинҳои шахси 2-юми шумораи ҷамъ мувофиқат мекунад. Бояд қайд кард, ки дар забони вахонӣ ҳамсадои *v* пеш аз пасоянди –*əv* (вах. *sav-ən*, шуғн. *tamā-nd*, баҷ. *tamā-nd* – аз они шумо//аз шумо) дучор меояд.

2. 1.3. Корбурди ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо ва ҷамъ

Тавре Т.Н. Пахалина нишон додааст, ки барои ифодаи ҷонишинҳои шахсии шахси сеюми шумораҳои танҳову ҷамъи забони вахонӣ ҷонишинҳои ишоратӣ корбурд мешаванд. Ба ғайр аз ин, тибқи мушоҳидаҳои ӯ «ҷонишини шахсии шахсҳои 1 ва 2-юм дар таркиби (сохти) худ нишондодҳои навъи грамматикӣ надоранд ва феълҳои мувофиқаткунанда ба онҳо аз ҷинси шахсӣ - воқеӣ вобастагӣ доранд, ки онҳо ба он ишора мекунанд [134, 52].

Дар бисёр забонҳо, масалан, дар забони русӣ, олмонӣ, ҷонишинҳои шахсии шахси 3-юм ҳам ба шахс ҳам ба ғайри шахс тааллуқ доранд ва бо ин низ ҷонишини ишоратиро ёдовар мешаванд [105,59-60].

Дар забони вахонӣ ҷонишини шахси 3-юм ба шахс ва ё шахсе ишора мекунанд, ки дар нутқи гӯянда *yaw* (он//вай), шахси II уёт (ин),(уэтиш(инҳо,онҳо) иштирок надоранд ва иштирокдори пасиви муколама маҳсуб намешаванд. *Yaw-on*, уёт-ин, *yawiš-on*ҳо Мисол: *Yaw maži mlol kərtəy.* – *Ӯ маро ранҷонд.* *Yət žy kitob skət stol.* – *Ин китобе, ки дар болои миз аст, аз ман аст.* *Yawiš ya baf amsoya.* – *Онҳо ҳамсояҳои хело хубанд.*

Муҳаққиқ Б.А.Ильиш қайд менамояд, ки қонишинҳои шахси III дар ифодаи категорияи чамъ мавқеи алоҳида доранд ва фарқи қонишинҳои шахси III аз шахсҳои I ва II дар он аст, ки онҳо категорияи шумораю чинс доранд [86, 44]. Аммо дар забони ваҳонӣ бо сабаби аз байн рафтани чинсият ин хусусият ҳам аз байн рафтааст.

Т.Н.Пахалина қайд мекунад, ки барои шахси 3-юм қонишинҳои субстантивии ишоратӣ истифода бурда мешаванд. Қонишинҳои шахси-ишоратӣ (ё ин ки субстантивӣ, ки қонишини шахси сеюманд) (онҳо қонишини шахси 3-юманд) танҳо аз рӯи шумора тафовут доранд [134,52].

Қонишинҳои шахси 3-юм дар бисёр забонҳо ба шахс, ба предмет ва ҳодисаҳо истифода бурда мешуд, то он вақте, ки қонишинҳои шахси 1-ум ва 2-юм ба ишораи шахс истифода мешуд [105,142].

И.М.Стеблин-Каменский навиштааст, ки вазифаи қонишинҳои шахси 3-юмро ишорақонишинҳои дараҷаи сеюм иҷро мекунанд [78, 565].

Аз андешаҳои забоншиносон маълум мегарданд, ки қонишинҳои шахси сеюм предмет (шахс)-ро нишон медиҳанд. Пас маълум аст, ки қонишинҳои шахси сеюм таърихан аз қонишинҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Қонишинҳои шахси сеюми танҳо уaw(вай, ӯ) ва шахси сеюми чамъ уawīš (онҳо, вайҳо) мебошанд. Пас маълум аст, ки дар ин ҳолатдар бобати шахсе ё предмете сухан меравад, ки вай ба гуфтугӯ бевосита иштирок надорад. Ба қонишинҳои шахси 3-юм маънои ишоратӣ хос ҳастанд. Мисол: *Ўи vryt dātəktab malim.* – Бародари ман дар мактаб муаллим аст. *Уaw tazī jrab ыfak uəxk kərtəy.* – Ӯ маро чуроб бофтаи ёд дод.

Онҳо субъекти амал, рафтор, ҳолат маҳсуб мешаванд, ки аз субъекти нутқ, яъне шахси 1-ум хабар медиҳанд. Қонишини мазкур тобиши ишориро низ қабул менамояд. Аз ин маълум мегарданд, ки қонишинҳои шахси сеюм предметро (шахсро) нишон медиҳанд. Пас маълум аст, ки қонишинҳои шахси сеюм таърихан аз қонишинҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд. Қонишинҳои шахси сеюми чамъ уətiš(инҳо), уətiš(инҳо) ва уawīš(онҳо) бештар ба вазифаи мубтадо, хабари номӣ, пуркунандаи бавосита ва ҳол меоянд.

Забоншинос Б.Сиев дар бобати ин мавзӯ чунин фикр доранд, ки қонишини шахси сеюми танҳо дар забони қадим шакли махсус надоранд. Маънои шахси сеюм ба воситаи қонишинҳои ишоратӣ *huva-hva* -ифода мешавад [43, 32].

Ш.Рустамов чунин ақида дорад, ки қонишини шахси сеюми ҳам маънои умумӣ дорад, бинобар ин, артикли-е доираи онро маҳдуд ва ҷумлаи пайрав аломати ҳамин гурӯҳи маҳдудро нишон медиҳад [40, 258].

Дар забони ваҳонӣ аз сабаби вучуд надоштани ҷинсият қонишини ишоратии *yaw* вазифаи ин шаклҳоро иҷро менамояд. *Қонишинҳои шахси сеюми танҳо уят, уят ва yaw* беиштар ба вазифаи грамматикӣ зерин меоянд:

-мубтадо: *Уят дэўд ази хэшруу ки, там руу дидӯак нэвост.* – Духтараш ҷунон зебо, ки ба рӯяш нигоҳ кардан намешавад. *Уав зы тлаба ту.* – Вай(кас) талабаи ман аст. *Уят сырати маж хсәтк.* – Ин суратро ман кашидагуам. *Уят dostoni wuz жоуат.* – Ин достонро ман мехонам. *Уят хыуәк ази уа барви вишвәтк ки, хан аунәк ганг.* – Ин хоҳарак ҷунон ҳавлиро рӯфтааст, ки кас гумон мекунад, ки оина аст.

-хабарӣ номӣ: *Лур хун дәм дуор уятәп.* – Хонаи калон дар деҳа аз онҳост. *Уят бaf уаšiš уавәп.* – Аспҳои хуб (зомӣ) аз онҳост. *Уа бaf kitobiš уавәп.* – Китобҳои зебо аз онҳост.

-пурқунанда: *Уәти тарәр ранд, wuz уят лур сарәт.* – Ўро ба ман деҳ, ман инро калон мекунам. *Уәти тәбибәр дисәв.* – Ўро ба табиб нишон деҳ. *Ту уави ӯш дыр.* – Ту ўро гӯш кун.

Уавиш |уәтиш| уәтиш қонишинҳои ишоратӣ буда, ба вазифаи қонишини шахси сеюми ҳам кор фармуда мешаванд. Мисол: *Уавиш бaf хalg ту.* – Онҳо одамони хуб буданд. *Зы bosawod тлаба уавиш.* – Талабаҳои босаводи ман онҳоянд. *Уәтиш рә зы бәзд тор спонвди, ки сак тав тәр донишгоҳ каҷәп.* – Инҳо маро умедвор карданд, ки мо шуморо дар донишгоҳ дохил мекунонем.

Шаклҳои ҷудогонаи ҷонишини шахсии шахси III ҷамъ мисли исмҳо бо пасоянду пешояндҳо дар ҷумла ба вазифаҳои зерин меоянд:

- **мубтадо:** *Yawiš sakər tyšā təlqon rətəv.* – Онҳо ба мо тӯшаи роҳ доданд. *Yawiš xātər baf jay jwol dəžg.* – Инҳо ба худашон ҷойи хубе харидаанд. *Yawiš pərsimi nšyng ki, maž ya wurki žovoydəy.* – Онҳо ба вақти хоб рафтанд буданд, ки ман баррачаро дуздидам.

- **хабари номӣ:** *Yəz yordaməv mar kərti yawiš.* – Дина ба ман кӯмак расониданд онҳо. *Žy xiš təbori asl yawiš.* – Хешу табори аслии ман онҳоянд.

- **пуркунандаи бевосита:** *Yəz yawiš x̄yi xun bənyodəv kartəy.* – Дина онҳо бунёди хонаро рехтанд. *Wudg yawiš x̄yi qlingi wəz mən.* – Имрӯз онҳо қалинашонро меоранд.

- **ҳол:** *Yətmvi rang olim to wudg nəwinətk.* – Инҳо барин олим то имрӯз надидаам. *Yətmvi rang dilsuz əšk pido nəwost.* – Инҳо барин дилсӯз ҳеҷ ҷое пайдо намешавад.

Ҷонишинҳои шахсии шахси сеюми танҳо ва ҷамъ.

Ҷадвал 13.

Шахс	Шумора	Шаклҳои падежӣ	
Сеюм	<u>Танҳо</u>	Асли	Ғайриасли
		Ҳа- вай Ҳа-иш - онҳо	-
	<u>Ҷамъ</u>	Ҳам-ин Ҳамиш-инҳо Ҳат-ин (самти дур) Ҳатиш-инҳо (самти дур)	-

Шахси сеюм: Ҳа (вай//он //ӯ), *yawiš* (вай - загона), *a-yawiš* (он кас) – ба оне ишора мекунад, ки суҳан дар бораи ӯ меравад ё ин ки дар бораи чизе меӯянд. Ба саволи *kuu*(кӣ) ва *šiz* (чӣ) ҷавоб медиҳанд.

Ҷонишини шахси 3-юм дар ҷадвали ҷонишинҳои ишоратӣ оварда мешаванд. Дар вазифаи шахси 3- юм ҳамчун шахс(инсон), ҳар кадом як

объекти дигари нутк,- ҳайвонот, предмет ва ё ҳатто ягон чизи абстракт низ бошад. *Yaw rəʊd.*– *Вай рафт.* *Yaw zy šač tuətk.*– *Вай сағи ман будааст.* *Yaw žы zтап.*– *Ў фарзанди ман аст.*

Ба ҷонишинҳои шахси 3-юм маънои ишоратӣ хос ҳастанд. Мисол: *Žы vгыt də təktab talim.* – *Бародари ман дар мактаб муаллим аст.*

Чунин ҷонишинҳоро барои ҳамин ишораҷонишинҳо меноманд. Ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо уав(вай, ӯ) ва шахси сеюми ҷамъ уавиш(онҳо, вайҳо) мебошанд. Пас маълум аст,ки дар ин ҳолат дар бобати шахсе ё предмете сухан меравад, ки вай ба гуфтугӯ бевосита иштирок надорад. Аз ин лиҳоз ин ҷонишинҳоро шахси ғоиб низ меноманд: *Yaw aži ajoib draxt ki əškuу yaw ipk nəxətk.*– *Вай чунон дарахти аҷоиб аст, ки касе ӯро об надодааст.* *Yaw sə хы tatən jda viti.*– *Вай аз падараш ҷудо гаши.* *Wuz-ət yaw sə kəгуar-ən zur bə zur wozomd-əу.*– *Ман ӯро аз ҷашар базӯр овардам.*

Дар баъзе мавридҳо дар нутқи гуфтугӯӣ ба ҷойи ҷонишини шахси сеюми танҳо уав(вай, ӯ) ибораи уэм(š) уэт (š) низ кор фармуда мешавад. Одатан ин ҳодиса дар мавриде рӯх медиҳад,ки гӯянда дар бораи шахси сеюм дар ҳузури ҳуди ӯ сухан ронад Мисол: *Yəтš saki majbur cart.*– *Ин кас моро маҷбур мекунад.* *Yəтš dišt ki, sakən gnagor.*– *Ин кас медонад,ки мо гунаҳкорем.* *Yəтš də sakən joydəу.*– *Ин кас бо мо мехонд.*

Бояд қайд кард, ки пешвандҳои хурдию навозиш дар забони ваҳонӣ ба ғайр аз сифат дар ҷонишинҳо низ фаровон истифода мешавад. Мисол: sakək (мо) уавək (он), уэтək\ уэмək (ин), wuzək \ mažək (ман), tuək \ tawək (ту) ва ғайра.

Ин аст,ки ба ишораҷонишинҳои уавиш, уэтиш, уэмиш, метавонад ҳамроҳ шавад:

- пешванди хурдию навозишии -ək агар дар ҷумла бо пешванди іш якҷоя ояд, ифодаи навозишро ифода мекунад. Мисол: *Yawəkiš i dastnigar dəт dyor.*– *Онҳо як дастнигар дар деҳа ҳастанд.* *Yəтəkiš də təktab yark carən.* – *Инҳо дар мактаб кор мекунанд.* *Yəтəkiš хы joni da msofirən iti.*– *Инҳо ҷонашонро бо он мусофирхӯрданд.*

-пешванди хурдию навозишии -эк ҳам дар шакли танҳо ва ҳам шакли чамъ ифода меёбад. Мисол: *Yawək x̄y sari randət x̄y siri nəx̄and.*– *Вай сараширо медиҳадусираширо фош намекунад. Ҳатэк бə lup vitəy.*– *Ин ҳам калонакак шуд. Ҳатэк tar i baf xərjin wozomdəy.*– *Ин ба ман як халтаак (хӯрчинак) овард.*

Корбурди субстантивии ишораҷонишинҳо ба истифодабарии исмҷонишинҳо ва ҷонишинҳои шахсӣ монанд аст. Номинатив: *Yaw x̄y pətr (əy) dəyti, yawʃ niv nywd.*– *Ҷ писараширо зад, вай ҳоло бошад гиря дорад.*

Бояд қайд кард, ки пешвандҳои хурдию навозиш дар забони ваҳонӣ ба ғайр аз сифат дар ҷонишинҳо низ фаровон истифода мешавад. Мисол: *sakək (mo) yawək (on), yətək \ yətək (in), wuzək \ mažək (man), tuək \ tawək (tu)* ва ғайра.

Хулоса, ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо ва чамъ аз ҷонишинҳои ишоратӣ маншаъ гирифта, дар забони ваҳонӣ вазифаи грамматикаширо хуб иҷро менамоянд. Аз далелҳои зикршуда маълум гардид, ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо ва чамъ дар бештари забонҳо вазифаи ҷонишинҳои ишоратиро иҷро менамоянд.

2.2. Корбурди ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои нафсӣ- таъкидии забони ваҳонӣ.

Аз рӯйи баромад (пайдоиш) ҷонишинҳои нафсӣ -таъкидӣ серистеъмом буда, дар бисёр забонҳо онҳо қиёсан дертар пайдо шудаанд, аз ин рӯ, комилан хеле ба осонӣ фаҳмида мешаванд [105,268].

В.С.Растаргуева дар ин хусус чунин гуфтааст: «Ҷонишинҳои шахсӣ ва баъзе исмҳо бо алоқаи изофӣ ба ҷонишини “худ” ба сифати муайянкунанда пайваст шуда метавонад» [147,549].

Забоншиносон дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» бар он ақидаанд, ки ҷонишини нафсии “худ” бисёртар дар ибора бо изофа омада шахс ва ё предметҳои дигарро таъкид ва муайян менамояд: *худи ӯ, худи ту, худи мо, худи шумо* [11,65]. Дар забони ваҳонӣ низ ин хусусият дар ҷонишинҳои

шахсӣ маъмул аст. Масалан: *Wuz ẓāt* (худи ман), *tu ẓāt* (худи ту), *yaw ẓāt* (худи ӯ), *yawiš ẓāt* (худи онҳо), *saiš ẓāt* (худи шумо) ва *sak ẓāt* (худи мо).

Мафҳумҳои *xvad* (хвад), *xveš*, *xvēštan* ба вазифаи ҷонишини нафсӣ кор фармуда шудаанд. Ин воҳидҳо дар забоншиносӣ то кунун алоҳида омӯхта нашудаанд [11, 95].

Ҷонишинҳои нафсӣ – таъкидии *ẓāt/ хы* (худ//худам) нишон медиҳад, ки амал ба шахси амалкунанда “бармегардад” ва ба як ё якчанд шахс ишора мекунад. Он дар забони вахонӣ чинс надошта, ба ҳар як шахс тааллуқ дорад. Дар ҷумла вазифаи пуркунандаро иҷро мекунад. Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ – ба субъекти предикатсияи мазкур нисбат доранд. Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ соҳибиятро - *ẓāt* (худ) низ ифода мекунанд. Дар ин ҳолатҳо ҷонишинҳо баъди исм ҷой гирифта, бо онҳо бо изофат мувофиқат мекунанд. Пас аз исм мавқеъ гирифта, *ẓāt* (худ) нишон медиҳанд, ки бо ёрии изофат мувофиқ шуда, бо онҳо ибора месозанд. Дар муқоиса бо дигар ҷонишинҳои шахсиятро ифодакунанда *ẓāt* (худ - ам) дар алоҳидагӣ ягон маъноро ифода карда наметавонад ва ҳатто дар муносибат ба ҷонишинҳои шахсӣ маънои басо ноаниқтарро доранд. Мисол, ҷонишини *wuz* (ман) ба шахси якуми шумораи танҳо тааллуқ дорад, аммо чунин ифодаи маъноро ҷонишини *ẓāt*(худ) надорад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидии *ẓāt* (худ) барои ифодаи шахсу шумора ҷонишини энклитикӣ низ қабул мекунанд: *ẓātəm* (худам), *ẓātət* (худат), *ẓātəš*(худаш), *sak ẓāt* (худамон), *saiš ẓāt* (худатон), *yawiš ẓāt*-(худашон). Масалан: *Ẓātəm хы zindagi tər pryt utəy.*– *Худам зиндагиамро ба неш бурдам. Wuz ẓātəm dustii sə navən barqaror kərtəm.* – *Ман худам дӯстиро аз нав барқарор намудам. Ẓātəm də ayloq šbyn tu.* – *Худам дар чарогоҳ ҷӯшон будам.*

Ҷонишини нафсӣ-таъкидии *ẓāt* (худ) соҳибияти ашро муайян мекунад, ифодаи маънои онро огоҳ мекунад, муносибати шахсро нисбати худ баён мекунад. Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ ба ҳама предметҳо тааллуқ доранд. Вақте изофати ҷонишин бо онҳо якҷоя аст, ифодаи маънои онҳо аниқтар

гардида, ҳамчун ҷонишини шахсӣ корбурд мешаванд. Мисол: *Xāt dišam ki kuyar xānmāt kuyar paxānām.* – Худам медонам, ки ба кӣ гӯяму ба кӣ нагӯям. *Xātām yarār soib vitāy.* – Худам ба ӯ соиб гаштам. *Xātām yar rozi tu.* – Худам ба ӯ розӣ будам.

Агар ҷонишини ҳат (худ) барои баёни огоҳкунӣ корбурд шавад, пас бештар, пеш аз ҷонишинҳои дигар ва исмҳо, ба онҳо бо изофат мувофиқат мекунад. Мисол: *Wuz xātām a yām rang xoiš kārtāy ki tawī dīrzām rāšām.* – Ман худам, ҳамин тавер хоҳиш намудам, ки туро гураму равам. *Wuz xātām tarār mīmon.* – Ман худам ба шумо меҳмон ҳастам.

Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки ҷонишини нафсӣ-таъкидии худ предметро муайян намуда, маънои онро таъкид мекунад ва муносибати шахсро нисбат ба худ мефаҳмонад. Ҷонишин нафсӣ-таъкидӣ ба ҳама предметҳо мансубият дорад [16, 220-221].

Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» омадааст, ки ҷонишини нафсӣ-таъкидии “худ” бисёртар дар ибора бо изофат омада, шахс ва ӯ предметҳои дигарро таъкид ва муайян менамояд [11, 68].

С.Абдурахимов дар мақолаи «Худи ман таркиб аст ӯ ибора» ибрози назар карда мегӯяд: “Калимаи “худ” дар забони адабиёти классикӣ ва забони гуфтугӯӣ баъд аз ҷонишинҳои шахсӣ низ меоянд: ман худ, ту худ, Аҳмад худаиш” [2, 23-24].

Дар «Грамматикаи забони ваҳонӣ» низ ин хусусият вучуд дорад. Масалан: *Wuz xāt dišam.* – Ман худам медонам. *Tu xāt kāsar.* – Ту худат метавонӣ. *Rasul xāt wīzit.* – Расул худаиш меояд.

Қосимова М. дар мақолаи «Ибораҳои изофии номӣ» овардааст, ки ҷонишини шахсии “ман” ва “вай” бо баъзе исмҳо, бо баъзе сифатҳои аслий, баъзан бо сифатҳои нисбӣ ва сифатҳои феълий изофа месозанд [22, 29-32]. Дар ҷонишинҳои нафсӣ - таъкидии забони ваҳонӣ низ ин хусусият маъмул аст.

Носирҷон Маъсумӣ дар ин бора мегӯяд, ки дар сурати ба вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумла омадан, хусусан мубтадо шуданаш, ҷонишини “худ” албатта, бандакҳои соҳибӣ қабул мекунад [34, 231].

Ба фикри муаллиф розӣ шудан имкон дорад, зеро дар забони вахонӣ низ ҷонишини нафсӣ - таъкидии ҷат бандакҳои соҳибӣ қабул мекунад. Яъне бо суффикси -аš бандаки соҳибӣ мегирад. Масалан: *Yawiš ҷатәš хун гонән.* – *Онҳо худашон хона месозанд. Sak ҷатәš уәт yarki кәсрән.* – *Мо худамон ин корро карда метавонем.*

Масалан агар бандакҷонишинҳо бо ҷонишинҳои ҷат ва ҷы якҷо оянд, маънои онҳо конкрет шуда, монанди ҷонишинҳои шахсӣ истифода мешаванд. Мисол: *ҷатәт (худам), ҷатәт (худам), ҷатәš (худаи)* ва *гайра.*

Инчунин ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидии ҷат\ҷы) низ ба ҷонишинҳои исмӣ дохил мегарданд. Мисол: *Ҷат ҷы dardi dišmәt тәтот.* – *Дарди худаи ро худаи медонисту тамом. Maž ҷат yawi тәр wdәk kartәу.* – *Ман худам ӯро ба роҳ мондам.*

Дар забони вахонӣ маънои хусусияти (самти) амал ба субъекти амал дода мешавад. Мисол: *Wuz -әš ҷати тә аунәк winәт.* – *Ман худамро дар оина мебинам. Yaw ҷат а дәт yark gnakor.* – *Ваӣ худаи дар ин кор гунаҳкор аст.*

Аз рӯи падежҳо тасриф мешавад:

Ҷати (падежҳои родител., ва винител.), ҷатәт (падежи дател., ва предлож), дә ҷатән, (падежи творит). Аз рӯи шахсу шумора тасриф намешавад.

Дар забони форсии миёна ду ҷонишини нафсӣ- таъкидӣ мавҷуд буд, хиа^{ti}\худ ва хеš\ хеш. Ҷар ду ин ҷонишинҳо дар забони давраи классикӣ ба сурати худ ва ё хеš кор фармуда мешуд.

Ҷонишини худ дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ҳам дар ҳамин шакл дучор омада метавонад [49, 70].

Ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ бо ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ иборати изофӣ месозанд, дар он вақт калимаи асосӣ (ҷонишинҳои шахсӣ ва ишоратӣ) дар ҷойи дуҷум истода калимаи тобеъ ҷонишини “худ” бандаки изофӣ қабул менамояд [22, 29-32].

Ба ақидаи забоншинос розӣ шудан имкон дорад, зеро дар забони вахонӣ ин шакл вучуд дорад. Масалан: *Tu ҷат а-уәт халги didiy ki куу уәт*

məʃit.– *Ту худ ин одамро муҳофизат намо, ки касе ӯро накушад. Маъ ӯат а уәт халги сә wdəkən šəxsovdəy.*– *Ман худам ҳамин одамро аз роҳ гузаронидам.*

Ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ ду шакл дорад, ки яке аз шаклҳои он дар худ маъноҳои бевосита ва шакли объекти ҷонишинҳои шахси ро ва дигараш ҷонишинҳои поссессивӣ (соҳибӣ)-ро муттаҳид мекунад [134,93]. Ин ҷонишинҳо категорияи чинс ва шумора надоранд. ӯат маънои “худ”-ро дорад, яъне амали ягон шахс ва ё предмет бе якҷоягии шахси дигар иҷро мешавад. Мисол: *Yaw tər ӯat zur di.*– *Вай ба тарафи худ зӯр зад. Tut ӯat сә китән.*– *ту худ аз кучоӣ?. Tu ӯat тарәр тәу толи дәнӯ.*– *Ту худ бароям моли дунё ҳастӣ.* А.Л.Грюнбер ва И.М.Стеблин-Каменский қайд мекунад, ки ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ дар забони вахонӣ ба гурӯҳҳои субстантивӣ ӯат (худ) ва нафсӣ-соҳибии муайянкунанда хы, хә (хеш // худам) тақсим мешаванд [78,71-72].

Муҳаққиқи тоҷик М.Аламшоев чунин мепиндорад, ки ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ дар забони шугнонӣ дорои ду шакл бевосита (хубав) бавосита (хи) мебошад [54,71].

С.Атобуллоев қайд менамояд, ки ҷонишини нафсии худ инчунин ҳамчун пуркунандаи таркиби сарҷумла омада, мубтадоро таъкид мекунад [4, 58].

Муҳаққиқи тоҷик С. Абдурахимов дар китоби худ «Ибораҳои ҷонишинӣ» чунин овардааст, ки ба вазифаи ҳиссача омадани ҷонишини худ боз аз он маълум мегардад, ки вай дар ҳамин гуна ифодаҳо ҳеч гоҳ суффикси чамъбандӣ намегиранд ва инчунин мафҳуми мураккабро намефаҳмонад [1, 20].

Дар забони вахонӣ ҷонишини таъкидии ӯат\хә суффики чамъбандӣ қабул накарда мафҳуми мураккабро намефаҳмонанд, ба шарте, ки агар бо ҷонишини таъкидии ӯат \ хә ҷонишинҳои шахсӣ зикр наёбад .

Ба ҷонишини нафсӣ-таъкидии забони вахонӣ инҳо дохил мешаванд: *ӯат* (худ), *хә* (худам)*ӯатән* (худамон), *ӯатәу* (худаш), *ӯатәрк* (ба худаш), *ӯатәш*(худашон), *ӯатәм* (худам), *ӯатәв* (худатон).

Ба он хотир чонишини нафсӣ-таъкиди ро ба чонишини исмӣ дохил кардаанд, ки он дар забони вахонӣ тобиши иловагии маъноӣ мегирад. Масалан: *Wuz xāt* (ман худам), *tu xāt* (ту худам) *yaw xāt* (он худам), *yāt xāt* (ин худам), *yāt xāt* (ин худам), *sak xāt* (мо худамон), *saiš xāt* (шумо худамон), *yawiš xāt* (онҳо худамон) ва ғайра.

Чонишини *xāt* дар шумораи танҳо парадигмаи пурраи тасрифи падежи ро дорад: ном., ген. *xāt*, дат. *xāt-erk* акк. *xāt-əy* абл. *xāt-ən*. Шаклҳои шумораи чамъи ин чонишинҳо дар забони вахонӣ вучуд надоранд. Шумораи чамъи ин чонишинҳо тавассути энклитикҳо ифода мешавад. Мисол: *Marər əccizək nast dərkor xātəy ya woč.* – Ба ман чизе лозим нест, гуфт холаам. *Xātəy maži yəxk təcərən.* – Гуфт, маро ёд надихед. *Maži də xātən undən.* – Маро бо худ гиред.

Чонишини *x̄y* бевосита пеш аз исм корбурд мешавад ва метавонад барои ҳар як шахс маъноӣ нафси ро ифода кунад, барои ҳар як шахс ба истиснои шахси 1-ум, ҳам ба объект ва ҳам ба муносибати соҳибият: *Liw x̄y yarkər ы.šyor.* – Девона ба кори худ ҳушёр аст. *Dər borai x̄y yark tar xān.* – Ба ман аз корҳои худ гап зан.

Дар забони вахонӣ чонишини нафсӣ -таъкидӣ ба шахси грамматикӣ дохил мешаванд: *Wuz-xāt* (худи ман), *tu-xāt* (худи ту), *yaw xāt* (худи вай) ва ғ.

Tu xāt – дар забони вахонӣ дар ҳолате гуфта мешавад, ки бо чиддият ва хитоб ба шахс ишора мекунад. *Xāt* (худ) аз ҷиҳати сохт сода аст, аммо *tu xāt* (ту худ) аз ҷиҳати сохт таркибӣ аст. Мисол: *Tu xāt rət !* – Ту худ рав! *Tu xāt wəzi!* – Ту худ биё! *Tu xāt diš!* – Ту худ донӣ!

Tu xātər-дар забони вахонӣ дар ҳолате истифода бурда мешавад, ки хитоб ва чиддиятро талаб намекунад. *Xātər* аз ҷиҳати сохт сохта аст, аммо *tu xātər* аз ҷиҳати сохт таркибӣ аст. Мисол: *Tu xātər wəzəy.* – Ту ба худам биё. *Tu xātər podšoət.* – Ту ба худам подшоҳ ҳастӣ.

Фикрҳои олимони ро ба инбат гирифта, шаклҳо (бевоситаи объективӣ ва соҳибиро (поссессивӣ) бо роҳои зерин аз ҷиҳати синтаксисӣ дар забони вахонӣ мушоҳида менамоем:

1. мубгадо: *Xat də x̄y vryt(v)ən rəʃt̄.* – Худ бо бародарони худаиш меравад. *Žy vyri sə žy datən dāždiət, x̄at-i yaw uti.*– Борамро аз пуштам гирифтум, худаиш онро бурдан гирифт.

2. пуркунандаи бевосита: *Tut x̄ati čiz vyr kər̄k.*– Ту чаро худатро бор кардаӣ. *Taw x̄ati štk̄ də x̄y dor̄ywiūʔn.* – Ту худатро бо табобатат куштаӣ .

Аксаран ҷонишини *x̄y* (худ) ҳангоми корбурди муштарақ бо ҷонишинҳои шаҳсӣ маъноҳоеро ифода мекунад, ки дар забони русӣ феълҳо бо ҳиссаҳои -ся мувофиқат баён менамоянд: *Maž x̄ati karti liw.* – Ман худамро ба девонагӣ задам. *Woz x̄ati gox̄ti rodšo.*– Вай боз худашро шоҳ эълон намуд. *Qarzdor x̄at rə dor x̄štk̄.*– Қарздор худашро ба дор овахтаст. *X̄y tlabai baf̄i sakər wyzyt.*– Талабаи бехтаринамро ба мо биёред.- *X̄y gar̄i dovoyd̄əy.*– Гапашро дузид.

3. пуркунандаи бавосита бо тамоми пешояндҳо, аз ҷумла, бо пешояндҳои дар калимасозӣ бо пасояндҳо корбурдшавандаи -ён, пуркунандаи бавоситаи бо пасоянди -ə(r(k))\-(r)ək, инчунин, баъди изофат мебиёянд. Мисол: *Sə x̄atən maž žir nəcart.*– Аз худаиш маро дур намекард. *Wuzəm x̄atər amro wozomd̄əy.*– Ман ба худам ҳамроҳ ёфтам. *Žy lup vryt x̄atər̄k gox̄ti xip.*– Бародари калониам ба худаиш хона бино кард.

Шакли соҳибии (поссесивии) ҷонишини нафсӣ-таъкидӣ дар ҳолатҳои зерин ба кор меравад:

Муайянкунанда: *X̄y rang baf̄ xalg mar̄ər got.*– Ба монанди худ одами хуб ба ман биёб. *X̄y dod t̄yza mar̄ər d̄yrz.*– Чени худат ба ман мӯза харидорӣ намоед.

Пуркунандаи бавосита (бо анҷомаи пасояндӣ) номӣ ва бо пешояндҳо: *Yi rwor x̄ynən disəv sakər sak bə x̄atər d̄yrzən.*– Як рӯз аз худат ба мо нишон деҳ, то мо низ ба худамон харидорӣ намоем. *Tə x̄y dam vorzik di.*– Ба пуштам болишт бигузор. *Rə x̄y soy ruȳn kaʔ.* – Ба чойат равған илова кун.

Ҷонишини *x̄y* «худ» объекти иҷроӣ амалро баён мекунад, ҳамзамон, субъект маҳсуб ёфта ва ё ба ашё ё чизе ишорат мекунад. “*X̄y*” (худ) ба ҳар кадом шахсу шумора корбурд мешавад. Мисол: *X̄y qobiliȳ tə t̄yʃ.*– Қобилии

худро ҷой нақун. Үәт хъи inoti tar naql car.– Ин хобатро ба ман қисса кун. Sak хъи тауи ҷәхәп.– Мо гӯсфанди худро мекушем. Хъи zmani adab rand.– Фарзандатро адаб деҳ. Хъи nanar slot хъап.– Ба модарат салом гӯй.

Ба ҷонишинҳои мазкур ҳам пешвандҳои –әк, әв ҳамроҳ мешаванд. *Хәтәкәв yaw lup kәrtәу.– Худашон онро калон карданд. Хәтәк i iloj car? – Худат як илоҷ карда бин.*

Ҷонишини нафси таъкиди дар ҷумла метавонад бо бандакҳо(әп, әрк, әҗ, әт, әв) низ ояд. Масалан: *Sak хәтән dastxoli wәzg.– Мо худамон дастхولي омадем. Yaw хәтәрк рыл jam kәrk.– Вай ба худаш пул ҷамъ кардааст. Үәт хатәҗ dә bozor miwa porotәу.– Вай худаш дар бозор мева мефурӯхт.*

Дар системаи ҷонишинҳо ҷонишинҳои нафси хәт (худ) мавқеи махсусро ишғол мекунад, ки шакли падежи номӣ надошта, барои ишораи дуоми амал бо маънои нафси корбурд мешавад.

Бо роҳи исмшавӣ (субстантиватция) хәт ба вазифаи мубтадо ба кор меравад. Мисолҳо: *Хәт дә тажән jыр nәwәzdәу.– Худаш бо ман ҷур нагирифт. Хәт хъи аубәр iqrор woc. – Худат ба айбат иқроп шав. Хәт хъи аюти dgar car. – Ҳаёти худатро дигар кун.*

Ҷонишини хәт ба вазифаи хабари номӣ низ меояд. Мисол: *Savi lupәт wuz хәт.– Сардори шумо худи манам. Ҷы nan amra уәт хәт.– Ҳамроҳи модарам худи ин аст. Ҷoidi a уәт odisa таж хәт.– Шоҳиди ҳамин ҳодиса худи манам. Вәтарин malim yaw хәт. – Муаллими беҳтарин худи вай аст. Үәт ташкilot lup sak хәт. – Сардори ин ташилот худи моем.*

Ҳангоми хондан ва талаффуз кардани чунин ҷумлаҳо одатан мубтадо задаи мантиқӣ қабул менамояд.

1. Ҳангоми истифодабарии субстантивӣ (дидан даркор) хәт бо пешоянд ва пасояндҳо воমেҳӯрад. Ин хусусият дар забони вахонӣ хеле серистеъмол аст.

Ҷы amsoya molvi jda kәrtiәt хәти рәҗди. – Ҳамсои мо гӯсфандонро ҷудо карду худаш рафт. Malim spo kitobi dә хәтән ути.– Муаллим китобҳоямонро бо худаш бурд.

Ҳангоми корбурди Ҳат ба вазифаи муайянкунанда (атрибутивӣ) беш аз Ҳама бо исмҳои чондор Ҳамроҳ меоянд. Вай метавонад пеш аз исмҳо ва баъди исмҳо истад. Мисолҳо: *Yaw хӣ tat vrt. – Tolib Sodiqovær murojiat kærtæy. – Вай ба бародари падараш - Толиб Содиқов муроҷиат кард. Yaw хӣ malim- Saidaær slom kærtæt iltimosi yaw kærtæy. – Вай ба устоди худ - Саида салом карду аз ӯ илтимос намуд.*

С.Абдурахимов менигорад, ки ба вазифаи ҳиссача омадани ҷонишини “худ” боз аз он маълум мегардад, ки вай дар Ҳамин гуна ифодаҳо ҳеҷ гоҳ суффикси ҷамъбандӣ намегирад [2, 23].

Ҳамроҳ бо ишораҷонишинҳо ва ҳиссачаҳои ҷонишинӣ “Ҳат” (худ) дорои тобишу оҳанги семантикии ҳиссачаҳои тақлидиро ифода менамояд. Мисол: *Imæ уæt хæt. – Ана ин худаш. Imæ yaw хæt bikora. – Ана вай худаш бекора аст. Imæ wuz хæt dæ bozor bar doim сиқæt. – Ана ман худам доим дар дарвозаи бозор сарсонам. Næход хæt хӣ draxtvi upk хæk næbaswizit. – Наход худаш ниҳолҳояшро об додан наметавонад.*

Ҳангоми дар истифода шакли атрибутивӣ Ҳат ба вазифаи пуркунанда ва мубтадо меояд. Мисолҳо: *Xalg хæt boyad хӣ yarki dišt. – Одам худ бояд кораширо донад. Sufimuborak хæt ўа baf sufî tu. – Суфи Муборак худ як суфиш боқувват буд. Iskandar хæt ўа odil podšo tu. – Искандар худ як шоҳи одил буд.*

2. Падежи бавоситаи хӣ ба таври зерин истифода бурда мешавад:

Ҳангоми корбурд ба суръати субстантивӣ хӣ ба вазифаи пуркунандаи бевосита меояд. Дар ҷунин ҳолатҳо вай беш аз пеш маънои нафсиро касб мекунад. *Yaw хӣ zmani lup kærtæy. – Ў фарзандашро калон кард. Tu хӣ хинбарӣ didiў. – Ту дару хонаатро бубин.*

Дар вазифаи пуркунандаи бавосита хӣ бо анҷома- пасоянди -эг пайваст мешавад: *Wuz-æt хæt-ær inšo nwištæy. – Ман ба худам инишо навиштам. Вэс Qosim moli dænyoi хæt-ær jam kært-æy. – Қосим-амак моли дунёро ба худаш ҷамъоварӣ намуд.*

- бо пасоянди -jnib: *Ҳы jnib maʒi yutəy.*– Барои худ шуда, маро аз он ҷо бурд. *Ҳы jnib rəʒət.*– Барои худам меравам. *Ҷау хы jnib moʃini xrid kərtəy.* – Ӯ барои худаш мошин харидорӣ кард.

- бо пасоянди -dod: *Ҷау хы dod əʃkiuyi nədišt.*– Вай чени худаш ҳеҷ касро намедонад. *Маʒ хы dod wəyʃ wozomdəy.*– Ӯ ба чени худаш каҳ овард.

- бо пасоянди -təg: *Тəг хы naɡ yaу qəw.*– Ба тарафи худат ӯро фарёд кун. *Тəг хы traф yaу yund.*– Ба самти худат ӯро бар.

Бо анҷома-пасоянди -əп, хə, ба вазифаи муайянкунанда барои баёни ифодаи лавозимот кор фармуда мешавад. *Zarina woz ʒы kitobi хыпəп хətk.* – *Зарина боз китоби маро аз худаш кардааст. Ӣы vɾyt ʒы kankii хыпəп хətk.*– *Бародарам канкиамро аз худаш кардааст.*

Дар ҳолати атрибутивиашон тавре мо аллакай қайд кардем, ду маъно: - нафсӣ ва соҳибиро мегирад. Онҳоро ба таври алоҳида баррасӣ менамоем:

1. Корбурд бо семантикаи нафсӣ

Семантикаи нафсии хы ҳангоми ифодакунии объекти ҳар як амали бо муштақ мувофиқаткунанда амалӣ мешавад. Дар чунин маъноҳо ин ҷонишин бо исмҳои муайян танҳо аз рӯйи семантикӣ пайваст мешаванд, ва ҳамчун ҳиссача ба феъл маънои нафсӣ медиҳад. Мисолҳо: *Рəʒdət təg təktabət хы darsrət tyor nətu.*– *Ба мактаб рафтам, аммо ба дарсҳои худ омода набудам. Ӣизəг хы dastət zahmdor kərtəy.*– *Ҷаро дарсамро захмдор намудӣ.*

2. Вазифаи соҳибият

Ҳангоми ифодаи соҳибият хы одатан пеш аз исми муайяншаванда меистад, вале дар шахсу шумора бо вай мувофиқат намекунад, хы дар чунин мавқеият ба вазифаи муайянкунанда меояд. Мисолҳо: *Хат rəcəv rə хы dars.* *Худатон ба дарсатон раваед.*

Ҳангоми ифодаи соҳибият дар забони ваҳонӣ конструксияи хып(аз худаш) ва хы (худ) мавриди истифода қарор мегиранд. Мисол: Хып jwob randət wəzəy.– *Аз худат ҷавоб деҳу биё. Сəтvi dəstəп хып dəyз.*– *Аз даруни*

инҳо аз худатро интихоб кун. Taw хъи dasti сарар vındatk.– Ту чаро дастатро бастай?

Хъи ҳамчунин, ба таркиби мураккаби дараҷаи олии сифату зарфҳо низ дохил шуда метавонад. Мисолҳо: *Wuzat yar хъи baf baydvi joydāy.– Ман ба ӯ сурудҳои бехтарини худатро хондам. Сэ хъи šruijān tar parvi nāniyāštāy. – Аз зебоии худ берун намебаромад.*

Таҳқиқи хусусиятҳои корбурди ҷонишинҳои нафсӣ- таъкидӣ моро ба ҳулосае меорад, ки ин гуна ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ва дигар забонҳои помирӣ, ҳарчанд таърихан мувофиқат кунанд ҳам, аз рӯйи семантика тафовут надоранд. Ва вазифаи грамматикашонро хуб иҷро менамоянд. Sak хат маънои «мо (худамон,» ва хъи «худатро//худаширо» гирифтааст. Мисол: *Sak хат yawi tiarifi sarāp.– Мо худамон онҳоро муаррифи мекунем. Sak хат savar šoid.– Мо худамон ба шумо соҳиб ҳастем.*

2.3. Сохти эргативӣ дар ҷонишинҳои забони ваҳонӣ

Масъалаҳои хусусияти эргативӣ, дар ҳақиқат, дар забоншиносӣ яке аз масъалаҳои муҳим доништа шуда, муҳаққиқони зиёдро ба худ ҷалб намудааст.

Дар забонҳои муосири эронӣ сохти эргативӣ дар бисёре аз онҳо нишон дода шудааст [141, 35].

И.И. Мешанинов чунин мешуморад, ки сохти эргативӣ дар усулҳои синтаксисӣ бо дараҷаҳои гуногун истифода мешаванд. Дар баъзеи онҳо вай таҳқиқ карда намешавад. Дар баъзеяшон танҳо сохти алоҳидаи гурӯҳҳои атрибутивӣ (муайянкунандагӣ) истифода мешаванд. Дар баъзеи дигарашон бошад, вай васеъ истеъмол гардида, ба гурӯҳҳои синтаксисӣ, ки ба ҳамон забонҳо бо пайвастигии калимаҳо дода мешаванд, муҳолифат мекунанд [107, 32].

Э Бенвениста дар мақолаи худ “La construction passive du parfait transitif” навиштааст, ки нуқтаи назарҳо ба ин сохт чун ба соҳибият (пассивият) пештар ҳам баҳсангез буд, вале бо мавқеъҳои дигар Миллер Б.В рақобат дошт. Муҳаққиқ аз ин назария ғайбӣ (соҳибият)-и сохтро дар забонҳои

муосири эронӣ барои баромадан аз рақобат (коллизия)-ҳои то таърихӣ дар инкишофи забон ҳангоми ҳаллу фасли масоили семантикаи таърихӣ категорияҳои забонӣ имконпазир намешуморад [189, 52-62].

Ҷонишинҳои шахсии энклитикии умумиэронӣ шакли ҷамъ шахси 1 наһ, шахси 2 наһ дар забонҳои эронии шарқӣ дар шакли нишондиҳандаҳои феълӣ инъикос ёфтаанд [182,51-54].

Гуфтан мумкин аст, ки сохти эргативӣ бо субъекти амал дар падежи ҷонишинӣ ҷӣ дар матну ҷӣ дар нутқ хеле кам дучор мешавад. Гуногунии сохти эргативии забонҳои эронӣ (хусусан, дар забонҳои помирӣ) бо баҳамсозии гуногуни аз қадим, - усулҳои баёни муносибатҳои субъектӣ-предикатӣ ба мерос монда, ки дар асоси сифатҳои феълии замони гузашта аз феъли гузарандаи ҳамчун предикат корбурдшаванда таркиб ёфтааст, сохта мешавад.

Л.А.Перейко дар китоби худ «Масъалаҳои асосии эргативнокӣ дар маводҳои забонҳои эронӣ» навиштааст, ки сохти эргативӣ дар забонҳои помирӣ танҳо нисбӣ нигоҳ дошта шудааст. Ба онҳо риояи шакли падежии субъект хос аст, ки вақте он бо ҷонишинҳо ифода мешавад. Танҳо вай дар ин вазифа бо падежи бавосита меояд, ки он гоҳ вай чунин шаклҳои падежиаширо гум кардааст. Мисолҳо: *Maž sāv-er nān wōzōmdəy*-ман модаратонро ба шумо овардам. Субъект асту ҷонишини *maž* дар падежи бавосита мебошад. Аммо дар функсияи объекти феъли гузаранда дар замони гузашта ҷонишин дар қолаби (шакли) бавосита меистад, ки ҳамчунин, аз меъёри сохтори эргативӣ дуршаванда маҳсуб меёбад: *Taw, maž čald tər xə jay qyɔw kərtey* – Ту маро назди худ даъват кардӣ –бевосита буда, объект ба ҷонишини *maž* дар шакли бавосита ифода ёфтааст [142, 43-44].

Дар мисолҳои овардашуда, ғайр аз ин, чун ихтисоршавии энклитикаи ҷонишинӣ ҳангоми шакли пурраи мубтадо махсусияти хоси эргативӣ дар забони помирӣ меоянд, (вақте чун бо феълҳои монда дар замони гузашта энклитикаи ҷонишинӣ ба сифати нишондиҳандаи шахсӣ мавқеи беҳад қавитарро ишғол мекунад, ва паст гардида наметавонад).

Мисоли забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) нишон медиҳад, ки равандҳои баробаркунии сохти эргативӣ аз рӯйи типи номинативӣ на ҳамеша бо бартарияти ниҳии пурра рафтаанд. Шабоҳати ин метавонист бар самти баръакс низ амал кунад, ки дар забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) рух додааст ва роҳи аналитикии баёни ифодаи шахсу шумора бо ёрии энклитикҳои ҷонишинӣ бо феълҳои монда дар ҳам монандӣ бо гузаранда аз худ шудаанд.

Дар синтаксиси забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) мавқеи пеши муайянкунанда ба муайяншаванда хос аст. Дар забонҳои мунҷонӣ, язғуломӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ ва қисми лаҳҷаҳои (шеваҳои) ваҳонӣ сохти эргативии ҷумла бо мувофиқаи субъект ба феълҳои гузаранда дар замони гузашта нигоҳ дошта шудааст. Вале ин танҳо дар баъзе аз лаҳҷаҳои забони ваҳонӣ ҳифз гардидааст. Аломати намоёни марҳилаи мазкур, инчунин, раванди мурдани сохти бавоситаи ҷумла маҳсуб мешавад, ки худро дар натиҷаи мувофиқати пурраи функционалии он бо сохти бевосита зинда нигоҳ медорад. Дар деҳоти поёнии ваҳонӣ ба як дараҷае, шояд, бо зери таъсири лаҳҷаҳои маҳаллии тоҷикӣ- ин сохт пурра гум шудааст, ва дар деҳоти болодаст, вай танҳо (буду шуд) дар ҳангоми субъектҳои ҷонишинҳои шахси 2-юми шумораи танҳоро ифодакунанда нигоҳ дошта шудаанд [100,18-21].

Дар забонҳои мунҷонӣ низ хусусияти хеле аҷиби сохти эргативӣ дида мешавад. Дар ин забон, чун дар дигар забонҳои помирӣ, (масалан, дар ваҳонӣ, бартангӣ, сарикӯл нишондиҳандаи шумораи ҷамъи аз генетиви қадима маншаъ гиранда (форсии нав -an), ки дар бештари забонҳои муносири эронӣ паҳн шудааст, ҳифз нагардидааст [77, 29-32].

Сарчашмаи пайдоиши коструксияи эргативӣ ин аз байн рафтани шакли падежии қадима аст (maž(ман), taw(ту)) мебошад.

Мо фарз мекунем, ки на танҳо гуногуннавьии сохти эргативиро бояд ба назар гирифт, ки дар он беҳад пурра ва дақиқ ҷиҳатҳои маҳсули он ошкор мешаванд, балки типҳои мутавассит то ҳуди ҳодисаҳои кофӣ дар

забонҳо, ки мисли онҳо дар бораи сохтҳои эргативӣ гуфтан номумкин аст. Мо тахмин мекунем, ки бештари забонҳои эронӣ, бахусус, забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) сохти эргативиро нигоҳ доштаанд.

Дар корбурди калимаҳо бо сифати феълии «-ta»-и форсии қадим аз феъли гузаранда дар функсияҳои субъекти мантиқии ҷонишини шахси 1-уми шумораи танҳо (maṇa- maīy), ҷонишини шахси 3-юми шумораҳои танҳо ва ҷамъ (saīy,- šam) ва исмҳо қайд карда шудаанд.

Б.В.Миллер дар китоби хеш «Забони толишӣ» навиштааст, ки функсияи синтаксисии пасвандҳои (суффиксҳои) ҷонишинӣ амалкарди баёни ифодаи эргативнокии субъект маҳсуб мешавад ва дар ин муносибат забони толишӣ ба тамои вазъу ҳолати дар забони форсии миёна мавҷударо наздиктар нишон медиҳад. [113,122].

С.Н.Соколов қайд мекунад, ки сифати феълии – ta, ки аз феъли гузаранда сохта шудааст, бе субъекту объекти ба вай муносибатдошта ба таври адъективӣ, чун пуркуандаи бевосита меояд [161,441].

Аз рӯи ақидаи Э.Бенвениста дар бораи сифати феълии -ta дар функсияи предикативӣ ҳамчун ҷиҳати перфекти фаъл дар бораи мақоми он дар забони порсии қадим, ҳамчун сифати феълии соҳибияти (ғайрифҳоли) корбурдшаванда шаҳодат медиҳанд [188,56]. Дар баъзе забонҳо муносибати эргативнокӣ ба пуррагӣ дар таркиби калимаҳо бо шакли хабари феълӣ дода мешаванд.

Сохти эргативӣ дар забонҳои ҳиндуэронӣ (помирӣ) танҳо дар ҳудуди доираи замони гузашта, яқоя бо онҳо ноустувории ҳолати онро дар пайи мавҷудият доштани онҳо бо сохти номии ҷумла дар забонҳои дорои анъанаи қадимаи номинативидошта ташкил медиҳад. Хулосаи дигар ин ки сохти эргативӣ ба ҳамон феълҳои гузаранда дар замони гузашта паҳн намешавад, ки онҳо сохти номинативӣ ҳукмфармоист.

Стеблин-Каменский чунин мешуморад, ки падежи аккумулятивӣ ду шакл – кӯтоҳ ва пурра дорад. Шакли кӯтоҳаш бо генетив мувофиқат мекунад: шахси 1-ум таъ, шахси 2-юм таw, шакли пурра ҳамон асосро бо анҷомаи

аккузативии -əy\i нишон медиҳад: шахси 1-ум маж-əy (маро), маж- i (маро); шахси 2-юм тaw- əy (гуро), тaw – i (гуро) [78,565].

Гуфтаҳои зикршудаи муаллифро дар мисолҳои зерин муайян мекунем: *Maž čou pitəy. – Ман чой хӯрдам. Maž yar skid drəvd-əy-Ман ба ӯтоқи дӯхтам. Ҳət taw ға dust žyrd. – Ӯ туро зиёд дӯстдорам. Taw kin tu-Ту аз он кистӣ? Maž-əy ta xun inyk utk. – Маро дар он хона хоб рабудаст. Sə maž-əy dorəw stətəy. – Бо ман дору равон кардам.*

Ҷонишини шахси 1-ум маж дар падежи эргативӣ, пуркунандаи бевосита (wəski) мутлақ меистад. а) бо сохти ҷумлаи мутлақ: *Wəšk wəzdəy?– Ҷӯсола омад?* – мубтадо дар ҳамон падежи мутлақ, ки дар ҷумлаи якум пуркунанда буд, мемонад (меистад). Дар натиҷа, худи ҳамон як феъл, қатъан маънои гуногун мегирад ва дар доираи ғайрифаълнокӣ – ғайрифаълнокӣ бояд ҷунон кард, ки касе омад ва шояд омада бошад.

Дар ҳамаи забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) сохти эргативӣ фақат нисбӣ нигоҳ дошта шудааст. Барои вай шакли падежи субъект хос асту танҳо дар он мавридҳо риоя мешавад, ки вақте он бо ҷонишин ифода ёбад. Аммо дар ин амалкард дар падежи бавосита меояд, ки вақте исм шаклҳои падежиро гум мекунад, мисол, дар забони вахонӣ: *Maž savər žarž wozomdəy.– Ман ба шумо шир овардам. Maž də savən lup vitk. – Ман бо шумо ба воя расидам. Maž pə sav bar taxk .– Ман ба хонаи шумо рафтаам.*

Субъект, ҷонишини маж дар падежи бавосита омадааст, вале гоҳо дар амалкарди объекти феъли гузаранда дар замони гузашта ҷонишин дар шакли бавосита меистад, ки он ҳам дур шудан аз меъери сохти эргативӣ маҳсуб мешавад. Мисолҳо: *Taw maž xalg goxtəy.– Ту маро одам кардӣ. Yaw maž tər wdək kartəy. – Вай маро ба роҳ гузел намуд. Ҳət maž wuč kərtəy.– Ӯ маро боло кард. // сарбаланд кард . Saar maž dəxtыр undən. – Фардо маро ба духтур мебаранд.*

Дар ин ҷумлаҳо объекти бевосита бо ҷонишини маж дар шакли бавосита ифода ёфтааст. Дар мисолҳои овардашуда, ғайр аз ин, ҷун ихтисоршавии энклитикаи ҷонишинӣ ҳангоми шакли пурраи мубтадо

махсусияти хоси эргативӣ дар забони помирӣ меоянд, (вақте чун бо феълҳои монда дар замони гузашта энклитикаи ҷонишинӣ ба сифати нишондиҳандаи шахсӣ мавқеи беҳад қавитарро ишғол мекунад, ва паст гардида наметавонад).

Дар забони вахонӣ сохти эргативӣ дар ҷонишини шахсӣ ҳифз шудааст. Аз ин рӯ, Т.Н.Пахалина дар китоби худ “Забони вахонӣ” навиштааст, ки сохти эргативӣ дар забони вахонӣ дар функцияҳо истеъмол мешавад [132, 53].

Шакли бевоситаи ҷонишини шахсии шахси 1-уми шумораи танҳоро дар забони вахонӣ баррасӣ мекунем: Дар матнҳо шаклҳои *maž* \ \ *maži* \ \ *əy* вомехӯранд. Шакли *maž* \ \ *maži* \ \ *əy* объектро дар падежи бевосита ифода карда истода, дар сохти эргативӣ вучуд дорад. Мисолҳо: *Žy nan maž botəy.* – *Модарам маро партофт. Yaw maž fand rətəy.* – *Ҷ маро фиреб дод. Taw maž lup kərtəy.* – *Ту маро ба воя расонидӣ. Maži rə tošin swor gox.* – *Маро ба мошин савор соз. Yaw maži sarbəland cart.* – *Ҷ маро сарбаланд месозад. Yawiš maži sə šətən uš kərtəy.* – *Онҳо маро аз хок бардоштанд.*

Шакли объектии ҷонишинҳои шахсӣ (ғайр аз ҷонишинҳои *ma* ва *ta*) дар функцияҳои зерин истифода мешаванд:

1) пурқунандаи бевосита (дар ин сурат ҷонишин, чун қоида, ҳамон нишондиҳандаи пасвандии пурқунандаи бевоситаро дорад, ки ҳангоми исмҳо, яъне *-əy* \ \- *i* истеъмол мешавад): *Arbob maž-əy qyɯ kərk.* – *Арбоб маро фарёд кардааст. Təbib maž i tabobat kərtəy.* – *Табиб маро табобат кард. Maži windiət slomi tar kərtəy.* – *Маро диду ба ман салом кард.*

Шакли *maž* \ \ *maži* \ \ *əy* объектро дар падежи бевосита ифода карда истода, дар сохти эргативӣ мавҷуд мешавад. Мисолҳо: *Žy nan maž botəy.* – *Модарам маро партофт. Yaw maž fand rətəy.* – *Ҷ маро фиреб дод. Taw maž lup kərtəy.* – *Ту маро ба воя расондӣ.*

Баъзан дар забони вахонӣ шакли эргативӣ ба чунин шакл низ вомехӯрад. Масалан, агар ба ҷонишини *maž* дар ҷумла пешоянд ҳамроҳ шавад, он гоҳ вай вазифаи эргативиро аз даст дода, вазифаи ҷонишини

wuz(ман)-ро ичро менамояд ва дар чумла ба вазифаи пуркунанда меояд. Мисол: *Yaw tər maž vitk.* – *Ū ба ман монанд шудаст. Yaw sə mažən məslat pərstəy.*– *Вай аз ман маслиҳат пурсид. Yət pə maž šux vitk.* – *Ū ба ман часпидааст.*

Шакли объектии маж бо қонишини мувофиқаткунандаи забони ишкошимии так имкон медиҳад. Тахмин намуд, ки ин шаклҳои қонишинӣ аз асоси ма- ва унсурҳои пасвандсоз таркиб меёбанд: вах.: ж (аз-g-) ва ишкошимии-k (аз-k) маж- шакли аккузативи қонишини шахси 1-уми шумораи танҳои маж “маро”: *Tu maž-əy tə šay.* – *Ту маро накуш. Yaw maž-əy sowdi.*– *Ū маро сузонд.*

Маж дар забони вахонӣ ба вазифаҳои зерин ба кор мервад:

-мубтадо: *Maž səy pitəy.* – *Ман чой хӯрдм.* *Maž yar yordam kərtəy.*– *Ман ба ū кӯмак расонидам.* *Maž taw nədištəy.* – *Ман туро нашинохтам.* *Maž yaw kum-jaу-ki -səy winətk.*– *Ман ūро дар кучо дидагуам.*

пуркунанда: *Yaw maž timoni qəw kərk.*– *Ū маро ба меҳмонӣ даъват намуд.* *Taw maž badnom kərtəy.*– *Ту маро бадном кардӣ.* *Tu maž sə kumən dis?* – *Ту маро аз кучо медонӣ?* *Taw maž cizər bozor nəuti.*– *Ту чаро маро ба бозор набурдӣ?*

-хабар: *Ada yark ibdor maž tu.*– *Дар ҳамон кор айбдор ман будам.* *Tabrikcrakызgət maž tu.*– *Табрикунанда ман будам.* *Podšoi ya tьilkvi maž tu.* – *Подшоҳи он мамлакатҳо ман будам.* *Sbyni a-уəт qbila maž tu.*– *Чӯпони ин қабилла ман будам.*

Гарчанде, ки дар дигар забонҳо шакли эргативӣ дар феъл маъмул аст, дар забони вахонӣ бошад, он дар қонишини шахсии шахси якуми танҳо мавриди истеъмол аст.

Хулосаи боби дуюм

Ҷонишинҳои шахсӣ яке аз хелҳои алоҳидаи ҷонишинҳо буда, бо тобишҳои гуногуни маъниҳои грамматикӣ низ ифода гардидааст. Ҷонишинҳои шахсӣ мисли феълҳои тасрифӣ се шахсу ду шумора дошта, тарзи ифодаи шахси ҷонишинҳо аз феъл фарқ мекунад, яъне категорияи шахс дар ҷонишинҳо бар хилофи феълҳо бо воситаи ҷонишинҳои мустақил ифода мегардад. Чунин тарзи ифодаёбии шахси ҷонишинҳо барои ҳамаи давраҳои инкишофи забони ваҳонӣ хос аст. Дар забони ваҳонӣ чун дар дигар забонҳои эронии шарқӣ ҷонишинҳои шахсӣ категорияи шумора доранд. Категорияи шумораи ҷонишинҳои шахсӣ аз давраи қадим то имрӯз бо роҳи луғавӣ ифода шудааст.

Дар байни ҷонишинҳои шахсӣ ҷонишинҳои шахси I ва II мавқеи махсус доранд. Онҳо ҷонишинҳои аслии шахсӣ мебошанд. Маънои ин ҷонишинҳо дар нутқ иваз шаванд ҳам, онҳо ба ҷойи предмет намеоянд. Аммо ҷонишинҳои шахси III ин гуна қобилиятро доро ҳастанд, ки бо вучуди он ки маънои онҳо дар ҳолатҳои муайяни нутқ дигар намешаванд, яъне шахсу предметро иваз карда метавонанд. Ҷонишинҳои шахси III аз ҷонишинҳои I ва II аз ду ҷиҳат фарқ мекунад, ки яке маъно дигаре аз хусуси таърихи пайдоиш. Инчунин ҷонишинҳои шахси III бар хилофи ҷонишинҳои шахси I ва II аз ҷонишинҳои ишоратӣ ба вучуд омадаанд, ки ин ҷараён дар ҳамаи давраҳои инкишофи забони ваҳонӣ мушоҳида мешавад. Ҷонишини шахси III уау (вай) нисбат ба ҷонишини ует (ин), ует (ин) серистеъмолтар аст.

Ҷонишинҳои нафсӣ таъкидӣ низ яке аз зермавзӯҳои боби мазкур ба ҳисоб рафта, вожаҳои хат / хы (худ//худам) ба вазифаи ҷонишини нафсӣ - таъкидӣ ба қор мераванд. Ҷонишини нафсӣ - таъкидӣ дар забони ваҳонӣ то кунун ба таври мушаххасу амиқ омӯхта нашудааст. Муайян гардид, ки ҷонишинҳои нафсӣ - таъкидӣ дар забони ваҳонӣ таърихи тулонӣ доранд. Ҳамзамон, дар ин боб дар бобати сохти эргативӣ суҳан рафта муайян гардидааст, ки сохти эргативӣ ба ҳамон феълҳои гузаранда дар замони гузашта паҳн намешавад, ки онҳо сохти номинативӣ ҳукмфармош ва дар

забони вахонӣ сохти эргативӣ дар ҷонишини шахсӣ маҳфуз мондааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сохти эргативӣ дар забонҳои бадахшонӣ дар феъл дида мешавад, аммо дар забони вахонӣ он дар ҷонишини шахси яқум боқӣ мондааст. Масалан: *Maž čou pitəu.* – *Ман чой хӯрдам.* *Maž yar skid drəvdəu.* – *Ман ба ӯ тоқӣ духтам.* *Yət taw ɣa dust žyrd.* – *Ҷ туро зиёд дӯст дорад.* *Taw kin tu.* – *Ту аз они кистӣ?* *Maž-əu ta xun inyk utk.* – *Маро дар он хона хоб рабудааст.* *Sə maž-əu dorɣw stətəu.* – *Бо ман дору равон карданд.*

Бояд илова намуд, ки дар ҳамаи забонҳои помирӣ сохти эргативӣ фақат нисбӣ нигоҳ дошта шудааст. Барои он шакли падежии субъект хос асту танҳо дар мавридҳои роя мешавад, ки бо ҷонишин ифода ёбад. Аммо дар чунин ҳолат он дар падежи бавосита меояд, ки вақте исм шаклҳои падежиро гум мекунад, мисол, дар забони вахонӣ: *Maž savər žarž wozomdəu.* – *Ман ба шумо шир овардам.* *Maž də savən lup vitk.* – *Ман бо шумо ба воя расидам.* *Maž pə sav bar taxk.* – *Ман ба хонаи шумо равонам.* *Maž tə sav xun yarər qsam itəu.* – *Ман дар хонаи шумо ба ӯ савганд хӯрдам.*

БОБИ Ш. ҚОНИШҲОИ ҒАЙРИШАХСӢ ДАР ЗАБОНИ ВАҲОНӢ

3.1. Корбурди қонишинҳои ишоратӣ

Қонишинҳои ишоратӣ дар қатори қонишинҳои шахсӣ ва саволӣ аз калимаҳои ишоратӣ, (ки маънои мустақил доштаанд) ба вучуд омада бошанд ҳам, ҳоло таъйин кардани решаи муҳими қонишинҳои ишоратӣ ҳамчун калимаҳои мустақил хеле душвор аст.

Қонишини ишоратӣ калимаеро мегӯянд, ки ба ашё ва чигунагии онҳо ишорат мекунад: Мисол: уэм рiран (ин курта), уа хун (он хона) а уэм з̣ау (ин мард), уэм rang рәтр (ин гуна фарзанд), уа rang зман (он гуна фарзанд).

Қонишинҳои ишоратӣ: Ҳэм (ҳамон), уав (ҳамин), а-уэм (чунин), а-уав (чунон), уэм-rang (чунонро // ин таврро), уа-rang (чунинҳо).

Қонишини ишоратӣ нисбати предмети нутқ аст, ки ба имои ишоравии гӯянда равона гардидааст. Бо ёрии қонишинҳои ишоратӣ гӯянда ҳама гуна предметро аз байни ҳамчинсашон ҷудо карда, диққати дигаронро ба он ҷалб карда метавонад.

Қонишинҳои шахсии шахси 3-юм аз рӯи амалкард (функсия)-ҳои худ аз қонишинҳои ишоратӣ назар ба шахсҳои 1 ва 2-юми қонишини шахсӣ хеле кам фарқ мекунанд.

Хусусияти басо умумии ҳамаи қонишинҳо муносибӣ ва ҷамъбастии ифодаи онҳо маҳсуб мешаванд. Чун дар забонҳои дигари помирӣ, дар забони ваҳонӣ низ се гурӯҳи қонишинҳои ишоратиро ҷудо мекунанд: объекти наздик (уэм-ин), объекти дур (уэт- ҳамон) ва ё объекти ноаён (уав-вай).

Т.Н.Пахалина дар асари «Морфологияи муқоисавӣ- таърихӣ забонҳои помирӣ» чунин овардааст: «Қонишинҳои ишоратӣ ба қонишинҳои исмӣ ва қонишинҳои сифатӣ ҷудо мешаванд» [135, 67].

Муҳаққиқи тоҷик Бекмурод Сиёев чунин ақидаронӣ намудааст, ки қонишинҳои ишоратӣ дар матн вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд. Онҳо аз як тараф, бо калимаҳои дигар омада, барои шакл гирифтани таркибҳои

артибутивӣ хидмат кунад, аз тарафи дигар, ҳамчун аломатҳои морфологӣ, яъне чун артикл зоҳир мешаванд [43,165].

Ба ақидаи забоншиноси тоҷик С. Атобуллоев «Ҷонишинҳои ишоратӣ-шахсии *ӯ*, *вай*, *он*, *онҳо* назар ба дигар ҷонишинҳо хеле абстракттар буда, маъное ифода намекунанд. Бинобар он барои равшан гардонидани маънои предметии мубтадои сарчумла-ҷонишинҳои ишоратӣ *ҷумлаи пайрав* меоянд [4, 32].

Дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик” ва аксари шеваҳои он ишораҷонишинҳо ду дараҷа (дараҷаи наздик- ин ва дараҷаи дур- он) нишон медиҳанд, аммо дараҷаи мобайнӣ надоранд. Ҳамчунини дигар ҷонишинҳои ишоратии забони тоҷикӣ аз рӯи ҷинсиат ва шакли падежӣ тағйир намеёбанд [17, 24-26].

Аммо дар ҷонишинҳои ишоратии забони ваҳонӣ ва баъзе забонҳои помири се дараҷа ҳарзи ҳастӣ дорад, ки онро дар ҷадвал хоҳем дид.

Дар “Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ” ҷонишинҳои ишоратии (*и*, *ин*, *ун* (*н*), *у*, *вай*, *ҳамин* *ҳамун*, *ҳа* *вай*), дар истеъмол буда, дар вазифаи ҷонишини шахси III танҳо кор фармуда мешаванд [49, 63].

Эдельман Д.И. дар мақолаи худ оид ба «Баъзе мушкилотҳои морфологияи муқоисавии таърихи забонҳои эронӣ» зикр менамояд, ки дар ҳолати умумиэронӣ миқдори зиёди асоси ҷонишинҳои ишоратӣ барқарор мешаванд, дуввум дар натиҷаи якҷошавии ду асос ба вучуд меоянд [183, 50].

Қайд кардан зарур аст, ки ҷонишинҳои ишоратии забони ваҳонӣ аз ҷиҳати сохташон сода: *уэм* (*ин*), *уэт* (*он*- наздик), *уау* (*он*- дур), сохта: *а-уэм* (*ҳамин*), *а-уэт* (*ҳамон*), *а-уау* (*ҳамон*- дур) ва таркибӣ: *уэм dod* (*ин* қадар), *уэт dod* (*он* қадар), *уа dod* (*он* қадар -дур), *уэт dodək* (*он* қадарак), *уэм dodək* (*ин* қадар), *уэм soxt* (*ин* гуна), *уэт soxt* (*он* сохт), *уа soxt* (*он* сохт- дур) ва ғайра мешаванд.

Чӣ тавре, ки аз ҷадвал аён аст, ҷонишинҳо се дараҷа доранд. Дар системаи забон нақши фаъолро ҷонишинҳои ишоратӣ иҷро мекунанд, ки онҳоро ба ишоратии асли ва ишоратӣ-тавсифӣ тақсим мекунанд.

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар забони ваҳонӣ ба ашё ва ё аломати исмҳои ишора мекунанд. Ба онҳо уэм (ин), уёт (он), уау (он, вай- дур), а уэм (инҳо), а уёт (онҳо), а уау (ҳамон- дур), уэм rang (ин хел), уёт rang (он гуна), уа rang (он хел/гуна- дур), уэм soxt (ин тавр), уёт soxt (он гуна), уа soxt (он тавр - дур), уэм dod (ин қадар), уёт dod (он қадар), уа dod (он қадар- дур), уэм dodək (ин қадарак), уёт dodək (он қадарак), уа dodək қадаре, он қадарак-дур) ва ғайра дохил мешаванд.

Эдельман Д.И. чунин мешуморад, ки дар бештари забонҳои помирӣ лексемаҳои алоҳида барои ҷонишинҳои шахсии шахси 3-юм вучуд надорад. Функсияи онҳо бо ишораҷонишинҳои ба се гуруҳ тақсимшаванда иҷро карда мешавад. Ҷонишинҳои гурӯҳи I бо тавсифи m (уем)-и тавассути ҳамаи парадигма (ҷадвали тасриф) гузаранда аз асоси “ima”-и эронии бостон баромадааст. Маънои ин гурӯҳҳо ишора ба предмети наздики гӯянда ҷойдошта «ҳамин», «чизе, ки назди ман») мебошад. Ҷонишинҳои гурӯҳи II бо тавсифи t (ует)-и аз “aita”-и эронии бостон бароянда ду маҷмуи ифода дорад. 1. Ишора ба предмети “дарачаи миёнаи дур (ӣ)”, яъне одатан, назди ҳамсухбат (типи “ҳамоне, ки назди ман”). 2. Ишораи ташдидии ба таври умумӣ таъкидшаванда (типи “худи ҳамон”). Ҷонишинҳои гурӯҳи III бо тавсифи w (уау)-и аз “ava”-и эронии бостон баромада, ба предмети аз ҳардуи ҳамсухбат дур воқеъ буда (типи “ҳамон, вай // то”), аз он ҷумла, ба предмети шахси 3-юм (“ҳамоне ки назди вай аст”) ва ё ҳангоми гуфтугӯ ноаёндошта ишора мекунад [183,288]. Ин баъзан дар забони ваҳонӣ дар вазифаи ҷонишинҳои шахсии шахси 3-юм (типи “он”, “вай”) ва артикли номуайяни корбурд мешавад.

Воқеан, ҷонишини ишоратии уэм (ин), уау (он), а-уэм (ҳамин), а-уау(ҳамон) метавонанд ҷонишини таркибӣ бисозад. Мисол: Уэм rang\ уёт rang (ин гуна), уа rang (он гуна), а-уа-xil (ҳамон хел), уёт xil (ин хел), а-уа-soxt (ҳамон навъ), уа-soxt (он навъ) ва ғайра.

Ҷонишинҳои номбурда ба предмет аломати қиёсиро ишора мекунанд, ки он ба ягон предмет нишон дода шудааст. Мисол: *Savən uəm rang xəşruy*

xunbar tuatk.– Шумо ин гуна хонаву дару зебо доштаед. *Yət rang jayi sə dastən tərānd.* – Он гуна ҷойро аз даст надех. *Ya soxt doniṣmand bət ku y nast.*– Бай барин донишманд дигар касе нест. *Yət maži baf dišt.* – Ў маро хуб мешиносад.

Ҳамин тариқ , ҷонишинҳои ишоратии уэм (ин), уэт (он)ва уаw (он- дур) дар нутқи мардуми Вахон хеле серистеъмол ҳастанд.

Ҷонишинҳои ишоратии уэм *dod* (ин қадар), *ya dod* (он қадар), *ya dodək* (он қадарак, қадре), уэм *dodək* (чанд) ба сифати ишора ба миқдори предмет амал мекунанд. Онҳо ҷонишинҳои ишоратии миқдорӣ маҳсуб мешаванд. Масалан: *Tu tar yətdodək zmin jda car?* – Ту ба ман ин қадарак замин ҷудо намо. *Žy atsoyaən yadod zmin təy.*– Ҳамсоям он қадар замин дорад.

Воқеан, бо мурури замон ҳангоми тағйироти сохти грамматикӣ калимаҳои исм, сифат, феъл ва зарф манбаи пайдоиши ҷонишин гардидаанд. Муқаррар гардидааст, ки вожаҳои ишоратӣ дар оғози пайдоиши худ ду вазифаро иҷро мекарданд: а) вазифаи зарфӣ ва б) вазифаи ҷонишинӣ.

Гуфтан бамаврид аст, ки дар забони вахонӣ ҷонишинҳои ишоратӣ, аз рӯи баромади худ ба зарфҳо алоқамандии зич доранд. А.Л. Грюнберг, И.М. Стеблин-Каменский низ нишон медиҳанд, ки ҷонишинҳои ишоратӣ дар забони вахонӣ мисли ҷонишинҳои ишоратии дигар забонҳои помирӣ (аз он чумла, забони ишкошимӣ) се дараҷаи дурӣ доранд. Ҳамаи онҳо метавонанд бо ҳиссаҳои тақвиятдиҳандаи мусбати а-уэм (ҳамин), а-уэт (ҳамин), а-уа(w) (ҳамон) истифода шаванд.

Дар ҷадвал, маълумот дар бораи ҷонишинҳои ишоратӣ оварда мешавад.

Ҷадвали 14.

Шумора	Дараҷа	Ҳ О Л А Т (ПАДЕЖ)					
		Номинатив	Генетив	Датив	Аккузатив		Аблатив
					Номука мал	Мукам- Мал	
Танҳо	I	уэм	уэм	уэмərk	Үэм	Үэмəy	уэм-ən
	II	уэт	уэт	уэт-ərk	уэт	уэт-əy	уэт-ən

	III	ya(w)	ya(w)	yar(ək), yawər(k)	yaw	yaw-əy	yaw-ən
Цамъ	I	yəmiš(t)	yəməv(əy)	yəməv-ərک	yəməv	yəməv- əy	yəməv-ən
	II						
	III	yətiš(t)	yətəv(əy)	yətəv-ərک	yətəv	yətəv- əy	yətəv-ən
		yawiš(t)	yav	yav-ərک	yav	yav-əy	yav-ən

Инчунин чонишинҳои ишоратӣ дар забони ваҳонӣ метавонанд ба вазиҳои синтаксисӣ низ биёянд:

мубтадо: *Yaw x̄y xuni porotəy.* – *Вай хонаширо фурӯхт.* *Yawiš təšā təlqoməv goxtiat tər sfarəv taʔdi.* – *Онҳо тӯшаи роҳро омода карданду ба сафар баромаданд.* *Yəm niv ti xunət bar.* – *Ин ҳоло хонаю дарат аст.* *Mimoniš rəʔdəv a yav bar.* – *Меҳмонҳо ба хонаи ӯ рафтанд.* *Yaw dət Dirč zindagi kərк.* – *Вай дар Зирч зиндагӣ мекунад.*

- **хабар:** *Ti rirət tum-yət-iš.* – *Бобо ва бибиат инҳоянд.* *Žy baf woča-yaw.* – *Холаи хуби ман ҳамон аст.* *Baf tlaba də təktab a-yaw-iš.* – *Беҳтарин талабаҳо дар муассиса ҳамонҳоянд.*

- **пуркунанда:** а) бевостита (пасоянд: *Yətvī yund.* – *Инҳоро бубар.* *Yavi qyw sar.* – *Онҳоро фарёд кун.* *Yan yəti yundən.* – *Баъд инро мебарем.* *Šizər šitət yav-əy.* – *Чаро онҳоро куштед?* *Kum biaql yəm-(əv)-əy yurк dyətk.* – *Кадам беақл инҳоро об задаст.* *Yət-i mar lup sarət wызəт.* – *Инҳоро ба воя расону баъд ба ман биёред.* *Yət-i x̄y tlabavər rand.* – *Инро ба талабаат деҳ.*

б) бавосита (бо пасояндҳо): *Yəm(v)-ən bi xun.* – *Аз инҳо ду хона вучуд дорад.* *Baf mol da dyor yəm(v)-ən.* – *Дар деҳа чорвои хуб фақат аз инҳост.* *Yəm(v)-ən baf amsoyaiš.* – *Аз инҳо ҳамсояҳои хубанд.* *Yəm(v)-ən də təktab dars nəšəxəstəy.* – *Аз инҳо дар муассиса дарс нагузаист.* *Yəz yəm-ən tuy tu.* – *Дина аз ин (кас) тӯй буд.* *Vyri lup dav dəst faqat yaw-ən.* – *Бори гарон дар байнашон аз ӯ буд.*

-Дар мавқеъгирӣ нисбат ба исм чонишинҳои ишоратӣ метавонад **муайянкунандаро** ифода намоянд: *Yəm gyl ya x̄yšviy.* – *Ин гул бисёр зебост.*

Үәт китоби шавқовар.– Ин китоб шавқовар аст. Үа рәрҷоди рәрс.– Он духтарро нурсед. Үау нан ژی воҷ worst.– Модари вай холаи ман мешавад. Дәт хун эҷ-киу пәалд.– Дар ин хона касе намеистад. Дам бар титониш.– Дар хонаи вай меҳмонҳо ташириф овардаанд. Үәт rand tәbib куй наст.– Ин чуна табиб касе нест. Үәт боу спосән.– Ин боғи мост. Дәт дәнуо куй абади наст.– Дар ин дунё касе абади нест. Үәт зман ژیпән. – Ин фарзанд аз ман аст.

-ҳол: *Sak уәт dod zai qbyl пәсарән. – Мо ин қадар кӯдакро қабул карда наметавонем. Ту тар уәтдодәк ыш rand. – Ту ба ман қадре алаф бидеҳ. Үәт dod ژیрән роротәу.– Ин қадар ширро фурӯхтем. Үа dod кыдаки уарк тәрәтәу.– Он қадар кӯдакро кор нафармо. Үа dod хәғиу эҷ куй наст.– Он қадар зебо касе нест.*

Эделман Д.И. дар мақолаи худ қайд мекунад, ки ҷонишинҳои ишоратии забони язғуломӣ ба ситемаи ҷонишинҳои ишоратии забонҳои дигари помирӣ комилан монанд аст [179,85].

Соколова В.С. дастур медиҳад, ки ҷонишинҳои ишоратӣ шакли қадимаи худро нигоҳ дошта, ба ғайр аз мунҷонӣ, ки шакли бавоситаашро тағйир додаасту язғуломӣ, ки шакли бавоситаи тамоми системаи ҷонишинҳои ишоратиро саҳт тағйир додааст, қариб ки дар тамоми забонҳои помирӣ маҳфуз мондаанд [158, 192].

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба предмет ва ё шахс ишора мекунанд. Дар забони вахонӣ ҷонишинҳои номбурда чун дар вазифаи шахси сеюми ҷонишини шахсӣ низ истеъмол мешаванд.

Т.Н.Пахалина барои забони вахонӣ се қатор ҷонишинҳои ишоратиро муқаррар мекунад: барои ишора ба мавзеи наздик (аломати ин ҷонишинҳо ҳамсадои – m маҳсуб мешавад), барои ишораи мавзеи дуртар (аломаташон ҳамсадои – t мебошад) ва барои ишораи мавзеи дур ва ё ноаён (аломати ин ҷонишинҳо ҳамсадои –w маҳсуб мешавад) [132, 315].

Т.Н.Пахалина дар асари «Сравнительно историческая морфология памирских языков» гуфтааст: «Ҳамаи ишорачонишинҳо, ғайр аз ин, ба ду

гурӯҳ чудо мешаванд: ишоратии шахсӣ ва ё қонишинҳои исмшаванда (исмқонишинҳо) ва қонишинҳои сифатӣ (адъективӣ)» [137, 31].

Қонишинҳои ишоратии шахсӣ ду шумора ва ду шакли падежӣ доранд, ки танҳо дар шакли ҷамъашон фарқ мекунад ва қонишинҳои ишоратии сифат (адъективӣ) бошанд, аз рӯи шумораву шаклҳои падежӣ тасриф намешаванд.

Нишондиҳандаҳои шумораи ҷамъи ҳарду шакли падежии қонишинҳои ишоратии шахсӣ бо нишондиҳандаҳои шумораву шакли падежии исмҳо мувофиқат мекунад: - *išt-* барои шакли бевоситаи шумораи ҷамъ, -*əv-* барои шакли бавоситаи шумораи ҷамъ. Ҳар як қонишини ишоратӣ дар забон барои аломат (ифодаи маъно) низ корбурд мешавад. Қонишини шумораи танҳои уэм (ин), уэмəv (инро) шумораи ҷамъи уэмiṣ(t) (инҳо) падежи бевоситаи дараҷаи наздик ба он предметҳои аён ё маълуме ишора мекунад, ки дар пеши манбаи иттилооти ба вақти муайян марбута воқеанд ва ё дар қатори ҳамин манбаъ истодаанд. Мисолҳо: *Ҷэм daftar.* – *Ин дафтар.* *Ҷэм хип.* – *Ин хона.* *Ҷэм мол.* – *Ин гала (мол).* *Ин галаҳо (молҳо).*

Қонишини ишоратии дараҷаи наздики падежи бевосита - уэм (ин) дар ҳангоми корбурди ишоратии аслиаш бо муайяншавандаҳо танҳо дар шумора мувофиқат мекунад ва ҳамеша нақши муайянқунандаро мебозад. Дар чунин ҳолатҳо вай танҳо дар мавқеи пеш меистад. Мисолҳо: *Ҷэм draxt sprocən.* – *Ин дарахт аз мост.* *Ҷэт kaš'liw witk.* – *Вай бача девона шудаст.*

Қонишинҳои ишоратӣ дар ҳар сурат вазифаи муайянқунандаро низ гирифта метавонад. Мисолҳо: *Ҷэм tinən, уэм ti aq.* – *Ин аз шумост, ин ҳаққи шумост.* *Ҷэм tin, уэм ti awol tar talым.* – *Ин аз ту, аҳволи шумо бар ман маълум аст.*

Ҷадвали 15.

Қонишин	Дараҷаи наздик		Дараҷаи миёна		Дараҷаи дурр	
	Шумора и танҳо	Шумораи ҷамъ	Шумор аи Танҳо	Шумораи ҷамъ	Шум ораи танҳо	Шумораи ҷамъ

	Шакли бавосита	Шакли бевосита	Шакли бавостита	Шакли бавосита	Шакли бевосита	Шакли бавосита	Шакли бевосита	Шакли бавосита	Шакли бавосита
Исмшавӣ	уэм	уэмиš(t)	уэм эв	уэт	уэ' tišt	уэт эв	уав, уов	уа(w) išt), (yo- wišt)	уав
Сифатӣ	уэм			уэт				уа	

Падежҳои бавоситаи уэмэв, уэmvэв-и шумораҳои танхову чамъ низ ба предметҳои дар наздик истодаи аён ҳангоми падежи бевосита ишора мекунанд ва ҳатто маънои соҳибиятро низ дорад. Мисолҳо: *Уэмэв ути.* – *Инро бурданд.* *Уэмэв рати.* – *Инро доданд.* *Уэmvэв θowdi.* – *Инҳоро сӯзониданд.* *Уэmvэв wozdoyti.* – *Инҳоро шустанд.*

Қонуниятҳои асосии шаклҳои бавоситаи ишораҷонишинҳо аз он иборат аст, ки онҳо метавонанд баъди ҳуди шаклҳои бавосита корбурд шаванд ва дар ин ҳолат он ҷонишине, ки пеш аз дигар ҷонишин ҷойгир аст, маънои ишоравӣ мегирад ва баъди вай омада (истода) бошад, маънои соҳибият пайдо мекунад; дар тартиби баръакс бошад, дувумӣ ишоравӣ шуда, якумӣ соҳибӣ мешавад. Мисолҳо: *Уав уэм тат.* – *Вай надари ӯ аст.* *Уав уэм дарси рэтэу.* – *Вай дарси инро гузаронд.* *Уэм уав амсоја вост.* – *Ин ҳамсојаи ӯст.*

Дараҷаи миёна дар муносибат бо предмет ва ё шахс корбурд мешавад, ки назди гӯянда ва шунаванда воқеъ асту барои ҳарду шахс аён аст ва ё дар муносибат ба шахс ва ё предмети дар байни масофаи дуру наздик ҷойдошта ва ҳамзамон, барои гӯянда аён аст. Мисолҳо: *Уэт ку.* – *Ин кӯҳ.* *Уэт амсоја.* – *Ин ҳамсоја.* *Уэт луят.* – *Ин лугат.* *Уэт šapt.* – *Ин гург.*

Баъзан, уѐт (ин) маънои ишораро гум мекунад ва ғоибона амал мекунад “яъне вақте шахс ё предмет дар наздикӣ ҷойгир асту вале аён нест”. Мисолҳо: *Уѐт mardak(калон) vitk.* – *Вай мардак шудааст. Уѐт baf xalg.*– *У инсони хуб. Уѐт šbyн.*– *Ин ҷӯнон аст.*

Шаклҳои бавоситаи анҷомаҳои (падежҳои) уѐт(ин), уѐтиš (инҳо), уѐтѐв (инро-дур),-и дараҷаи миёнаи дури шумораи танҳо ва ҷамъ шакли ишоравӣ ва соҳибият низ доранд. Мисол: *Уѐт šoti yaw.*– *Ин хӯрокро хӯр. Уѐт žaržī piv.*– *Ин ширро нӯш. Уѐт žawi yund.*– *Ин гандумро бигир. Уѐтиš diqон.* – *Онҳо деҳқонанд.*

Шаклҳои уѐм (ин- наздик) ва уѐт (он дур)-и падежи бевоситаи шумораи танҳо аз рӯйи чинс фарқ намекунад. Мисол: *Уѐм žы ošto worst.*– *Ин ошнои ман мешавад. Уѐм baf dišt.* – *Ин хуб медонад. Уѐт dѐ sakѐн rѐšt.*– *Вай//Он ҳамроҳи мо меравад.*

Ҳангоми истеъмоли асосии дараҷаи дури дур бо омадани феълҳои мондаи замони гузашта ин ҷонишинҳо бо феълҳои замони гузашта мувофиқат мекунад. Мисолҳо: *Уав rѐди.*– *Вай рафт. Уав wѐди.*– *Вай омад. Уа nѐрыs wuzѐт.* – *Уиз уав stѐх.* *Ман кенинам мебошам. Уав nan wѐздѐу.* – *Модари онҳо омаданд. Уа žkѐриš rѐng.*– *Он кабкҳо гурехтанд.*

Ҳамчунин, маълум аст, ки ҳамаи шаклҳои ишораҷонишинҳои забони вахонӣ дар падежи бавоситаи шумораи танҳо аз рӯйи падеж тасриф намешаванд.

Бояд қайд кард, ки шакли бевоситаи ҷонишини ишоратии шахсӣ ва ё исмҷонишинҳо дар ифодашавӣ бо аъзои ҷумла истифода бурда мешавад:

- **мубтадо:** *Уѐмиš nѐstѐв.*– *Инҳо хоб рафтанд. Уав maži dust dыrd.*– *Вай маро дӯст медорад.*

- **хабар:** *Тi pivѐт mum-уѐтиš.* – *Бобою момоят инҳо. Уѐ бaf woс a-уав.* – *Холаи хубам ҳамон. Вaf tlaba dѐ mѐktab a-уавиš.* – *Талабаҳои бехтаринам дар мактаб ҳамонҳоянд.*

Шакли бавоситаи ишораҷонишинҳои шахсӣ дар ифодаёбӣ корбурд мешаванд:

пуркунанда: а) бевосита(бо пасванд: *Yəmvi yund.*- Инҳоро бар. *Yavi qyw sar.*– Онҳоро фарёд кун. *Yan uəmi yundən.*– Баъд инҳоро мебаранд.

б) бавосита (бо пешоянду пасояндҳо): *Yəmvən bu xun.* –Аз инҳо ду хона. *Yətvən baf amsoya.*– Аз онҳоҳамсоияи хуб аст. *Woz dətvən mərəǰ.*– Боз бо онҳо нарав.

Дар мавқеи пеш нисбат ба исмҳо корбурд шуда, ишораҷонишинҳо ибораҳои муайянкунанда месозанд. Мисол: *Yət gyl ʔa xyšviu.*– *Ин гул хеле хушбӯй (аст).* *Yət kitobi šavqovar.*– *Ин китоб шавқовар (аст).* *ʔa pərǰod xəǰru.*– *Он духтар зебост.* *ʔaw nan ʒy woǰ wost.* – *Модари вай холаи ман (аст).*

Дар забони вахонӣ, ишораҷонишинҳо дар якҷоягӣ бо пешояндҳо, барои ташкилу сохтани калимаҳои нав ҳамчун асоси муштак баромад мекунад. Бино бар ин, онҳо шаклҳои гуногуни падежӣ мегиранд, ки он аз идоракунии пешоянди пайвастшаванда вобастагӣ дорад. Ишораҷонишинҳо дар ин сурат хусусияти худро дар тафовут аз рӯйи дараҷаи дурӣ дар фазо ва хусусияти ишоравӣ нигоҳ медоранд, ки онҳоро низ ба се гурӯҳ тақсим мекунад:

а) якум, дараҷаи наздик, ки ба ҷойи назди гӯянда ва ё ҳузури бевоситаи ӯро ишора мекунад: *Maǰəm dət bar ǰoy piti.*– *Ман дар хонаи ин кас ҷой хӯрдам (нӯшидам).* *Wuzəm dət ʔay twətk.* – *Ман ба хонаи ин кас будагиам (будам).* *Tət xun əskiʔ nəald.*– *Дар ин хона ҳеҷ кас (касе) зиндагӣ намекунад.* *Psətəǰmar ǰiz styu.* – *Бо ин кас ба ман чӣ равон месозӣ?*

б) дараҷаи миёнаи дур: *Sak dət tuy xizmat carən.*– *Мо дар тӯяи хизмат мекунем.* *Dətən sar bə sar təwoc.*– *Бо ӯ шахр ба шахр нашав.* *ʔo dət yod nast.*– *Ё дар хотири ӯ намондааст.* *Tət xun timoniš wəzg.*– *Ба хонаи ӯ меҳмонҳо омадагунд.* *Maǰ tət ku tu.*– *Ман ба он кӯҳ рафта будам.* *Sak tət snak nəbaswəzyən.*– *Мо ба ин кӯҳ баромада наметавонем.* *Psət boʔvi ǰiz nasta.*– *Дар боғ ягон чӣ нест?*

Бо вучуди ин, ҳангоми вобастагӣ бо пешояндҳо, ишораҷонишинҳои сохташудаи пешоянддор ба ҷое ишора мекунад, ки он ҷо шунаванда, шахси бевосита дар гуфтугӯ иштироккунанда воқеъ аст.

в) наздики дур ва ё номуайян: *Da dast yaw wıdyr.* – *Аз дасташ ўро биқан.*
Sakən da məjlis nətu. – *Мо дар маҷлис набудем.* *Yaw da grivon yaw wodortəy.* –
Вай аз гиребонаш гирифт. *Maž da tatən məslat kərtəy.* – *Ман бо падараш*
маслиҳат кардам. *Saiš ta xın nag ċərtəv.* – *Шумо ба даруни хона дароед.* *Ta*
tan i xəşruy pıran tu. – *Дар танааш як курташ зебо дошт.*

Ин ҷонишинҳо шакли номинатив ва генетив қабул карда, амали хеле дур ва ё номуайяноро ифода мекунад. Ин пасвандҷонишинҳо дар забони вахонӣ хеле серистеъмол ҳастанд.

Ҷадвали 16.

	Дарачаи наздик		Дарачаи миёна		Дарачаи дур	
Дарачаи ишора - ҷоншинҳо	də-m	дар ин	də-t	дар он	da	дар он-дур
	dr-əm	ин ҷо	dr-ət	он ҷо	dra	онҷо-дур
	ps-əm	аз ин	ps-ət	аз он	psa	аз он
	sk-əm	бо ин	sk-ət	бо он	ska	бо он
	t-əm	ба ин	tə-t	ба он	ta	ба он
	rə-m	дар ин	rə-t	дар он	ra	дар он -дур
	Trəm	ин паҳлу	Trət	он паҳлу	tra	он паҳлу -дур

Дар ифодаи маънои пешоянд макон, самт, замони иҷрои амал, бо инъикоси “antara” - и эронии бостон, “antarə”-и авестоии миёна, “antar”-и порсии қадим, “anta”-и ҳиндии қадим «бо» andar-и тоҷикӣ-форсӣ ,da , də- и мунҷонӣ, ки пешоянди макон, самт ва соҳибиятро ифода карда, корбурд мешаванд [136, 204].

Рə (дар) –пешоянди макон ва ё самт буда , ягон кас ё ягон чизро ишора мекунад. Дар воқеъ на он қадар бо ишораҷонишинҳо пайвастшавии ҷида мешаванд. (навъи ps-a, ps-əm, ps-ət, муқоисаи ҷунин пайвастшавиҳо бо пешояндҳои мутлақи иқтибосии bəg [78, 582], дар навбати дувум, пешоянди ба ҳам хеши асли дар дигар забонҳои бадахшонӣ (помирӣ): ишк., рəс, шуғн., хуф. pis, рӯш., барт., рош. pas, cap.pas\z, язг. p(ə)šə, рəс [161, 112].

Т.Н.Пахалина чунин мешуморад, ки ҳангоми якҷо шудан бо пешоянд, ҳамаи ишорачонишинҳо нимсадои у-ро ро гум мекунад. Масалан: sək +yəm-skəm, sək +yət -skət, sək +ya(w)- ska(w),pəs+ yəm p(ə)-səm, pəs+ yət- p(ə) sət, pəs+ ya(w) -p(ə) sa(w) ва ғайра [132,56]. Агар мо ҳамчун намуна аз забони вахонӣ мисолҳо биёрем, он гоҳ хубтар ба моҳияти хусусияти дар болозикршуда мерасем. Мисолҳо: *Yəm šungi skəm (sək+yəm) kut kaṭ.* – *Ин чубро болои бом гузопед.* *Skət(sək +yət) kut cəmbir kaṭ.*– *Ба болои бом чамбур монед.* *Maž ska(w),(sək +ya(w) tar pṭok stətəy.*– *Ман ҳамроҳи онҳо ба шумо кулча равон кардам.* *Wəzi p(ə) səm(pəs +yəm) barvi wəyš draw.*– *Биё алафҳои ин ҳавлиро дарав кун.*

Агар пешоянд дар натиҷа садои камкунандаи (ə ё ы) дошта бошад, пас кашишхӯрӣ низ ба амал меояд. Мисолҳои зерин ифодагари ин гуфтаҳо: də+ yəm - dəm, də+ yət -dət,də+ya (w) - da, də+yav -dav,də+ yəməv-dəməv, cə+yəm- cəm, cə+yət -cət, cə+ya(w) -ca, cə + yav -cav, cə+yətəv –cətəv, rə+yəm- rəm, rə+ yət- rət. Мисолҳо: *Dəm(də yəm) bar tuy.* – *Дар хонаи ин туй.* *Dət(də yət) boṭ miwaiš.* – *Дар ин боғ меваҳо ҳастанд.* *Da (də ya(w) xun zaiš boziəp.*– *Дар хонаи он \\\\ вай кӯдакон бозӣ доранд.* *Taw dav(də yav)xun lup vitəy.* – *Ту дар хонаи онҳо ба воя расидӣ.* *Dəməv (də yəməv) ruṭn goxtəy.* – *Дар ин равған рехтанд.* *Maž cəm(cə yəm) nag yaw wodortəy.*– *Ман аз ин тараф ёро бардоштам.* *Cət (cə yət) nag lup dəryo tu.*– *Он тараф дарёи калон буд.*

Ҳамин тариқ, ишорачонишинҳо дар забони вахонӣ ба таври пурра нишон дода шудаанд ва барои иҷрои вазифаҳои гуногуни семантикӣ-синтаксисӣ сермахсул истифода бурда мешаванд, ки бо амалкарди ишоравӣ ва ифодаи дараҷаи дурии онҳо дар фазо алоқаманданд. Ин хусусиятҳои амалкардии ишорачонишинҳо ҳангоми пайвастшавии пешояндҳо барои ифодаи дараҷаҳои гуногуни дури ва самти амали иҷрошаванда васеъ корбурд мешаванд, ки пайвастшавиҳои пешоянддорро бо зарфҳои локативӣ наздик мекунад.

3.2. Корбурди пурсишҷонишинҳо. Маълумоти умумӣ дар бораи пурсишҷонишинҳо

Пурсишҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ категорияи алоҳидаю фаъоли калимаҳо буда, миқдоран кам бошанд, ҳам мақоми муҳим доранд. Пурсишҷонишинҳо аз нигоҳи мано ба чор гурӯҳ ҷудо мегарданд, ки дар ҷадвали 17 онро мебинем:

Пурсиш-ҷонишинҳои исмӣ	Пурсиш-ҷонишинҳои сифатӣ	Пурсиш-ҷонишинҳои миқдорӣ	Пурсиш-ҷонишинҳои зарфӣ
kuу – кӣ?, куиш-киҳо?, čiz – чӣ?, čiziš – чиҳо?	kum – кадом?, kumьm – кадомин?, crəng – чӣ гуна, чӣ тавр?, crəngin – чӣ хел?	sum – чанд?, чандин– sum-ьm? – чӣ қадар, sum dod?– чӣ қадар	čizər – чаро?, соўd – кай?, kumər – кучо?

Забоншиносони тоҷик пурсишҷонишинҳоро дар “Грамматикаи забони тоҷикӣ” ба гурӯҳҳои инсон, ғайриинсон, муайянкунӣ, сифат, замон, миқдор ва сабаб ҷудо менамоянд [11, 69].

Пурсишҷонишинҳо мавҷудияти объектро бо баъзе хусусиятҳои пешбинӣ (тахмин) карда, аз он дарак медиҳанд, ки гӯяндаи дар ҳолати объекти ҷусташаванда (матлуб)-и мушаххаскунанда ва тавсифдиҳанда воқеънабударо ё соҳиби нишониро бо ин нишон мекунад. Пурсишҷонишинҳои забони ваҳонӣ дар системаи умумии ҷонишинҳо дар очеркҳо оид ба забони ваҳонии Т.Н.Пахалина [1975], А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский [1977] баррасӣ гардида, соҳти грамматикӣ ва семантикии онҳо ба таври мухтасар баррасӣ гардидааст.

Б.В. Миллер дар китоби худ «Талышский язык» нишон медиҳад, ки пурсишҷ чун дар дигар забонҳои индоевропой решаи қадимаи пурсишҷонишинҳоро истифода менамоянд, ки аввали ҳарф бо k, ки ба одамон мансуб аст ва дигараш бо ҳарфи č,- сар мешавад, ки ба ашё ё предмет

мансубият дорад [113,124]. Дар забони вахонӣ низ ин хусусият мушоҳида мешавад. Мисол: *Kum (кадом), ki (аз кӯ), кӯу (кӯ) ҷум (чанд)*.

Дар забони вахонӣ ҳам пурсишҷонишинҳо миқдор ва аломати предметро бо роҳи пурсиш мефаҳмонанд. Ба ин хусусият *сум* далел шуда метавонад. Мисол: *Ҷат ти зман сум сола? – Фарзанди ту чанд сола ҳаст? Ти сум сол да жанг вәрәгнәу? – Ту чанд сол дар жанг мондӣ? Тинән ҷум зман тәр Расија? – Аз шумо чанд фарзанд дар Руссия ҳаст?*

И.М Стеблин- Каменский дар асараш «Луғати этимологии забони вахонӣ» овардаанд, ки *kaiha - кӯу, ҷаиha - ҷиз* [214, 213-214].

Пурсишҷонишинҳо дар пурсиш (вожаҳои саволӣ) корбурд мешаванд, ба шахс, предметҳо ва аломату миқдор ишора мекунанд; ба намуди ҷонишинҳо, инчунин, ҳамаи вожаҳои ишоратиро ворид кардан номумкин аст, ки аз рӯйи ифодаи маъно ва аломат аз ҷонишинҳои оддӣ хеле фарқ мекунанд.

Кӯу (кӯ), *kuiš* (киҳо), *ҷиз* (чӣ), *ҷизиš* (чиҳо), *kum* (кадом), *kumyor* (кадомин), *сум* (чанд), *сумыт* (чандто), *срәгин* (чӣ гуна), *срәнг* (чӣ хел) ва ғайра пурсишҷонишинҳои забони вахонӣ мебошанд. Ба воситаи ин ҷонишинҳо предмет, аломат ва миқдори он пурсида мешавад. Масалан: *Ҷав сә кӯән ҷиз дәзг, кӯри ҷиз прытк, кы дәт зы yod. – Вай аз кӯ чӣ харидаст, ба касе чизе додаст, чиро фурухтааст, ҳама дар хотирам ҳаст (аз афсона)? Тинән ҷизиš хнак нәвитәу. – Аз шумо чиҳо гуфта нашуданд.*

Пурсишҷонишин воҳиди серистеъмоли забонии ин ва ё он забон махсуб мешаванд. Дар сифати пурсишҷонишинҳои забони вахонӣ ин ҷонишинҳо истифода мешаванд: *кӯу* (кӯ), *кӯуәг-* (ба кӯ?), *кӯуән-*(аз кӯ), *kumyor* - (кадоме?), *kum jau* – (дар кучо?), *kum sol-* (кадом сол?), *ҷиз* (чӣ?), *ҷизәг* (чаро, барои чӣ ?), *срәнг* (чӣ хел)?, *срәгин* (чӣ гуна?), *сум* (чӣ қадар?), *сумыт* (кадомӣ?), *сум loy* (чанд бор?), *соуд* (кай?), *соудәг* – (кай?), *кӯу* (кӯ?), *ҷиз* (чӣ?), ба ҷонишинҳои исмӣ ва сифатӣ дохил мешаванд.

Ҳар як исмҷонишини алоҳида бо махсусиятҳои хоси иҷроӣ хусусиятҳои амалқардӣ, грамматикӣ ва семантикӣ муайян карда мешаванд.

Пурсишчонишини *kuu?* пурсиш дар бораи шахс, инсонро ифода мекунад: *Kuu wazdi? .– Kū oмад? Kuu savən šə joyd? – Kū аз онҳо мехонад? Kuu tā xun?– Дар хона кист? Tu kuu patr? – Ту писари кистӣ?*

Kuu (кӣ), *wuz kuu \ maž kuu* (ман киам?), *yaw kin?* (ӯ аз кӣ?). Дар дигар забонҳои бадахшонӣ (шугнонӣ, рушонӣ, бартангӣ) пурсишчонишини *kuu* (кӣ) шакли чамъ сохта наметавонад, аммо дар забони вахонӣ шакли чамъро қабул мекунад. Мисол: *Kuyiš də dars nast? – Кухо дар дарс нестанд? Kuyiš tər yark nəwəzg? – Кухо ба кор наомадагианд?*

Пурсишчонишини *čiz?* савол дар бораи предмети олотро ифода мекунад: *Də magazinəv čiz wəzmətk? –Дар мағоза чӣ чизи нав овардагианд? Čiz viti? – Чӣ шуд // Чӣ гап шуд? Сət kut-əп čiz wašti? – Аз бом чӣ афтид? Tu niv siz təxəп, yəп yarər talым wost. – Ту чизе нагӯӣ, баъд ҷамааш ба ӯ маълум мешавад.*

Чонишини *kuu?* ба исми шахс ишора намуда, ба синфи одамон ишора мекунад, ва ҳамзамон, чонишини *čiz?* гурӯҳи исмҳои ғайришахсро мепурсад.

Аз ин рӯ, ба сурати умум, аз лиҳози муносибат бо исмҳои ифодакунандаи шахс /ғайришахсро, пурсишчонишинҳои *kuu?/čiz?* яке аз воситаҳои синтаксисии категорияҳои грамматикӣи шахс/ ғайришахси исмҳо дар забони вахонӣ мебошад.

Пурсишчонишинҳои *kuu?* *čiz?* дар забони вахонӣ дорои категорияҳои грамматикӣи шумора ва ҳолатҳо мебошанд.

Мавҷудияти категорияҳои шумора дар низоми пурсишчонишинҳо аз чониби ҷамаи муҳаққиқони забони вахонӣ инкор карда мешавад. Воқеан, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳарду чонишини мазкур аз рӯйи шумора тасриф мешаванд ва бо ёрии унсури ванддор (аффиксдор)-и *išt* (бо гунаи шакли *-iš*) шакли чамъро месозанд: *kuiš(t)? čiziš(t)? Kuyiš wəzd? – Кухо омаданд? Ya čiziš kumjəy vit?– Ин чизҳо (ашёҳо) қучо шуданд? Da molvəп tar čiziš xiš vosəп? – Аз он молҳо чӣ ҷиаш ба шумо хуш (писанд) меояд?*

Дар шакли бавоситаи нишондиҳандаҳои шумораи чамъ асосҳо дар *-v* маҳсуб мешаванд: Бо вучуди ин, роҳи ванддори сохтани шакли шумораи

чамъи пурсишчонишинхо зиёдатӣ маҳсуб ёфта, дар ҳолатҳои ягона вомехӯрад. Шакли асосии шумораи чамъ тавассути такрор вожагии (редупликатсияи) асоси чонишинхо ифода меёбад: *куу-куу?*, *ҷиз-ҷиз?*

Куу-куу да тсобиқа уакым жау даждәу? – *Кӯ-кӯ (киҳо) дар мусобиқа ҷойи якумро гирифт?* *Куу-куу дра ту?* – *Кӯ-кӯ (-ҳо) ончо буд?* *Куу-куу хдоуи нуәштәу?* – *Кӯ-кӯ (-ҳо) худой кардан?* *Куу-кууви да тошинан ути?* – *Кӯ-кӯ (-ҳо)-ро бо мишинаш бурд?* *Куу-кууи санаг нихти?* – *Кӯ-кӯ (ҳо)-ро ӯ аз аз он тараф гузаронид?* *Сав талим куу-кууи варати?* – *Муаллими шумо кӯ-кӯ (-ҳо)-ро сарзаниш кард?*

Чонишини саволии *ҷиз?* дар баъзе ҳолатҳо, агар ки савол на бо мақсади муайянкунии шахсияти пурсанда, балки ба нишонаҳо, хусусиятҳои фарқкунандаи он гузошта шавад, метавонад ба шахс ишора кунад: *Tu ҷиз уарк сар?* – *Ту чӣ кор мекунӣ?* *Tu ҷиз саросемаат витк?* – *Ту чаро саросема шудаӣ?*

Қадвали 18. Пурсишчонишинҳои *куу* ва *ҷиз*

Падеж	Танҳо	Чамъ	Танҳо	чамъ
Nom	куу[кӣ]	куу-иш[киҳо]	ҷиз[чӣ]	ҷиз-иш[чиҳо]
Gen	куу-и[киро]	куу-ви[киҳоро]	ҷиз-и[чиро]	ҷиз- ви[чиҳоро]
Dat	куу-әг[ба ки]	куу-вәг[ба киҳо]	ҷиз-әг[чаро]	ҷиз-вәг [ба чиҳо]
Acc	куу-әу[киро]	куу вәу[киҳоро]	ҷиз-әу[чиро]	ҷиз-вәу[чиҳоро]
Instr	куу-ән[аз кист]	куу-вән[аз киҳо]	ҷиз-ән[аз чӣ]	ҷиз- вән[аз чиҳо]
Abl	-	-	-	-

Дар бораи шаклҳои дигари тасриф бошад, муҳаққиқони забони вахонӣ нуқтаи назари мухталиф баён мекунанд ва бархе ба мавҷудияти тасрифи чонишинхо, аз ҷумла ба тасрифи чонишинҳои саволи муҳолиф мебошанд.

Т.Н.Пахалина нуқтаи назари дар эроншиносӣ мақбулро нисбати тасриф чонибдорӣ мекунад ва бар ин асос ӯ системаи шакли дупадажаро барои пурсишчонишинҳои *куу?* *ҷиз?* ҷудо мекунанд.” Аз пурсишчонишинҳои танҳо

ҷонишини *куу* (кӣ)? (ҳангоми инкор – ҳеч ки (кас)) ду шакл дорад: бевоситаи объект (*kūu*?) ва соҳибият (*kin*?)» [132, 59].

Мисол: *Xurān yaw afsor.* – *Занҷири хар.* *Šačān yaw soib.* – *Соҳиби саг.* *Karkān yaw zmanīš.* – *Фарзандони мурғ.*

А. Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский ба сифати шаклҳои падежии саволӣ ва хелҳои дигари ҷонишинҳои исми нишондиҳандаҳои пасоянддори ташаккули функцияҳои синтаксисӣ-грамматикӣ ҷонишинҳоро дар ҷумлаҳо баррасӣ кардаанд. Барои пурсишҷонишини *куу*? муаллифони очерки грамматикӣ оид ба забони ваҳонӣ қайд мекунанд, ки он «дар шумораи танҳо парадигмаи пурраи тасрифи исм дар морфологияро дорад».ном., ген.*куу*, дат.*куу-гэк*, акк. *куу(-эу)*, абл. *куу-эн*, *ки-нэн*» [78, 572].

Бо иттило бар андешаҳои А. Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский дар очерки грамматикашон қайд кардан зарур аст, ки пурсишҷонишинҳо аз рӯйи ҳолат (падеж) тасриф мешаванд. Ин тасриф тавассути илова гардидани формантҳои падежӣ ба асосҳо ифода мегарданд, ки дорои шаклҳои парадигмаи зерин мебошанд:

ном. *куу*?

ген. *куу*? *ки*?

дат. *куу-гэр*?

акк. *куу-и*? *куу-эу*?

абл. *куу-ен*?, *ки-нэн*?

Шакли номинативии ҷонишини *куу*? на дар сатҳи таҷзияи марзӣ ва на аз лиҳози тағйироти фонетикӣ мавқеи шаклҳои муодил надоранд: *Куу сә тавән хәбар дьырзд?* – *Кӯ аз ту хабар мегирад?* *Куу ар ти-šxән ту?* – *Кӯ ба пешат омад?*

Дар пайравӣ бо Т.Н.Пахалина [134, 59] асоси «*ки*»-ро мо шакли махсуси соҳибият ва ё генетиви ҷонишини *куу*? мешуморем: *Tu-t tәki xun nayd aldi?* – *Ту дар хонаи кӯ хоб кардӣ?* *Tut ki šәbyн?* – *Ту ҷӯнони кӯ?* *Maž yәz ki bar tu.* – *Дирӯз ман пеши кӯ буд.*

Бо вучуди ин, шакли асосии пурсишҷонишини ҳолати кунунии забони ваҳониро *куу*? ҳисобидан зарур аст, чунки вай хеле серистеъмол аст: *Dәšanbi*

сә рәс, дә куй бар ал?– Вақте ки Душанбе меравӣ, дар хонаи кӣ меистӣ? Sak kuy bar timoni rəşən? – Мо ба хонаи кӣ ба меҳмонӣ меравем?

Тавре таҳлилҳо нишон медиҳанд, имконияти пурраи ивази ҷонишинҳои кӣ? ва куй дар шакли генетив вучуд дорад: *Tu-t tə kuy xun payd aldi? – Ту дар хонаи кӣ шаб истодӣ? Tu kuy rətr.– Ту писари кӣ? Ҷав ки ҷаъд? – Вай духтари кӣ? Tu ki zman? – Ту фарзанди кӣ?*

Бар ин асос, шакли генетиви ҷонишини мазкур бо номинатив ҳамгун мебошад. Фарқияти байни онҳо дар он ифода меёбад, ки шакли генетив, ки муносибати соҳибиятро баён мекунад, ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ тобеъ мегарданд. *Tu-t kuy vьri xatovd?– Борҳои киро ту ба поён фаровардӣ? Kuy moliš ta wəgəŋ? – Молҳои кӣ он ҷо монд?*

Ҳолати дативи ҷонишини куй шакли асосии куй-эр?-ро дорад.

Куй-эр awqot nəyati?– Ба кӣ хӯрок нарасид? Ҷа хӣ sumkaət kuy-эр rətəy.– Сумкаатро ба кӣ додӣ.

Датив ба ғайр аз гунаи асосиаш, ҳамчунин, гунаҳои куй-эрк? куй-рәк?, дорад, ки на ҳамеша ба ягон қонунмандии фонетикӣ алоқаманд аст. Ба мо муяссар шуд, то муқаррар намоем, ки тафовути асосӣ байни истеъмоли шаклҳои муодил ба хусусияти синнусолии соҳибони забони вахонӣ вобастагӣ дорад, чунки гунаҳои –rek ва -erk аксаран дар нутқи насли калонсоли вахонизабон вомехӯрад, ки шакли нисбатан архаистии rek// -erk пайдо кардааст.

Ҳолати аккузатив шакли асосии куй(-и) ва куй-әу -ро дорад. Мисолҳо: *Draət kuyi windi? – Ту онҷо киро дидӣ? Kuyi pəs mol styəŋ?– Киро молбонӣ мефириستم? Rətrjon, dət xun kuy-әу mlol təcər. – Писарҷонам, дар ин хона касеро хафа накун!*

Ҳолати аккузатив шаклҳои гунавӣ низ дорад:

1. *куй-әу: Kuy-әу wrəndətk-a? – Киро дашном доданд? Kuy-әу сә savəŋ intixob kərtəy? – Киро аз шумо интихоб намуданд?*

2. *куй: дар ҳолатҳои зерин истеъмолшаванда:*

а) пеш аз унсурҳои энклитикӣ,- бандакҳои соҳибии гузарандаи феъли замони гузашта, ки боиси ҳодисаи фонетикӣ- дуршавии садонокҳо дар калима мешаванд: *Kuy-at ara windi?* – *Киро дар он ҷо дидӣ ? Kuy-av woz nowovdi?* – *Киро боз гирёнданд?*

б) дар баъзе ҳолатҳо новобаста аз ягон қонуниятҳои шакли омонимии номинативи *kuy?* корбурд мешавад: *Dra kuy-av windi?* – *Дар он ҷо киро дидед?*

Ҳолати аблатив шаклҳои гуногуновоянд сабабноки *kuy-ən?*, *ki-n?* ,*ki-nən?* дорад ва фарқ байни онҳо дар он ифода меёбад, ки бар асоси *kuy=*, -и бо садонок анҷомёбанда барои дур шудани якҷоягии ҳамсадоҳо форманти-ən: *kuyən?* корбурд мешавад. Дар гунаи асоси садоноки *ki=-*дошта форманти - *n:ki-n?* корбурд мешавад. Гунаи *ki-nən?* Бо форманти дучандкунӣ– *n+ən* сохта мешавад, яъне барои ҳолати аблатив форманти-*n* форманти дуҷумӣ-ən ҳамроҳ карда мешавад. Мисолҳо: *Ҷам мимониш куйэн? (ki-nən)?* – *Ин меҳмонҳои кистанд? Э рэтрјон, ту кинэн?* – *Бачаҷонам, ту (фарзанди) кистӣ?*

Бинобар ин, дар ҳолати аввали мавҷудияти формант танҳо ба ҳамсадои – *n* бо ҳамроҳшавии он бар асос ба садоноки *i*, *ki-* *ki+n?* шарт аст. Ҳангоми ҳамроҳшавии дуҷумбораи формант, аблатив бар асоси муштак ба ҳамсадои *kin-ən* дар шакли *kin-ən* истеъмол мешавад, ки боиси бетарафкунии дуршавии ҳамсадоҳо мегардад: *Wudg ki šač sdo bland tu?*– *Имрӯз садои сағи кӣ баланд буд? Ҷат заэк кин?*– *Ин кӯдак аз онҳо кист ?*

Ҳамзамон, қайд кардан ба маврид аст, ки асоси шакли бевоситаи ҷонишини *ki=-*и бо форманти -*nən* ташаккул ёфта, бояд шакли таърихан таркибёфтаи аблатив бошад.

Тавре ки қайд гардид, пурсишҷонишини *čiz?* дар тафовут аз *kuy?* категорияи луғавӣ-грамматикии ғайришаҳси исмҳоро дар забони ваҳонӣ татбиқ намуда, ба предмет ё ҳайвонот ишора мекунад: *Čiz yaw?*– *Чӣ меҳӯрӣ?* – *Čiz da čyrtat?*

Пурсишҷонишини *čiz?* дар забони ваҳонӣ аз рӯйи ҳолатҳои (падежҳои) шаклҳои зерини тасрифро ба вучуд меоранд.

Ҳолати номинатив дорои шакли *čiz*?аст: Мисолҳо: *Čiz viti?* – *Чӣ гап шуд?*
Čiz tā ti xun tēy? – *Чӣ дар хона дорӣ?* *Čiz tarər lozim?* – *Ба ту чӣ лозим аст?*

Ҳолати генетив аз рӯйи шакли худ ба номинатив сермаъно (омоним) аст, нишондиҳандаи асосии алоқаи тобеъкунандаи сохти (таркибӣ) генетивӣ, ки дар он пурсишҷонишин амал мекунад, пайвастшавӣ мебошад: *Čiz molət xərid kərk?* – *Кадам молҳоро харид кардӣ?* *Tu-š čiz gap di?* – *Ту чӣ гап мезанӣ?* *Čiz kitobət nəgotēy?* – *Чӣ гуна китобро наёфтӣ?* *Yəm čiz miva?* – *Ин чӣ мева аст?* *Пурсишҷонишини čiz?* метавонад хусусияти сифатнокии предметро ифода кунад: *Čiz tin ŷal wrəxk?* – *Кадам чизҳо ҳоло аз ту мондааст ?* *Rə maž tin čiz yark?* – *Ту ба ман чӣ кор дорӣ?*

Ҳолати датив аз асоси *čiz* бо форманти -*ər* сохта шуда, шакли *čiz-ər*?-ро дорад: *Sayiš yawi čizər stət?* – *Чаро шумо ӯро фирисодед?* *Tə xun yaw čizər čərnī?* – *Чаро ӯ ба хона даромад?* *Tə blandwodšə čizər rəč?* – *Чаро ту ба канали боло (меравай) мебароӣ?*

Ҳолати датив ба зарф гузашта (мубаддал шуда), зарф мешавад ва ба вазифаи ҳоли сабаб корбурд мешавад: *Čizər tā xunšə nəwəzēy?* – *Чаро ту ба хона намедароӣ?* *Tu-š čiz-ər nyw?* – *Чаро ту гиря дорӣ?* *Čizər tu doim nolon?* – *Чаро ту доим нолонӣ?*

Ҳолати аккумулятиви ҷонишини *čiz*? бо ёрии формантҳои падежии -*i*, -*əy*: *čizi?*, *čizəy?* Шакли якнавохт (стандарт)-ро месозад. Мисолҳо: *Tut ya čizvi wozomd-a?* – *Ту он чизҳоро овардӣ?* *Čiz-inəxāti?* – *Вай чиро нагуфт?*

Бо вучуди ин, бештар аз ҳама, дар нутқ гунаи бе формантҳои мазкур вомехӯрад, ки шояд ҳолати мавқеӣ-фонетикии афтиши -*i*, -*əy*-ро ба амал оварда, пайвастагии нишондиҳандаҳои фаъолиятноки энклитики (беада)-и шахсу шумораи феълро нисбати пурсишҷонишин мефаҳмонад: *Čizət windi?* – *Чӣ (ту) дидӣ?* *Čizət nwišti?* – *Чӣ (ту) навиштӣ?* *Čizəm xati?* – *Ман чиро(чӣ) гуфтам?*

Аммо кам ҳолатҳоест, ки истеъмоли ҷонишин дар ҳолатҳои комилан мақбули фонетикии бе ташаққули зоҳирии формантҳои падежӣ дида мешавад: *Čizəš tar xān?* – *Ба ман чӣ мегӯӣ?*

Аблатив ба воситаи форманти падежи -эн аз асоси *čiz*: *čiz-эн* ташаккул меёбад. Мисолҳо: *Ҷат пар čizэн?* – *Ин пари кист? Ҷат plingəštəv sə čizən хатк?* – *Ин ангуштарӣ аз чӣ сохта шудааст?*

Чуноне ки маълум шуд, пурсишҷонишини *čiz*(чӣ)? ҳангоми тасриф аз рӯйи падежҳо дар шакли ҳам бевоситаву ҳам бавосита як асосро (*čiz*) амалӣ карда, каму беш монандӣ зоҳир мекунад: *Čiz sə diš хан тар.*– *Чизеро ки донӣ, ба ман гап занед. Тав тар sə šarən čiz wызтатка?* – *Ту аз шаҳр ба ман чӣ овардӣ?*

Қайд кардан зарур аст, ки пурсишҷонишини шаклҳои такроршавандаи шумораи чамъро шаклҳои падежӣ ба тарзи махсус ташаккул медиҳанд, ки бо он танҳо қисми дувуми ҷонишин бо форманти падежӣ шакл мегирад:

Ном: *куу-куу?* Мисолҳо: *Куу-куу ti-š хан титон wəzdəy?* – *Ба хонаи ту кӯ-кӯхо меҳмон шуданд? Dəti tuy куу-куу kla, yixni nəwozomd?* – *Дар тӯйи ту кӯхо гӯсфанди тӯёна наоварданд?*

Ген: *куу-куу?* Мисолҳо: *Куу-куу хун zəlal winətk?*– *Хонаҳои кӯхо-кӯхо зарар дида буданд? Куу- куу kitob dəždəy?*– *Кӯ - кӯхо китоб гирифтанд?*

Дат. *куу-кууэр?* Мисолҳо: *Куу-кууэр zminev rətk?*– *Ба кӯхо-кӯхо замин доданд ?*

Акк. *куу-кууи?*, *куу-кууви?* Мисолҳо: *Də tuyət куу-кууви jat kərt?*– *Кӯхо-кӯхоро ба тӯй даъват кардед?*

Абл. *куу-кууэн?* Мисолҳо: *Сə куу-кууэн хбарət dəžd?* – *Аз кӯ-кӯхо хабар гирифтед? Куу- кууэн mol nšətk?*– *Молҳои кӯ-кӯхо гум шудааст?*

Шакли такроршавандаи пурсишҷонишини шумораи чамъи *čiz*? Ҳангоми тасриф аз рӯйи падежҳо шаклҳои зеринро мегирад:

Ном. *čiz-čiz?* Мисолҳо: *Čiz-čiz tar dičor dəytəy?* – *Чӣ-чӣ ба ту дучор омад? Čiz- čiz də ti dur хан хы нанər хан?* – *Чӣ-чӣ дар дилат монд, ба модарат гӯй.*

Ген. *čiz-čiz?* Мисолҳо: *Čiz –čiz moli qdimaiš tin?* – *Чӣ - чӣ молҳои қадимӣ доред? Yaw tar čiz- čiz хнətu?*– *Ваӣ ба ту чӣ -чӣ гуфм? Sak čiz- čiz boyad tar wызтəп.*– *Мо ба ту чӣ - чӣ бояд биёрем.*

Дат. *čiz-čizər?* Мисолҳо: *Čiz-čizər bovari tin nast?*– Ба чӯ- чӯ боварӯ надорӯ? *Čiz- čizər sak tyor ытуән?* – Чӯ- чӯ ба мо омода шавем. *Yət čiz- čizər wəzg ?*– Вай барои чӯ -чӯ омадааст?

Акк. *čiz-čizi?, čiz-čizvi?* Мисолҳо: *Čiz-čizi də sfar boyad dьrzak dərkor?*– Чӯ чизро дар сафар бояд гурифт. *Čiz čizvi рə ayloq undakər?* – Чӯ чиро бояд ба айлоқ бурд. *Čiz-čizi də igzatən рərsən?* – Чӯ чиро дар имтиҳон менурсанд. **Абл.** *čiz-čizən?* Мисолҳо: *Čiz-čizən ki ajoyat nast тə yaw dьz?* – Чӯ-чизҳое, ки иҷозат нест, набояд гурифт\| гур?

Пурсишҷонишини *kum-yor?* назар ба *kuу?*, *čiz?* ифодаи маънои басо васеътарро дорост. Ҷонишини *kum-yor?* як ё якчанд предметро аз қатори мушобехҳо чудо карда истода, ифодаи тафриқавӣ дорад: *Kum-yor сə savən ӯid tu?* – Кадоме аз шумо дузд буд? *Kum-yor сə savən skid drəvak baswizit?* – Кадоме аз шумо тоқӣ духта метавонад?

Дар тафриқа бо онҳо ҷонишини *kum-yor?*, ки ҳам ба шахс ва ҳам ба предмет ишора мекунад.

Натиҷаи таҳқиқотро ҷамъбаст намуда, зарур аст, ки пеш аз ҳама, ба он ишора кунем, ки пурсишҷонишини *kuу?* ҳангоми сохтани шакли тасрифии ду асоси *kuу? ki?*, ки дар ифодаи баёни муҳолифанд, дар ин муносибат асоси *ki=*, категорияҳои семантикӣ-синтаксисии функсияҳои объектӣ, муайян - кунандагиро ташаккул дода, дар истифодаи худ каме маҳдудтаранд. Ҷонишинҳои саволии *čiz?(чӯ)* ҳангоми баёни ифодаи шаклҳои грамматикӣ хеле монанданд. Тафовути асосӣ байни ҷонишинҳои саволий дар тафриқаи категорияҳои шахс // ғайришахс ифода меёбад, ки дар ҳамаи ҳолатҳои ҷонишинҳои нишондодашуда зоҳир мешавад.

Ивази шахсҳои исм бо ёрии *čiz?* ба таҷдиди назари семантикӣ (сифатӣ-муайянкунандагӣ)-и маънои ҷонишини *čiz?* алоқаманд аст.

Аҳамияти комилан махсус ба ҷонишинҳои саволии *kuу (кӯ)*, *čiz (чӯ)* *kutyо (кадом)*, *сит (чанд)*, *kin(аз кӯ)*, *сrəng (чӯ гуна)*, *kutjау (кадом ҷо)*, *kutər (дар кучо)*, *соӯdər (каӣ)* , *сə kum wаxt-əп (аз кадом замон)*, *čizər (барои чӯ, чаро)* ва дигар пурсишҷонишинҳо тааллуқ доранд, ки ҳамчун омили

сохтани таксири (репликаи) ҷавобӣ дар муколама чун шакли асосии муошират иштироки аз ҳама ғаёл доранд.

Соӯд \soӯd̄ar ҳамеша дар таркиби ҷумлаҳои саволи ҳамаҷун зарф ба кор бурда мешавад. Мисол: *Tu yawi soӯd̄ windi?* – *Ту кай ўро дидӣ?* *Marar soӯd̄ar soib woc?* – *Ба ман кай соҳиб мешавӣ?* *Ti yark soӯd̄ar talym wost?* – *Корат кай маълум мешавад?*

Барои ҳелҳои ҷонишинҳои саволи функсияҳои матнсоз бештар хос мебошанд. Ба вожаи *соӯд* ҳиссаҷаи *ар* якҷоя шуда, маънои *соӯд̄ар* (кай)- ро соҳиб мешавад. Мисолҳо: *Соӯд̄ар winam tawi?* – *Кай бинам шуморо?* *Tarak soӯd̄ar bowari pido caram?* – *Ба шумо кадом вақт боварӣ пайдо намоям?* *Соӯд̄ар хӣ yarki tar pyat undam?* – *Кай корамро ба пеш барам.*

3.3. Корбурди ҷонишинҳои номуайяни. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои номуайяни забони ваҳонӣ

Ҷонишини номуайяни дар забони ваҳонӣ ашӯ ва аломати онро ба тарзи умумӣ ва тахминӣ нишон медиҳад: Ҷонишинҳои номуайяни забони ваҳонӣ инҳоянд: *bazi* (баъзе), *yagon* (ягон) *аҷ -киу* (ҳеҷ кас), *киу ki-сәу* (ким кӣ), *аҷ-ҷиз* (ҳеҷ чиз), *ҷиз ki-сәу* (чизеро), *сито* (чандӯро), *флон* (фалон), *флонӣ* (фалонӣ // як одам), *флон киу* (фалон кас //фалонӣ), *bismadoni* (ким-кӣ), *спини* (ким касе //ким-кӣ), *кит* (кадом), *китуюр* (кадом кас), *i* (як\ е), *i-сандӣ* (чанде //якчанд), *iw* (як //ягон), *кит* (кадом), *китуюр* (кадоме, кадом), *iўин* (ягон), *iўинӣ* (ягонӣ), *i-срағ* (ягон ҳел), *i- киу* (ягон кас).

Ҷонишинҳои номуайяни аз рӯи таърихи пайдоишашон ба ҷонишинҳои саволи алоқаи зич доранд. Антуан Мейе чунин гуфтааст, ки ҷонишинҳои саволи ва номуайяни аз ҳамдигар танҳо ба воситаи оҳангашон фарқ мекунанд, агар онҳо оҳангдор бошанд, пурсишҷонишинҳо , вале беоҳанг бошанд, ҷонишинҳои номуайяни мебошанд [111, 374-375].

Ҷонишини номуайяни нисбати объекти номаълуми шахси норавшани нишонӣ надоштаи нутқ ва ё ба гӯяндаи он равона карда мешавад.

Истилоҳи ҷонишинҳои “номуайяни” дар ду маврид кӯтоҳ ва васеъ истифода карда мешавад. Дар грамматикаи забони русӣ, инчунин дар грамматикаи бисёр забонҳои Собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҷонишини номуайяни фақат ба воситаи калимаҳои ҷонишинӣ ба монанди (кто- либо)- “кто-нибудь”, “кто-то”, “кое-кто”, “некто”, “что-либо”, “что-нибудь”, “что-то”, “кое-что”, “некоторые” ва “иногда” баъзан ба онҳо монанд сифатҳо, шумораҳо ва зарфҳо (какой-либо) - ягон ҳел, чанд ҳел ва ғайра фаҳмида мешавад [105, 245].

А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин Каменский таъкид кардаанд, ки дар ин забон ҷонишинҳои номуайянии *kum* (кадом), *kum-yog* (кадом кас), *siz-i* (чиро), (ҷонишинҳои саволӣ) *kum*, *siz* (кадом чиз), *sum* (чанд), *iʻun* (ягон), *bazi* (баъзе, баъзеҳо) дар истеъмол қарор доранд [78, 573].

Т.Н.Пахалина мавҷудияти ҷонишинҳои номуайянии *i\эс* - кадом як, ким-кадом, ҳангоми инкории «ҳеч кадом» ва муштак аз онҳо *i- эс-киу* -касе, ягон кас, ҳеч кас, (дар ҳолати инкор) дар забони ваҳонӣ зикр карда аст [132,60-61].

Бекмурод Сиёев зикр менамояд, ки аз ҷонишинҳои номуайяни танҳо истеъмоли шакли “фалон” ҷолиби диққат аст. Ӯ илова менамояд, ки вазифаи асосии ҷонишини “фалон” ишора ба вуқуи амал ба шахси сеюм номуайян аст, ки ин яке аз хусусиятҳои муҳими ҷонишинҳои номуайяни ба шумор меравад. Ҳамаи ин хусусиятҳои ҷонишини “фалонро” ба эътибор гирифта, онро шартан ҷонишини “номуайяни- ишорӣ” номидан мумкин аст [44,196]. Ба фикри муҳаққиқ розӣ шудан мумкин аст, ин хусусиятҳоро ҷонишини “flon-фалон” дар забони ваҳонӣ низ дорост.

Ҷонишинҳои номуайяни дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ бо миқдор ва хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд, аз ин рӯ онҳоро ба гурӯҳҳои умумихалқӣ ва ҷонишинҳои хоси шева ҷудо намудаанд [49,74].

М.Наҳангова дар мақолаи «Ҷонишинҳои номуайяни» маълумоти зеринро меорад, ки ифодаҳои моҳияти ҷонишинҳои номуайяни унсурҳои гурӯҳҳои калон мебошанд, ки ба категорияҳои грамматикӣ (масалан ба категорияҳои шахс ва ғайри шахс) наздик аст. Масалан ҷонишини “касе” бо

хусусияти хоси худ ба гурӯҳи шахс дохил мешавад, аммо қонишини “чизе” ба ғайри шахс далолат менамояд [34, 25-27].

Дар забони вахонӣ бошад, ҳар ду қонишини номуайяни *эс-киу*-(касе), *эс-сиз* (чизе) ба категорияи шахс истифода бурда мешаванд. Мисол: *Рэ дарс эс-киу нэвэзг.* – Ба дарс касе наомадаст. *Ҷы сирі эс-киу тэханд.* – Сирамро касе фош накунад\ нагӯяд. *Эс-киу нэ дишт ки, вузэм јиноуаткор.* – Касе намедонад, ки ман қинояткорам.

Қонишини номуайяни *кут* (кадом) аз рӯи истеъмол ҳам ба саволи шахс ва ҳам ғайри шахс ҷавоб мешавад. Мисол: *Мэу ки, кут родшо сакі асир ыдырт.* – Нашавад, ки кадом подшоҳ моро асир бигирад. *Мэу ки, кут корвон ридо вост.* – Нашавад, ки кадом корвоне пайдо шавад. *Сак кут синфэр дарс ранд-эн.* – Мо ба кадом синф дарс диҳем. *Кут шаҷ спосэн.* – Кадом сағ аз мост?

Қонишини *кут-уор* пайвастагии номуайяни қонишини *кут* - ро бо қонишинҳои муайяни пасванддори – уор (дигар) нишон медиҳад. Мисол: *Ҷы сирі кут-уор-эк тэдишт.* – Сирамро кадоме нафаҳмад. *Ҷы дасті кут-уор-эк водорті.* – Дастамро кадоме қанид. *Мажи кутуор тыла дэутэу.* – Маро касе тела дод.

Муҳаққиқи тоҷик М.Наҳангова дар мақолаи хеш “Қонишинҳои номуайяни” зикр намудаанд, ки қонишинҳои ким-кӣ, ким-чӣ, ким- кадом суффикси ҷамъ қабул карда метавонанд [34,25-27]. Дар қонишинҳои номуайяни забони вахонӣ низ, ана ҳамин қонишинҳо суффикси ҷамъ қабул менамоянд. Масалан : *Киу-ки- сәу-иш уав бар титон вэзг.* – Ким- киҳо ба хонаашон мемон шудаанд. *Киу ки сәу-иш сакәр уордат сарэн.* – Ким-киҳо ба мо қӯмак мерасонанд.

Қонишинҳои *киу* (касе) ва *сиз* (чизе), ки ба ифодаёбии гурӯҳи шахс ва ғайришахс дохил мешаванд ва дар забони вахонӣ хело серистеъмол ҳастанд. Қонишинҳои *киу* (касе) ва *сиз* (чизе) дар ҷумла ба вазифаи пурқунандаи бевосита низ омада метавонанд. Мисол: *Wudg куйі тэр хоріја стыуэн?* – Имрӯз киро ба хориҷа мебаранд? *Sak бойад куйі ыызтэн дэт туй.* – Мо бояд киро ба тӯй биёрем.

Ҷонишини номуайянии *сум* (чанд), *sandi* (якчанд), *симо* (чандон), *сумыт* (чандум) дар забони вахонӣ хусусияти шуморавӣ доранд. Масалан: *Tarar sum sol vitay ki, tar yribiat.*– Ба шумо чанд сол шуд, ки дар ғарибиет? *Sandi za tar sa taktaban styu.*– Якчанд кӯдакро аз мактаб ба ман равон кунед.

Ҷонишини *сум*\ *симо* (чанд, қадре, як дараҷа //як қадар) тобиши маъноии номуайяни ғирифтааст. Мисол: *Da žy xun sum sol xysi tu.* – Дар хонаи ман чанд сол хурсандӣ буд. *Yaz sum nafar timon sa šarən spro bar wəzdəy.*– Дина аз шаҳр чанд нафар меҳмон хонаи мо омад. *Sum sol viti ki, wuz biworis.*–Чанд сол сипарӣ шуд, ки ман бефарзандам.

Дар забони вахонӣ ҷонишини номуайяни *иӯин* (гоҳо): низ мавриди истифода аст, ки ин ҷонишин хеле серистеъмол аст. Мисол: *Yaw iyun ta tazən xbar dызd.* – Вай баъзан аз ман хабар мегирад. *Maži iyun tar məjlis qyww sar.* – Маро якборӣ \ баъзан ба маҷлис фарёд кунед. *Iyun sa tazən məslat pərs.* – Баъзан\ якборӣ аз ман маслиҳат пурсед. *Iyun mošin tar rand.* – Гоҳо мошинатро ба ман бидеҳ . *Iyun xbar sa tazən dыз.*– Аз аҳволам гоҳо хабар гиред.

Ҷонишини *і* дар забони вахонӣ танҳо ба сифати муайянкунанда ва баъзан шумора истеъмол мешавад: *I kitob tinən təya?*– Ягон китоб доред? *I kitobi baf tar wызыт sa šarən.*– Ягон китоби назг ба ман аз шаҳр биёред. *I raləw yaw-ən bar nast.* – Як наҳлуяш дар надорад.

Ҷонишини *іҷ-киу*(ҳеҷ кас), *іҷ-ҷи(z)*(ҳеҷ)\|*əč čiz* (ягон чиз) танҳо дар вазифаи мубтадову пуркунанда истеъмол мешавад: *Tə xun ič-kiu təya? Nəy, ič-kiu nast.* – Дар хона ягон кас ҳаст? – Не, ҳеҷ кас нест. *Rəf rə bozor, ič-čiz dызz.*– Ба бозор раву ягон чиз хар.

Ҷонишини *іҷ-кут**əč-кут* (ҳеҷ,ҳеҷ кадом) ба вазифаи муайянкунанда истеъмол мешавад: *Ič-кут xalg хы aybi nəwind.* – Ҳеҷ одам айбаширо намебинад. *Ič-кут sa jayən nə gызd.* – Ҳеҷ кас\| ҳеҷ кадом аз ҷояш намехезад. *Ič-кут хы zindagiər soib nast.*– Ҳеҷ кадом ба зинагиашон лоиқ нестанд. *Əč-кут donišgoh sakər qrib nast.* – Ягон донишгоҳ ба мо наздик нест.

Ҷонишини *ar* (ҳар, ҳар гуна, ҳар хел) низ, чун ҷонишини *əčk* -“ҳеҷ” метавонад бо пурсишҷонишинҳои номуайяни ҳамроҳ ба кор равад: *ar-kiu-* (ҳар кас), (ҳама) (бо исмишавӣ), *ar-či* (*z*), - ҳар чӣ, *ar-kum* -ҳар кӣ, ҳар кадом. Мисолҳо: *Ar kiu-ki yawi dišt, slom yarər xānəv.*– Ҳар кас, ки *ӯро* донад, саломаш расонад. *Ar kiu-ki žy ryli gotəy yarər dəo sarəp.* – Ҳар касе ки пули маро ёбад, ман ба *ӯ дуо* (-и нек) мекунам. *Ar kiu x̄y jwobi rand.* – Ҳар кас ҷавоби худаишро диҳад. *Ar kum ki cət žy molvən tar xiš dьrз.* – Ба ҳар кадом, ки аз моли ман хуш аст, бигир.

Ҷонишинҳои ишоратии номуайянии *flon\ floni* (фалон), *bimədon\ bimədoni*, *bismədon\ bismədoni*, (бисмадонӣ) *čəniini*(фалонӣ) дорои як маъно буда, объекти номуайяно ифода карда, ба шахс нигаронида мешавад, ки ин ҷонишинҳо синоними якдигар шуда метавонанд: *Floni pətrəp wudg tuy.* – Аз фалон шахс имрӯз тӯйи писараш аст. *Floni zəyđ ya daf pərcod.* – Фалон кас бисёр духтари нағз дорад.

Ҷонишини *floni* (фалонӣ) маънои фалон шахс ё фалон касро дода, ба саволи кадом? ҷавоб медиҳад. Ҷонишини *flon* ба маънои як замон ё ҳамин замон омада, дар ҷумла ба вазифаи муайянкунанда меояд. Мисол: *Flon ruz də spro xun tuy wost.*– Фалон рӯз дар хонаамон тӯй мешавад. *Šoti tyor sarəv ki, timoniš flon waxt yātəp.* – Хӯрокро зудтар омода намоед, ки меҳмонҳо фалон замон мерасанд.

Ҷонишинҳои номуайянии *flon\ floni*, *bimədon\ bimədoni*, *čəniini* ба шахси номуайян далолат намуда, метавонанд дар вазифаи синтаксис ба вазифаи аъзоҳои ҷумла ояд. Дар мисолҳои зер *flon\ floni* нисбат ба дигар ҷонишинҳои синонимиаш фаровон истифода мешавад. Мисол:

- **мубатадо:** *Flon xalg tawi winətk.*– Фалон одам туро дидааст. *Floni baf raqs kərtəy.*– Фалон кас нағз рақсид. *Čəniini wudg wəzyakызg.* – Фалонӣ имрӯз омаданист.

-**хабар:** *Yət soat floniəp.*– Ин соат аз фалонист. *Yət pərcod bismədoniəp.*– Ин духтари фалонист. *Ya awqot čəniiniəp.*–Ин хӯроки фалонист. *Rət wundr yət moliš bimədoniəp.*– Дар замин гӯсфандони фалонианд.

-пуркунанда: *Maž flonii də tuu qıw nəkərk.*– Ман фалониро дар тӯй даъват накардаам. *Floniəv də upk dəst gytətk.*– Фалониро дар даруни об дарёфтанд. *Yaw sə floniən ryl qarz dəžg.*– Вай аз фалонӣ пул қарз кардааст.

-муайянкунанда: *Wuz bismədon wəxt dra gatəm.* – Ман бисмадон вақт он ҷо мерасам. *Sak flon rwor tav bar rəsən.*– Мо фалон рӯз ба хонаашон меравем. *Floni rang xət təgo ki, sə ti sar kandən.*– Фалонӣ барин худро нақун, ки ба сарат савор мешаванд.

Ҷонишинҳои номуайяни аз рӯйи сохт чунин мешаванд:

- **сода:** *soʻd* (кадом\ кай), *flon* (фалон), *bimədon*, *bismədon* (бемадон), *iʻyin* (ягон), *bazi*, (баъзе);

- **сохта:** *soʻdər*(кай), *iʻyini* (ягонӣ), *floni*(фалонӣ)

- **мураккаб:** *irang* (якранг);- **таркибӣ:** *kiu-ki-səu* (кадоме), *čiz-ki-səu* (чизе ки), *kutyor-ki-səu* (кадоме ки), *sut-ki-səu* (чанде ки), *i-jau* (як ҷо), *i soxt* (як сохт), *i-wəxt* (як вақт), *i-xil* (як хел) ва ғайра.

Soʻdər метавонад ба вазифаи ҷонишини номуайяни биеъд, ки ба номуайян будани вақт ва ё аломати амал ишора мекунад: *Soʻdər wuz xəi xišvər yordətəm.*- *Кадом вақт ман ба хешонам ёрӣ расонам? Soʻdər wuz lup wosət.*- *Кадом вақт ман калон шавам?*

а) ҷонишини саволии номуайяни ;

Ҷонишинҳои *i-kiu* “ягон кас”, *i-kum* “кадоме”, *i-čiz*”ягон чиз”, *i-či* “чизе”, *i-rang* “ягон хел”, *i-kum-yor*, ”кадом хел” “ягон хеле” асосан муштаканд, яъне онҳо аз шумораи *i* (як) ва пурсишҷонишин сохта шудаанд.

Ин ҷонишинҳо, пеш аз ҳама, ба ду маъно корбурд мешаванд: а) ҳангоми пурсиши ба шахси номуайян, ба предметҳо ва амал ишорашаванда: *Misolxo: I-kiu sət nag yaw səwıdərt baf wost.*– *Кадоме агар ӯро аз ин самт биқанад хеле хуб мешавад. I-kiu rə žı zindagi xəti qti təcart.* – *Ягон кас ба ҳаёти шахси ман даҳлат (қатӣ) накунад.*

б) ҳангоми дар феъл бо инкории нә омадан, чун инкор корбурд мешаванд: *Ə-kiu nə-dišt.*– *Ҳеҷ кас намедонад. Ə-čiz nə-goxī rə žı bar.*– *Дар*

хонаи ман ҳеҷ кор намекунад. *Yaw tar эҷ-куи нә disovдәу.*– Вай ба ман касеро нишон надод.

Шакли бевоситаи *i-куи* ҳангоми корбурди асосӣ (исмшавӣ) барои ифодаи баён танҳо ба инсон корбурд мешавад. Бинобар ин, ҷонишин ба вазифаи мубтадо меояд. Мисолҳо: *Mis waxt i-куи хъи toli сә ҷәхъәу yawi рә bizowiz owizon кәртәу.* – *Пеитар вахт ягон кас агар гӯсфанд ё бузро мекушт, онро ба бузовез (ҳалқаи овезон) меовехт.*

Ба *i\ куи* дар ин амалкардҳо пайваст мешаванд:

-пасванди -әк: *I-куи-әк taw siroq нәкәртәу.*– *Касе аз ту пурсон нашуд.* *Marar da jang dәwra i-куи-әк\ эҷ-куи-әк yordam нәкәртәу.* – *Ба ман дар замони ҷанг касе (он кас) кӯмак накард.* *Эҷ-куи-әк сәsavән хъи aqlar yal soib nast.*– *Ҳеҷ кадоме аз шумо ба ақлатон соҳиб нестед.* *I-куи-әк tar slom хатәу.* – *Ба шумо як кас салом гуфт.*

i –куи дар вазифаи хабари номӣ низ амал мекунад: *Tin dgonai joni i-куи тәуа?* – *Дугонаи ҷониат ягон кас ҳаст? Сә ti tat nanšхән i-куи wәzga?*– *Аз пеши падару модарат ягон кас омадаст?*

Шакли бавоситаи *эҷ-куи* \ *i-куи* (ҳеҷ кас, ягон кас) дар ин маъноҳо (ифодаҳо) ва функцияҳо ба вазифаҳои зерин меояд:

- пурқунандаи бевосита: *I-куи-i тар зъи bozor стыу.*– *Касеро ба бозори ман равон созад.* *I-куи-i рәjәngal стыу.*– *Касеро ба ҷангал равон созад.* *Стыу i-куи bәр sari baydgiуvi.*– *Касеро барои овардани овозхонон равон созад.* *Эҷ-куи dә awqot itak tajbur тәсар.*– *Касеро дар хӯрокхӯрӣ маҷбур нақун.*

- пурқунандаи бавосита дар пайвастагӣ бо анҷомаи –ән, jnib-qti ва пешояндҳои -i- рә, тәр: *Yaw эҷ-куи jnib хәти нә šiti.*– *Вай барои ягон кас худаиро нақуштааст.* *Iҷ -куи-ән dә spro хун тоšin nast.* – *Дар хонаи мо ягон кас мошин надорад.* *Дәс-куи-ән qti тәwос.*– *Бо касе ҳамроҳ нашав.* *Naql sarән ki, dәт dyor эҷ-куи a наўд inык nәutk.*– *Ривоят меқунанд, ки дар он шаб дар деҳот касе нақобид.*

Ҷонишини *i-куи* (ягон кас) низ тобиши маъноии номуайяни гирифта, дар ҳамаи гурӯҳи забонҳо ба маънои «касе, ягон кас» меояд ва танҳо ба шахс

далолат мекунад. Мисол: *I –kiu sav nə windiya?* – Ягон кас шуморо надид?
Mazi i-kiu qyw nəkərtəu. – Маро ягон кас фарёд накард. *I-kiu tət хун ki, wəzdi
 mazi xbar sar.* – Ягон кас, ки ба хона омад, маро огоҳ кунед.

I-čiz- (ягон чиз) ҳангоми истеъмоли исмшавӣ (корбурди асосӣ) ,
 ҳамчунин, ба вазифаи пурқунандаҳои бевосита ва бавосита кор фармуда
 мешавад. Мисолҳо: *Wuz tar wudg i čiz randət.* – Ман ба шумо имрӯз чизе
 медиҳам. *Maž tar iciž nə xñətu.* – Ман ба ту чизеро нагуфтам. *Niv tar i-čiz
 disvət, tu уан ға хыšʹ woc.* – Ҳоло ба ту чизеро нишон медиҳам, ки хурсанд
 мешавӣ.

Дар пайвастагӣ бо ҳиссаҷаи *ək, i-čiz* ба маҳзан (гунҷоиш) ишора мекунад,
 яъне ба корбурди предмет барои ниғаҳдории ягон чиз ва ба вазифаи ҳол
 меояд. Мисол: *Dəi-ciz-ək tar žaw randət wuz rəsət.* – Дар ягон зарф ба ман
 каме гандум бидеҳ, ман биравам. *Dəi-ciž-ək tar awqot goxət wuz уar undət.* –
 Дар ягон зарф ба ман хӯрок монед, ки ман ба ӯ барам.

Ҷонишини *i-čiz\əč-čiz* (ягон чиз, ҳеч чиз), дар алоҳидагӣ наомада, барои
 баёни ишора ба номуайянии амали иҷрошаванда истифода мешавад ва асосан,
 ба вазифаи мубтадову ҳол меояд. Мисолҳо: *Əč-čiz уarər nərandət.* – Ягон чиз
 ба ӯ намедиҳам. *Tut drət ič-čiz dərkorə?* – Ту дар ин ҷо ба чизе кор меоӣ?
Уawiš spro bar ič-čizər wəzga? – Онҳо ба хонаи мо барои ягон чиз омадагунд?

Дар тафовут аз (ба) ҷонишинҳои номуайяни *əč-čiz, əč-kut* бо дигар
 вожаҳои ёвар пайваст намешавад. Ҷонишини *i (crəng\|vaxt\|ruz), rang* “ягон
 хел”, “ягон вақт” ягон рӯз”, барои ишора ба номуайянии сифат ва аломат
 корбурд мешавад. Шакли *i-rang* (як зайл, як навъ, як ранг) дар забони ваҳонӣ
 кам кор бурда мешавад, асосан, он бо шакли *i-crəng* вомехӯрад. Ин ҳарду
 шакл бештар ҳолатҳо ба вазифаи муайянқунанда ва ё ҳол меоянд. Мисолҳо: *I
 -crəng xātər расət уaw.* – Ягон хел ба худат пазу хӯрдан гир. *I-rang dьrзət und
 уarər.* – Ягон хел гиреду ба ӯбурдан гиред. *I-crəng goxət уaw рyli уarər rand.* –
 Ягон хел кунед, ки пулашро ба ӯ гардонед (диҳед).

Дар ҳолати инкор ҳангоми корбурди мустақилона инчунин, дар
 пайвастагӣ бо ҳиссаҷаи *ək -i*, ҳарду ҷонишинҳо ба хели ҷонишини инкорӣ

(манфӣ) мегузаранд. Мисол: *I crəng уəт хāk пəkəcrən.* – *Ҳеч ин корро буд карда наметавонем. Ёс-rəngəki пəго.* – *Ҳеч иҷро накард.*

Ҷонишини *i-kum* (ягон хел, ҳеч хел) барои ишора ба шахсони номуайян ва ё предметҳо ишора мекунад. Бо роҳи исмшавӣ вай дар мавқеи мубтадо ва хабари номӣ меояд. Мисолҳо: *I-kum wizit-ət sak rəсən.* – *Ягон кас ояд, мо меравем. I-kum awqot goхt-ət saiшwəзу-əв.* – *Ягон кас хӯрок омода намояду шумо биёед.*

Ҳангоми корбурди исмшавӣ *i-kum* (кадоме) ҳамчунин ба вазифаҳои зерин корбурд мешавад:

- пурқунандаи бевосита: *Wuz i-kumī qыwəт.* – *Ман ягонтояшро фарёд меунам. Tu i-kumī sakər baхšəсar.* – *Ту ягонтояшро ба мо бубахиш. Yaw i-kum-i пədiшт.* – *Вай ягонтояшро намешинохт.*

- пурқунандаи бавосита бо якҷоягии пасоянди *-ər* и *ənd*: *I (əсk) kumər хы siri тəхāп.* – *Ягон ҷо сиратро фош накун. Spo dawlat i-kumər sarхам пəwost.* – *Давлати мо ба ягон то сархам намешавад. I-kumən dəsavən pыл nasto?* – *Ягон тои шумо бо худ пул надоред?*

Ба маънои инкорӣ (манфӣ) инчунин, бо ҳиссачаи- *əв*, ин ҷонишин ҳам ба хели ҷонишини инкорӣ (манфӣ) мегузарад. Мисолҳо: *Spo шхəпəв wəздiyət ikuməв пəдəздəу.* – *Наздамон омаданду ягонтаро нагирифтанд. Са бəтви dəstəп i-kuməв xrid kərk.* – *Аз даруни либосҳо ягонторо харидорӣ менамудед.*

Ҳангоми истифодабарии муайянқунандагӣ (атрибутивӣ) ҷонишинҳои саволий- номуайянии *ə-сi* (ҳеч чӣ\ягон чӣ), *ə-сiz* (ягон чиз), *i-сrəng* (ягон хел), *i-kum* (кадоме) маҳз пеш аз муйяншавандаҳо меистанд, вале дар ҷинсу шумора ва падежҳо алоқаманд намешаванд. Дар ҷунин вазъиятҳо онҳо бештар ба вазифаи муайянқунанда дучор меоянд. Мисолҳо: *I kum тошiни dыrzəпəт rəсən кык.* – *Ягон мошинро гирему ба чашма меравем. I-сiz yarkшзып сəпəтуəту wuzəшyaw xbargiri rəхtu.* – *Агар ягон кор намебаромад, ман ӯро хабаргирӣ мерафтам.*

б) Ҷонишинҳои микдорӣ-номуайянӣ;

Дар забони вахонӣ як шакли ҷонишини миқдорӣ-номуайяни вомехӯрад: *i-čand* (як чанд). Ҷонишини *i-čand* иқтибос аз забони форсӣ буда, аз шумораи *i*-(як) ва ҷонишини *čand* (чанд) сохта шудааст. Вай асосан, барои ишора ба номуайянии миқдори шахс ва ё предметҳо истифода бурда мешавад. *I čand za tər məktab nəti.*– Якчанд бача дар мактаб набуд. *Maz' i-čandi zai də xātən uti.*– Ман як чанд одамро бо худам бурдам.

Инчунин дар забони вахонӣ ҷонишини *i-crəng* (ягон хел) тобиши иловагии маъноии номуайяниро қабул карда метавонанд ва дар ҷумла ба вазифаи муайянкунанда мебиёяд. Мисол: *Sak boyad i-crəng xat dra gatvən.*– Мо бояд ягон хел карда худро он ҷо расонем. *I-crəng gylī wəzəm ki yaw toza ытыт.* – Ягон хел гулро ёбед, ки он тоза ва тар бошад.

Ҷонишини номуайянии *bazi* (баъзе) ба вазифаи ҷузъи асосӣ баробар истеъмом намеёбанд ва ин ҷонишин ҳам бо алоқаи изофӣ ва ҳам бо алоқаи пасояндӣ дигар калимаҳоро тобеъ мекунад. Мисол: *Sak bazivi šəxsvən tər dgar gəri.*– Мо баъзеҳоро ба дигар гуруҳ гузаронидем. *Yəz baziiš tər yark nəti.*– Дирӯз баъзеҳо ба кор наомаданд. *Tu bazi malimvi tər kurs stūy.*– Ту баъзе омӯзгоронро ба курс равон созад.

Ҷонишинҳои номуайяни дар забони вахонӣ дар ташкил намудани ибораҳо нисбат ба дигар хелҳои ҷонишин хеле фаъоланд, чунки онҳо метавонанд, ҳам бо алоқаи изофӣ, ҳам бо алоқаи пешояндӣ ҳам бо алоқаи ҳамроҳӣ калимаҳоро тобеъ менамоянд.

Гуфтан бамаврид аст, ки ҷонишини номуайянии *bazi* (баъзе), дар забони вахонӣ ҳам ба синфи инсон ва ҳам ба синфи ғайри шахс мутобиқат мекунад. Мисол: *Yaw bazi bəsvət xrid kərtəy.*– Баъзе бутҳои ӯро харидорӣ намудам. *Bazi šaciš ya škori.*– Баъзе аз сағҳоягон хеле шикорианд. *Wuz bazi xišqomvi nədišəm.*– Ман баъзе хешу таборҳоро намешиносам.

3.4. Корбурди ҷонишинҳои манфӣ. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои манфӣ

Ҷонишинҳои манфӣ дорои маънои инкорӣ, умумӣ мебошанд. Дар забони тоҷикӣ калимаи ҳеч ҷонишини манфӣ ба шумор меравад. Хабарӣ ҷумла бо ин

ҷонишин дар шакли инкорӣ меояд. Шаклҳои таркибии ҷонишини манфӣ аз ҷонишини ҳеч, ҷонишинҳои саволӣ ва калимаи як ва ё исм таркиб ёфтаанд: ҳеч кӣ, ҳеч чӣ, ҳеч кас, ҳеч чиз, ҳеч гуна, ҳеч кадом, ҳеч як. Ин ҷонишинҳо хусусияти ба худ хос доранд [9, 101-102].

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” омадааст, ки ҳеч\ҳеч ҷонишини инкорӣ буда, ба маъноҳои харгиз, асло, ҳиссаҷаи саволии оё, ягон, ҳамчун ҷузъи таркибҳо ба онҳо маънои инкорӣ ҳеч вақт, ҳеч гоҳ, ҳеч гоҳ, ҳеч гуна, ҳеч кас ва ҳеч кадомро ифода мекунанд [219, 516].

Назарова М. дар мақолаи “ Ҷонишини манфӣи “ҳеч” ва таркибҳои он дар ифодаи категорияи номуайяни ва муқоисаи он бо забони фаронсавӣ ” чунин овардааст, ки ҷонишини ҳеч ва шаклҳои он барои ифодаи номуайяни истифода мегарданд. Он чун муродифи калимаи ягон истифода гардидааст: ҳеч кас-ягон кас [32, 20].

Ҷонишини манфӣ дар забони ваҳонӣ мавҷуд набудани шахс, предмет ва миқдорро ифода мекунанд. Аз ҷонишинҳои саволӣ бо иловаи ҳиссаҷаи *эск* (*ҳеч*) сохта мешаванд, ки ба пешвандҳо мубаддал мешаванд. Ҷонишинҳои манфӣ – нисбати объекте равона мешавад, ки мавҷудияти онҳо инкор мегардад. *Эску* (*ҳеч кас //ҳеч кӣ*) *эскуар* (*ҳеч касро*), *эск* (*ҳеч гоҳ*), *эс-ку-пәу* (*ҳеч киро*), *эс-ҷиз* (*ҳеч чиз*) маънои умумиинкорӣ доранд. Масалан: *Ҷав эск ку сирӣ фаш накарти.* – *Ҷ сирри ҳеч касро фаш накард.* *Мағ эск яви пәвинди.* – *Ман ҳеч ӯро надидам.* *Эс-ку хӣ иби пәдишт.* – *Ҳеч кас айбаиро намедонад.* *Ҷат эс-ҷак хӣ никат бадӣ пәдишт.* – *Ин кас ҳеч неку бадаиро намедонад.*

Ҷонишини манфӣ дар худ пайвастагии муштақи ҷонишини инкорӣ (манфӣ) *иҷ(эс)* «*ҳеч, ҳеч хел*» бо ҷонишинҳои номуайянии (саволии) *ку,ҷиз!* *кут:иҷ-ку* (*ҳеч кас*), *иҷ-ҷиз* (*чизе*), *иҷ-кут* (*ҳеч кадом*)-ро ифода мекунанд: *Wuz bät ič-ku nә dišәm.* – *Ман дигар ҳеч касро намедонам.* *Иҷ ҷиз пәу.* – *Ҳеч чиз не* [78, 574].

Ҷонишини мазкур бо ҷонишини инкорӣ забони тоҷикӣ “ҳеч \ҳеч” таърихан ҳамреша аст. Дар ҳамаи ғӯишҳои «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ»

чонишини манфии “ҳеч” истеъмол мешавад, ки чунин вариантҳои фонетикӣ доранд: ҳеч, \\ҳич\\ҳиш [49, 77].

С.Раҳматова дар мақолаи худ “Қонишинҳо дар вазифаи калимаҳои хулосақунанда ” роҷеъ ба қонишини манфӣ овардааст, ки таркибҳои қонишинҳои манфӣ шакли ҳам надоранд, аммо маънои онҳо бисёриро далолат мекунад [41,18]. Дар қонишинҳои манфии забони ваҳонӣ ин хусусият низ маъмул аст. Мисол: *Эҷ ёз сам дастан наъизит*. – Ҳеч чиз аз дасташ намеояд. *Эҷ ёз саван наъарашӣ*. – Ҳеч чиз аз онҳо намонад. *Ҷарар аҷ-ёз таҳан*. – Ба ӯ ҳеч чиз нагуӣ.

Қонишини “ҳеч” дар насри асри X мисли забони адабии ҳозираи тоҷик пеш аз исми омада, набудани предмет ва ё аломати предметро қайду таъкид мекунад. Дар ин маврид, ҳамчун қоида, хабари ҷумла дар шакли инкорӣ истифода мешавад [43, 235].

Дар забони ваҳонӣ қонишини манфии *эҷ(ҳеч)* ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар шакли таркибиаш *іҷёз (ҳеч чиз)*, *іҷ кум (ҳеч кадом)* тобеъ намуда, ибораҳои ташкил медиҳанд.

Муносибат байни қонишинҳои саволӣ, номуайяниву манфӣ ва навъи ҷумлаҳои, онҳо қорбурд мешаванд, дар қадвали 19 нишон дода шудааст [78, 574].

Қадвали 19.

Хели қонишинҳо	Навъи ҷумлаҳо	Навъҳои ифода			
		Предмети қондор	Предмети бечон	миқдор	сифат
Саволӣ	Саволӣ	куу(кӣ)	ёз (чӣ)	кум (чанд)	кум (кадом)
Номуайяни	Тасдиқӣ	куу(кӣ)	ёз (і) (чӣ)	кум (чанд)	кум (кадом)
Манфӣ	Манфӣ (инкорӣ)	іҷ куу (эҷ-куу) (ҳеч кас, касе)	іҷ ёз (эёз) (чизе)		іҷ-кум (ҳеч кадом,

Шакли чонишини инкори и *эҷак* дар забони вахонӣ маъниҳои гуногунро ифода мекунад:

1. хеч: *Дэ Мəгʷоб эҷак draxt nast.* – Дар Мурғоб хеч дарахт нест. *Маž эҷак нэ dišti ki jang wost.* – Ман хеч намедонистам, ки чанг мешавад. *Sak эҷак šnovari пəкəсрəн.* – Мо хеч шиноварӣ карда наметавонем. *Үəт awqotəп иҷак тза nast.* – Ин таом хеч мазза надорад. *Žыпəп иҷак zara nast.* – Ман хеч чуръат надорам.

2. ягон бор: *Ту-т эҷак šari winətk-a?* – Ту ягон бор шаҳрро дидаӣ? *Үaw эҷак тода пəврəхк.* – Вай ягон бор танҳо намондааст. *Хы хип gari эҷак тар тəхəп.* – Гани хонаатро ягон бор ба берун набарор. *Ту-т эҷак dgar пəvitk.* – Ту ягон бор тағйир наёфтаӣ. *Үawiš эҷак dars пəjoydəв.* – Онҳо ягон бор дарс нахонданд.

3. ҳаргиз: *Эҷак yar ciž тəхəп.* – Ҳаргиз ба ӯ чизе нагӯӣ. *Эҷак сə žы бəпəп тəгəč пəпjəп.* – Модарҷонам, аз назди ман ҳаргиз дур нарав. *Эҷак хəт boy тəгəпd.* – Ҳаргиз худатро бой надех. *Эҷак үəт yarki тəсар!* – Ҳаргиз ин корро нақун.

4. хеч гоҳ: *Маžи эҷакdəт olat тəwinəп.* – Маро хеч гоҳ дар ин ҳолат набинанд. *Эҷак хəтəт qiniŷ тəвызəт.* – Хеч гоҳ ба худат мушкилӣ набиёр. *Эҷак пəŷd sarət тəр бар тəпывыз.* – Хеч гоҳ шаб бе рӯймол ба берун набаро. *Тə хы tatпəп ruy эҷак bland gap тəди.* – Ба рӯйи падару модар хеч гоҳ суҳан нагардонед.

Чонишини манфии *эҷак* (хеч) дар ҷумла ба вазифаҳои зерин омада метавонад:

-**мубтадо**: *Эҷк пəдиšəт.* – Хеч намедонам. *Эҷак žыпəп toli nast.* – Хеч ман толеъ надорам.

-**ҳол**: *Эҷак пəŷd хəт рə аунəк тəдидиŷ.* – Хеч гоҳ шаб худатро дар оина нигоҳ нақун. *Эҷак рəгwo тəсар.* – Хеч гоҳ парво нақунед.

-**муайянқунанда**: *Үыw šəčк žərz пəгəпd.* – Ӯ хеч шир намедихад. *Үawš эҷк raqs пəкəсəрт.* – Гов хеч рақсидан наметавонад.

-хабар: *Žын-ән рыл әск наст.* – *Аз ман пул ҳеч нест. Yawән ram әск наст.* – *Аз ӯ раҳм ҳеч нест. Savән boygari әск наст.* – *Шумо бойгарӣ ҳеч надоред.*

Дар забони вахонӣ ба ҷонишинҳои манфӣ *әскліск*, *әс* «ҳеч, ҳеч хел» ҳиссаҷаи – *ә* дар калимасозӣ (ҳамроҳ) мешаванд ва ба феълҳои маънои инкорӣ мебахшанд. Мо маҳсул гуфта намегузарем, зеро дар мавқеи баррасишаванда онҳо дар баҳши «ҷонишинҳои номуайяни» дода шудаанд.

Агар *әсәк(ҳеч)* ба инкор ишора кунад, пас *әск* баръақс барои инкори ягон хел шахс, предмет, аломат ва миқдор хидмат мекунад.

Ҷонишин бо маънои *әс* (ҳеч,) (инчунин, дар пайвастагӣ бо ҳиссаҷаи – *әк* бо ҳамин маъно низ) ба хели ҷонишинҳои манфӣ мегузаранд: *Yät amsoya әсәк tär sak nәwizit.* – *Вай (ин) ҳамсоя ҳеч гоҳ ба хонаи мо намеояд. Žы woс dät tuy әсәк nә nәnәuni.* – *Холаи ман дар ин тӯй, ягон бор нанишаст.*

Хуллас, маълум гардид, ки ҷонишинҳои манфӣ дар забони вахонӣ дар тафовут аз дигар гурӯҳи забонҳо асосан, ба маънои инкор вомехӯранд. Ва барои ҳамин ҳамеша ба таври муайянкунандагӣ истифода бурда мешаванд. Бояд қайд кард, ки ҷонишини манфии *әс\| әск* дар забони вахонӣ дар шакли таркиб - *әс-кит(ҳеч кадом)*, *әс-јау (ҳеч қучо)*, *әс-киу (ҳеч кас)* *әсәиз (ҳеч чиз)* исм ва ҷонишинҳоро бо алоқаи изофӣ ва ба воситаи пешоянд тобеъ карда метавонанд.

3.5. Корбурди ҷонишинҳои таъинӣ. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои таъинӣ.

Ҷонишинҳои таъинӣ дар забони вахонӣ категорияи муайяни калимаҳо буда, ҳамаи давраҳои инкишофи забон мавқеи хос доштаанд.

Ин ҷонишинҳо дар забони вахонӣ ба аломати предмет (ашё) ишора мекунанд: *Кы(ҳама)*, *ар (ҳар)*, *ар куй (ҳар кӣ// ҳар касе// ким-кӣ)*, *ар сиз (ҳар чи// ким-чӣ)*, *ар кдом (ҳар кадом) ар кдоми (ҳар кадомӣ)*, *ар буу (ҳар ду)* ва ғайра. Ин ҷонишинҳо аломати предметро ба таври умумӣ таъин мекунанд: *Ya qišloq xalgiš кы šoir.* – *Одамони он деҳа ҳама шоиранд. Maž ar kdomi pәrstәy.* *Ман ҳар кадомро нурсон шудам. Ar čizi yar yundәv yaw qbyl cart.* – *Ҳар чӣ ба ӯ баред, ӯ қабул мекунад.*

Дар забони вахонӣ ин ҷонишинҳо ба пурра ва нопурра чудо мегарданд. Ҷонишинҳои таъинии пурра *кы\| кыхӓ, ar, rak* (ҳама/ ҳар) ҳастанд. Ҷонишинҳои нопурра сохта бошанд *ar кyu* (ҳар кӯ), *ar siz* (ҳар ҷӯ), *ar kdom* (ҳар кадом) ва ибораҳои ҷонишинии *ar кyu ki*, (ҳар касе ки) *ar siz ki* (ҳар чизе ки) ва ғайра.

И.И. Постников ва М.Н.Везерова дар китоби “Просто и занемательно о русском языке” чунин мешуморанд, ки ҷонишини ҳамагон (весь) нишон медиҳад, ки маънои умумӣ доранд ва ба маънои умум ё ба пуррагӣ иҷрои ягон амалро нишон медиҳад [70,162].

Дар забони вахонӣ низ ин хусусият бараъло мушоҳида мегардад. Мисол: *кyли waxt* (ҳама вақт), *кyли rwor* (ҳама рӯз), *кyли daryo* (ҳамаи дарё), *кyли gam* (ҳамаи гам) ва ғайра.

Ҷонишини *кы(хӓ) ҳам* мустақилона ва ҳам ба таври номӣ (дар ин сурат шакли мухтасари он – кы истеъмом мешаванд): *Ӕы woсi кыхӓ dišt.* – Холаамро ҳама медонанд. *Də qišloq кыхӓтəп ӓarӓ arzoni.* – Дар қишлоқ шир аз ҳама арзон аст. *Marar кы талыт.* – Ба ман ҳама чиз маълум аст.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» зикр ёфтаст, ки ҳар (ar) ҷонишини таъинӣ буда, ҳар кас, ҳар кор, ҳар ҷо, (бо калимаҳои кас, чиз, кор) ва ғайра меоянд [219, 516]. Дар забони вахонӣ ҳам ҷонишини ar (ҳар) ин вазифаҳоро дорост. Мисол: *Ar кyu уəт yarki nəbasvizit.* – Ҳар кас ин корро карда наметавонад. *Ar yarkəп boyad oxir ытыт.* – Ҳар кор бояд охир дошта бошад. *Хы zmanvi ar сiz уəхк тəсар.* – Фарзандонаро ҳар чиз ёд надех.

Хусусияти корбурди ин ҷонишинҳоро метавон дар қиёс бо забони тоҷикӣ таҳқиқ кард. Б.Сиёев ба ҷонишинҳои таъинӣ воҳидҳои “ҳама, ҳар, тамом ва ҷумла”-ро дохил менамояд [42, 134].

Дар «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» ҷонишини ҷомеи ҳама дар се варианти фонетикӣ (ҳама, пама, ама) истифода мегардад [49,74].

Дар забони вахонӣ бошад, онро ҷонишини таъинӣ ба сурати муодилҳои *кы\| кыхӓ*, (ҳама) ба кор мебаранд.

Муҳаққиқ С. Раҳматова дар мақолаи худ «Ҷонишинҳо дар вазифаи калимаҳои хулосакунанда» гуфтааст, ки ҷонишини ҳама ба вазифаи хулосакунандагӣ бо бандакҷонишин низ меояд [41,16].

Дар забони ваҳонӣ низ ҷонишини таъйинии *кы* бо бандакҷонишинҳо омада метавонад: *Ҷашу хижъ тәборишъ жам витиәт кыәв рам туй рәудәу.* – *Хешу ақрабо ҳамаашон чамъ шуданду ба тӯяаш рафтанд. Да туй кыәв хышӣ кәртиәт рәр симӣ рақсәв витәу.* – *Дар туй ҳамаашон хурсандӣ намуданду ба рақс дароманд.* *Мажәв кы windәу кыфҷәв слот кәртәу.* – *Маро ки диданд, ҳар дуяшон салом доданд.*

Забоншиносон С.Арзуманов ва А.Сангинов дар асараш «Забони тоҷикӣ» қайд намудааст, ки ҷонишинҳои таъйинӣ маъниҳои зеринро дороянд: а).ҳар, б).ҳама, в).ҳар гуна, ҳама гуна [6, 167].

Т.Н.Пахалина зикр кардааст, ки ҷонишини муштараки *кы* (*хӣ*) – (*ҳама*) ва *кыли* (*ҳама*) аз рӯи маъно (бо ҳама, ҳамагон) якхелаанд, вале аз рӯи корбурд мухталифанд [132, 61].

Ҷонишинҳои таъйинии *кы*хӣ // (*ҳама*) калимаҳои пурра ваҳонӣ буда, аз рӯи истеъмол ин ҷонишинҳо *кы*/ *кы*хӣ (*ҳама*) ва бо ҷонишини *аг* (*ҳар*) ҳамроҳ омада метавонанд. Агар ҷонишини *кы* дар вазифаи ҷузъи асосӣ дар шакли танҳо ояд ағдар алоҳидагӣ калимаҳоро тобеъ карда наметавонад. Маънои ҷонишини *кы* нисбат ба ҷонишини *аг* мушаххастар аст ва аз ин хотир, ҷонишини *аг* ба вазифаи ҷузъи асосӣ дар шакли таркиб меояд.

Ҷонишини таъйинии *аг* дар забони ваҳонӣ серистеъмол буда, таркибҳои зерин дорад: *аг куй* (*ҳар кас*), *аг џиз* (*ҳар чиз*), *аг хил* (*ҳар хел*), *аг ранг* (*ҳар ранг* \ *гуна*), *аг кдом* (*ҳар кадом*), *аг жау* (*ҳар ҷо* \ *кучо*) *аг сит* (*ҳар чанд*) ва ғайра. Мисол: *Дәт змон аг куй хы жwоби ранд.* – *Дар ин замон ҳар кас ҷавоби худаиро медиҳад. Сә бозорәп аг џиз тар дьыз.* – *Аз бозор ҳар чиз ба ман харидорӣ намоед. Ар ранг рыл тин сә уытыт, доніш тин уытыт.* – *Ҳар хел пул, ки дошта бошӣ, дониш дошта бошӣ. Мағ ар кдомәр хун бар гоҳтәу.* – *Ман ба ҳар кадом хонаю дар сотам. Ар жау сә рәс хбар мағ сар.* – *Ҳар ҷо кӣ равӣ, огоҳам кунед.*

Хусусияти муҳими ҷонишини *ar(ҳар)* он аст, ки вай ҳамчун қоида , маънои муайяни луғавӣ надошта, алоҳида истеъмомл нашудааст, он ҳамеша майл ба суйи таркибҳо дорад. Воҳиди *ar kuy* пасоянди *-i* қабул кардааст. *Ar kuyi* вазифаҳои ҷудой таъинӣ дошта бошад, ҳам, бар хилофи он дар ҷумла пурқунандаи бевоситаи суратёфта шудааст.

А.Л.Грюнберг ва И.М.Стеблин-Каменский қайд мекунанд, ки ҷонишини *rak* (*ҳар як //ҳар кадом*) вобаста ба мавқеаш сервазифа буда, ҷонишини (иктибосии) - *ar* (*ҳар*) тоҷикӣ низ низ истеъмомл мешавад [78,574-575]. Масалан: *Ar sol sak xdoi dinəp?* – Мо ҳар сол худой мекунем. *Ar drukš savz wyšī ŷā it.* – Ҳар барзагов алафи сабз (кабуд)ро бисёртар меҳӯрад.

Ба ғайр аз ҷонишини *ar(ҳар)* дар забони ваҳонӣ баъзан ҷонишини *rak* (*ҳама*) низ бо ҳамин маъно ба кор бурда мешавад: *Ya šəkōri pətr rak rγwōr šəkōr cart.* – Писарам шикорӣ (*ҳар рӯз шикор мекунад*). *Rak (ar) bəor tabiyat gyl cart.* – Ҳар баҳор табиат мешукуфад. *Rak rwor sak yarər timon.* – Ҳар рӯз мо ба ӯ меҳмон мешавем. *Spo ŷγw rak sol yoŷd.* – Гови мо ҳар сол мезоянд. Ҷонишини *ar* (*ҳар, ҳар гуна, ҳар хел*) дар мавқеи муайянқунанда ба кор меравад: *Sak sə ar xunəp tarək ranzi xəč wызтəп.* – Мо аз ҳар хона ба шумо панҷтоғӣ нон меорем. *Ar tabibi ki sə ытыт, jaldtər pə aramxonai potšō wizit.* – Ҳар табиб, чӣ хеле ки ҳаст, бигзор ба ҳарамхонаи подшоҳ ояд. *Də spo boŷ ar xil čwan təu.* – Дар боғи мо ҳар хел зардолу ҳаст. *Rustam ar yarkər qobil.* – Рустам ба ҳама кор лоиқ аст.

Шаклҳои сохтаи *ar-kuy*, (*ҳар кӣ*), *ar-čiz* (*ҳар чиз*), *ar kum* (*ҳар кадом*) дар ҷумла чун ҷонишини таъинӣ ва муайянӣ кор фармуда мешаванд: *Xunəp tar go, niv ar čiz tar ford go.* – Хонаро ба шумо сохтам, ҳар чӣ ихиётат бошад, қунед. *Yəti ar- kuy dišt.* – Инро ҳар кас медонад. *Adəp zmon ar-kuy x̄y jwobi rand.* – Ин замон ҳар кас ҷавоби худаиро медиҳад.

Кыхт\кы (*ҳама, ҳамаи онҳо*) новобаста, бо роҳи исмшавӣ истифода бурда мешавад ва шакли дативӣ дорад: *кыхт-əp*, (*ба ҳама*), акк. *кыхт-əy*, (*ҳамаро*), абл. *кыхт-əп* (*аз ҳама*). Мисол: *Sak кыхтəp dorγw taqsiməп.* – Мо ба ҳама дору тақсим мекунем. *Wuzəp кыхтəy\i mlol kərtəy.* – Ман ҳамаро

ранчонидам. *Yaw kыxti sarbland kәrtәу.*– *Ū җамаро сарбаланд намуд. Кыxtән дәм зәмон zindagi тәу.*– *Җама дар ин замон зиндагии хуб доранд.*

Ҷонишини таъинии *кыхӡ*|| *кы(җама)* мисли ҷонишинҳои муайяни дар ҳолати субстантивӣ ва муайянкунандагӣ истифода мешавад.

Дар ҳолати субстантивӣ: *Кыхӡ wәzg, ато yaw ʁal nast.*– *Җама омаданд, аммо вай ҳоло нест. Кыхӡ сәт ғарән хбардор, wuz bixbar.*– *Җама аз ин ғарп огоҳ, ман беҳабар. Кы talim, baf talim ʁan kat.* – *Җама муаллиманд, аммо муаллими хуб хеле кам.*

Ба вазифаи **муайянкунанда**: *Ti ғар кы туғри, ато wuz rozi нәвосәт.*– *Ғарп җама дуруст, аммо ман розӣ шудан наметавонам. Дә тәкtab кыли yarki yaw goхӡ.*– *Дар макtab җами корҳоро ӯ мекунад. Дә хун кыли yark tam dam.*– *Дар хона җамаи корҳо ба уҳдаи уст. Wuz кыли sawolvi dišәт.*– *Ман җамаи саволҳоро медонам.*

Кыфӡ,(җама) кәфӡ, ar kifӡ (җар ду): *Ғәтvi кыфӡ дә җәтән дьrz.* – *Инҳороҳар ду бо худат ғур. Ar кәфӡ дә yomanәv janjol kәrtәу.* – *Ғар дуи онҳо бо җамдигар ҷанҷол карданд. Ғарәр кыфӡ dastyor tu.*– *Ба ӯ җар ду дастәр буданд.*

Кы-и (җама) аз шакли тоҷикии кул(л) иқтибос шудааст: *Кыли zais bigeno.*– *Җамаи бачаҳо беғуноҳанд. Ӣы tatnan tar кыли ӡiz goхӡәу.*– *Падару модарам ба ман җама чизро муҳайё сохтанд.*

Ҷонишини *кыл* аз арабӣ тавассути забони тоҷикӣ – форсӣ иқтибос шуда, танҳо ба вазифаи муайянкунанда зимнан, ба таври мусбат ва бо изофат корбурд мешавад: *Кыли zikәš dištәу.* – *Ū җама забонҳоро медонист. Кыли dardәр dәwo тәу.* – *Ба җама дард даво җаст.*

Дар забони вахонӣ ду шакли муайяни-умумиятдоштаи ҷонишини *кы, ar (кыфӡ) (кыәv)-и dgar (дигар), dgariš (дигарон)* вучуд дорад.

Шакли дувум муштак, яъне вай аз асоси ҷонишини *кы* ва ҳиссаҷаи әв сохта шудааст. Аммо бо вучуди ин, маънои шабеҳро доранд.

Т.Н.Пахалина чунин мешуморад, ки ҷонишини таъинии *(a)з (zi)* «чунон» дар забони вахонӣ дар вазифаи муайянкунанда ва ҳол корбурд мешавад [132, 62]. Мисолҳо: *Ға прәу ази хәшруу ки, tam рууш yaw did'ʁak нәwost.*– *Ғамон*

фарушта чунон зебо, ки ба вай нигоҳ кардан нашояд. Ҷа кәтпирзан ва аwлivi azi toza kәrk ki, хalg айрон wәrәšt.– Он пиразан ҳавлиро чунон тавре тоза намудааст, ки одам дар ҳайрат меафтад.

Ба фикри Н.Пахалина розӣ шудан метавонем, чунки дар забони вахонӣ қонишини ишоратӣ-муайянӣ - azi/aziʻn/zi (ин хел, ҳамин хел) дар ҷумла вазифаи муайянкунандаро иҷро мекунад. Мисол: *Azi boyi mar gotәv ki, lup ытыт. – Ҳамин хел боге ёбед, ки вай калон бошад. Mar azi хун got ki yaw arzon ытыт.– Ба ман ин хел хонае ёбед, ки вай арзон бошад. Azi тәхән ti vrt mlol wost.– Ин хел нагӯй, бародарат меранҷад.*

Azi- дар алоҳидагӣ бе исм дар мавқеи ҳол низ меояд: *Azi nәwost, tә хyi bryt bar сә nәrәt.– Ин тавр намешавад, агар ба хонаи бародарат наравӣ. Wdәkiš azi хәšruy ki, tizәn рә хун ӯтәу.– Роҳро чунон зебо, ки зуд ба хона расидем. Azi solәn nәwinәtk.– Ин гуна солро надидаем.*

Ба функсияи муайянкунанда даровада, қонишини *кы(х)* бештар ба номҳо думбола мегирад ва ба он такя намекунад: *Sakrәv кы хунбар рәтәу.– Ба ҳамаи мо хона доданд. Ҷа awrat ва хәсви кы jam kәrtiәt yolti.– Он зан ҳамаи нонҳоро ҷамъ карду ҷо ба ҷо намуд. Ӣы гиуәшкы җит.– Рӯям ҳама месӯзад.*

Қонишини *кы\кыәв* аз рӯи чинс, шумора ва падежҳо тасриф намешаванд. Онҳо маънои ҷамъбастӣ-хулосавӣ доранд ба маҷмуи ҳодисаҳо ва ё миқдори предметҳо ишора мекунанд. *Кы \кыәв* инчунин, субъекти амалро муайян мекунанд, вале дар ин ҳолат онро ном намебаранд: *Sakәn кы сә komisyәәn šәхәstәу. – Мо ҳама аз комиссия гузаштем. Marәr кы талым vitәу.– Ба ман ҳама маълум гашт. Кыәв spro zminvi ӯрат kәrtәу.–Ҳамаи заминҳояморо зорат карданд.*

Ҳангоми ба маънии исм омадани қонишини *кы\кыәв* он дар ҷумла ба вазифаҳои зерин ба кор меравад:

- **мубтадо:** *Кы ӗы molvi уирк уитi.– Ҳамаи гӯсфандони маро об бурд. Mәрдым кы trafдori rais vitәу. – Мардум ҳама тарафдори раис шуданд. Sakәn кы danәn tu. – Мо ҳама бо ӯ будем.*

Исмҳои маъноӣ зарфидошта ба мисли: *Waxt* (вақт), *rwor*(рӯзона), *saari* (пагоҳӯ), *psīni* (пешин), *šom* (шом), *jay* (ҷой) ва дигарҳо бо *kyli*(ҳама) пайвастагӣ мекунад, ки дар мавқеъҳои муайянкунандагӣ корбурд мешаванд. Мисолҳо: *Kyli waxt z̄yi bar w̄zi.*– Ҳама вақт ба назди ман биё. – *Kyli rwor tar̄ar zang di.*– Ҳама (ҳар) вақт ба ман занг зан.

- ба вазифаи **хабарӣ номӣ**: Мисолҳо: *Ҳат х̄ с̄iš̄ кyx̄т̄ар.* – Ин нонҳо ба ҳама. *Ҳат miwais̄ кyx̄т̄ап.*– Ин меваҳо аз онҳо ҳама.

- **пуркунандаи бевосита**. Мисолҳо: *Кы уави тэм қыу сар.*– Ҳамаро ба ин ҷо даъват кун. *Кы уэм таšқи joy.* – Ҳамаи ин машқро бихон.

-ба вазифаи **пуркунандаи бавосита** дар якҷоягӣ бо пасояндҳо. Мисолҳо: *Ҳат sofir кyx̄tri slom k̄art̄ay.*– Ин ронанда ба ҳама салом дод. *Кyx̄т̄ар элон сар ки, сар̄ар majlis.*– Ба ҳама элон кун, ки фардо маҷлис аст. *Ҳа х̄пан р̄а кyx̄т̄ руу waūdi.*– Он (вай) зан ба рӯйи ҳама дод зад.

Дар пайвастагӣ бо пешояндҳо низ ҳамчун ҳол истифода бурда мешавад. Мисол:

Ву brodar doim̄an – Ду бародар ҳамеша,

Т̄ар ар jay woc̄an yak̄jo – Ҳар ҷо шаванд якҷоя.

Iw t̄ar pr̄yt̄at iw t̄ar cbas – Яке пешу дигар пас.

Woz d̄a oxir woc̄an yak̄jo (ryid) – Охир шаванд якҷоя (пойҳо)

Дар пайвастагӣ бо ҳиссачаҳои -т̄ар, -ар маъноӣ «кадом ҷое, кучое»-ро қабул карда (гирифта), ба вазифаи ҷонишини номуайяни меояд. Мисолҳо: *Ҳат moliš̄ t̄ar inag n̄ar̄aȳd̄ay.*- Ин молҳо ба ягон тараф нарафтанд. *Ҳат хalgis̄ yaw windiȳat t̄ar ar naḡan tit vit̄ay.* – Ин одамон ӯро диданду ба ҳар тараф парешон шуданд.

Такроршавандагӣ ин ҷонишин имконпазир аст: *Р̄ат боу ар jaȳan miwa dȳatk.*– Дар боғ ҳар ҷо дарахти мева шинондагунд. *Кум-jay ki с̄а svit̄ θit.*– Дар кадом ҷое чароғ фурӯзон аст. *Урк̄ан ки ра zmin d̄aȳt̄an, ар jay s̄avza savz vit̄ay.*– Обро ки ба замин сар доданд, сабзаҳо ҳар ҷо сабзиданд.

Дар пайвастагӣ бо исмҳо, сифатҳо «ар» асосан, пеш аз калимаи марбути омада, ба вазифаи муайянкунанда ба кор меравад: *Ар xil xalg tamš̄x̄n anglisi*

joydäv.– Ҳар гуна одам наздаш англисӣ мехонд. Ar kiу х̣ы ау̣би пәх̣āndät dgarvәn škurd. – Ҳар кас айби худаширо намегӯяду дигареро мебинад.

Дар пайвастагӣ бо баъзе вожаҳои маъноӣ зарфидошта *ar* вазифаи зарфиро иҷро мекунад. Мисолҳо: *Ar ruz tam bar mältiqdoriš wәzdäv.– Ҳар рӯз ба хонааш яроқдорон меомаданд. Ar sol spo tlabaiš midal wызтәп.– Ҳар сол талабаҳоямон медал меоранд.*

Дар пайвастагӣ бо *buy*, *кыҫ* (ҳарду) ағ маъноӣ ду касаро дорад ва ба вазифаи ҳол меояд. Мисолҳо: *Žы amsinfiš ar buy dә ozmun šәхәstәу.– Ҳар ду ҳамсинфам дар озмун гузаштанд. Yәm jrab žы ar buy (kiҫәр) рыдәр соқ. – Ин наскӣ ба ҳар ду поям баробар аст.*

3.6 . Корбурди ҷонишинҳои муштарак . Маълумоти умумӣ дар бораи ҷонишинҳои муштарак.

Ҷонишинҳои муштарак // тарафайн: *də yomanən* (дуямон), *amdigar* (*ҳамдигар*), ки вожаҳои тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Ҷонишини *yoman*-“ҳамдигар” ҷонишини ваҳонист, ки нисбат ба ҷонишинҳои иқтибосӣ серистеъмоланд. Дар забони ваҳонӣ амалан танҳо як ҷонишини муштаракӣ асли- *yoman* “якдигар, ҳамдигар” дар истеъмол қарор дошта, дар ғӯиши поёнии ин забон ҳамчунин калимаҳои иқтибосии тоҷикии *amdigar* “ҳамдигар ” ва *yakdigar* “якдигар” низ ҳамчун муодили он ба кор меравад.

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” қайд гардидааст, ки ҷонишини якдигар /ҳамдигар нисбат ба ду кас (чанд кас), ду чиз (чанд чиз) ва ба ҳам равона мегардад [219, 714].

Т.Н.Пахалина қайд мекунад, ки ҷонишинҳои муштарак (ҳамдигарӣ) “яке дигареро” ҳам мустақилонаву ҳам ҳангоми номӣ будан истифода мешаванд [132, 62].

Kum-yor ki savən zur ытыт də yomanən qəsting wyдыrt.– Касе ки аз байнашон зӯр бошад, бо ҳамдигар гуштинг гиранд. *Ya pərcōdiš yoman šāfšī oftəv.*– Он духтарҳо мӯйҳои ҳамдигарро бофтанд.

И.М.Стеблин-Каменский қайд мекунад, ки ҷонишинҳои тарафайни *yoman*- ҳамдигар шаклҳои дативии *yoman-rək* ба ҳамдигар, аккузативи *yoman* (*əy*)- ҳамдигарро, аблативи *yoman* (*ən*) – аз ҳамдигар доранд. *Yawiš yoman-i windi.*– Онҳо ҳамдигарро диданд. *Pərsimi yoman-i ding witəv.*– Ба кӯфтани ҳамдигар сар карданд. *Žы vrytiš yomanər qwat.*–Бародаронам қуввати ҳамдигар ҳастанд [78, 575].

Ҷонишинҳои иқтибосӣ ҳам метавонанд бо маънои худашон корбурд шаванд. *Amdigar* (ҳамдигар): *Sak də amdigarən gap dinən.*– Мо бо ҳамдигар гуфтугӯ мекунем. *Sak də amdigarən xili sol zindagi kərk.* – Мо бо ҳамдигар солҳои зиёд зиндагӣ кардем.

Дар забони ваҳонӣ ҳамчунин ҷонишинҳои иқтибосии тоҷикӣ *amdigar* (ҳамдигар), *yakdigar* ҳамчун муодили ҷонишини *yoman*: *Də amdigarən qsa-š*

пәхәнән.– Инхо бо ҳамдигар гап намезананд (харф намегӯянд). Sak- š' amdgari baf dištən.– Мо ҳамдигарро хуб мешиносем. Yawiš yakdigari dasgiri kərtəv. – Онхо ҳамдигарро дастгирӣ намуданд.

Ҷоман шаклҳои ҳолати датив дорад: *yoman-rək* (ба якдигар), акк. *yoman* (әу), (ҳамдигарро), абл. *yoman-ən* (аз ҳамдигар): *Dəm byabon yoman-rək qwatən. – Дар биёбон ба ҳамдигар ба ҳамдигар қувватем. Sak yoman-rək yordam sarən. – Мо ба ҳамдигар ёрӣ мерасонем. Yawiš yoman winakər liw wosən. – Онхо барои дидани ҳамдигар девона мешаванд.*

Ҷонишинҳои муштарак асосан ба вазифаҳои зерини синтаксисӣ меоянд:

- пуркунандаи бевосита: *Yətiš yomanvi dust žyrən.– Онхо ҳамдигарро дӯст медоранд. Sav tat naniš yoman sirən toštəy. – Падару модари шумо сирри ҳамдигарро пинҳон карданд. Yomani dəm qingiy' didy'əv.- Ҳамдигарро дар ин ҷангал нигоҳ кунед. Sak yakdigari doim vinən. – Мо ҳамдигарро доим мебинем.*
-пуркунандаи бавосита бо пешояндҳо: сә,рә,dә,tәр,tә ва пасояндҳои әр,ән әв.

Tə osmon sitoraiš sə yomanən žir-žir. – Дар осмон ситорагон аз ҳамдигар дуранд. Saiš sə yomanən izo yawəv. – Шумо аз ҳамдигар шарм медоред? Yan tə yoman ruyəv tmoš' kərtəy. – Баъд ба рӯйи ҳамдигар нигаристанд. Yəm zaiš tə yoman tamat dəytəv.– Ин бачагон ба ҳамдигар тӯҳмат карданд. Də id tə yaman xinəv p'ok stəti.– Дар ид ба хонаи ҳамдигар кулча равон карданд. Jwoponiš' yoman-ər qwat.– Ҷавонҳо қуввати ҳамдигаранд.

Хулосаи боби сеюм

Ҳамин тариқ, доир ба ҷонишинҳои ғайришахсӣ дар забони ваҳонӣ чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст:

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар забони ваҳонӣ аз ҷиҳати сохт ба се гурӯҳ чудо мешаванд: Ҷонишинҳои ишоратии сода, (уэм, уэт, уау), ҷонишинҳои ишоратии сохта (уэмиš, уэтиš, уауиš) ва ҷонишинҳои ишоратии таркибӣ (уэм rang(ин гуна), уа rang(он гуна), ует rang(ин гуна- самти дур). Ҷонишинҳои мазкур дар ин сурат хусусияти худро дар тавофут аз рӯи дараҷаи дурӣ дар фазо ва хусусияти ишоравӣ нигоҳ медоранд, ки онҳоро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: а) дараҷаи наздик (уэм), б) дараҷаи миёнаи дур (уэт), в) наздики дур ё номуайяӣ (уау).

Доир ба ҷонишинҳои саволӣ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки ҷонишинҳои саволӣ дар забони ваҳонӣ категорияи алоҳидаю фаъоли калимаҳо буда, миқдоран кам бошанд, ҳам мақоми муҳим доранд. Ҷонишинҳои саволӣ аз нигоҳи маъно ба чор гурӯҳ чудо мегарданд: ҷонишинҳои саволии исмӣ (куу-кӣ?, кууиš-киҳо?, čiz-чӣ?, čiziš-чиҳо?), ҷонишинҳои саволии сифатӣ (кум-кадом?, кумыт-кадомин?, сrəng-чӣ гуна чӣ тавр?, сrəngin-чӣ хел?), ҷонишинҳои саволии миқдорӣ (сум-чанд?, чандин-сумыт?, чӣ қадар-сум dod?) ва ҷонишинҳои саволии зарфӣ (čizəg-чаро?, соўd-кай?, кумəг-кучо?) ки ҷонишинҳои саволии куу? ҳангоми сохтани шакли тасрифии ду асоси куу кӣ, ки дар ифодаи баён муҳолифанд, дар ин муносибат асоси кӣ, категорияҳои семантикӣ–синтаксисии функсияҳои объектӣ - муайянкунандагиро ташаккул дода, дар истифодаи худ каме маҳдудтаранд. Ин ҷонишинҳо дар пурсиш (вожаҳои саволӣ) қорбурд мешаванд, ба шахс, предметҳо ва аломату миқдор ишора мекунад; ба намуди ҷонишинҳо, инчунин, ҳамаи вожаҳои ишоратиро ворид кардан номумкин аст, ки аз рӯи ифодаи маъно ва аломат аз ҷонишинҳои оддӣ хеле фарқ мекунад. Куу (кӣ), куиš (киҳо), čiz (чӣ), čiziš (чиҳо), кум (кадом), кумыт (кадомин), сум (чанд), сумыт (чандто), сrəngin (чӣ гуна), сrəng (чӣ хел), ва ғайра ҷонишинҳои саволии забони ваҳонӣ мебошанд.

Ҷонишинҳои номуайяни бошанд дар забони ваҳонӣ ашё ва аломати онро ба таври умумӣ ва тахминӣ нишон медиҳад. Дар забони ваҳонӣ як шакли ҷонишини микдорӣ- номуайяни *ičand* – (якчанд) воҷеҳурод. Ҷонишинҳои номуайяни дар забони мазкур дар ташкил намудани ибораҳо нисбат ба дигар ҳелҳои ҷонишин хеле ғаёланд, чунки онҳо метавонанд, ҳам бо алоқаи изофӣ, ҳам бо алоқаи пешояндӣ, ҳам бо алоқаи ҳамроҳӣ калимаҳоро тобеъ намоянд. Ҷонишинҳои номуайяни забони ваҳонӣ инҳоянд: *bazi* (баъзе), *yağon* (ягон) *əč* - *kiu* (ҳеҷ кас), *kiu ki-səu* (ким кӣ), *əč-čiz* (ҳеҷ чиз), *čiz ki-səu* (чизеро), *sito* (чандҳо), *flon* (фалон), *floni* (фалонӣ // як одам), *flon kiu* (фалон кас // фалонӣ), *bismədoni* (ким-кӣ), *čini* (ким касе // ким-кӣ), *kit* (кадом), *kituor* (кадом кас), *i* (як\ е), *i-čandi* (чанде // якчанд), *iw* (як // ягон), *kit* (кадом), *kituor* (кадоме, кадом), *iğin* (ягон), *iğini* (ягонӣ), *i-crəng* (ягон хел), *i-kiu* (ягон кас).

Ҷонишинҳои манфӣ бошанд дар забони ваҳонӣ дар тафовут аз дигар гурӯҳи забонҳо асосан, ба маънои инкор воҷеҳуранд. Ва барои ҳамин ҳамеша ба таври муайянкунандагӣ истифода бурда мешаванд. Ҷонишинҳои манфӣ – нисбати объекте равона мешавад, ки мавҷудияти онҳо инкор мегардад. *Əčkiu* (ҳеҷ кас // ҳеҷ кӣ) *əčkiuər* (ҳеҷ касро), *əčək* (ҳеҷ гоҳ), *əč-kiu-nəu* (ҳеҷ киро), *əč-čiz* (ҳеҷ чиз) маънои умумиинкорӣ доранд. Масалан: *Yaw əčk kiu siri foš nəkərti*. – *Ū sirri* ҳеҷ касро фош накард.

Ҷонишинҳои таъинии (ҳар ду) калимаҳои аслии ваҳонӣ буда, аз рӯи истеъмол ин ҷонишинҳо кӣ (ҳама) ва бо ҷонишини аг (ҳар) ҳамроҳ омада метавонад. Ҷонишинҳои аг ва кӣ дар ҳама ҳолат ва мавқеъ барои таъин кардани предмету ҳодисаҳои мухталифи олами модӣ истифода шудаанд. Ҷонишини аг (ҳар) бо ҷонишинҳои саволӣ ва ё шумораи *iw* (як) омада, таркибҳои рехтаи лексиконида сохта шудааст. Аммо ҷонишини кӣ чунин хусусият надорад. Ин ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ба аломати предмет (ашё) ишора мекунанд: *Ky*(ҳама), *ar* (ҳар), (*ar kiu* (ҳар кӣ// ҳар касе// ким-кӣ), *ar čiz* (ҳар чи// ким-чӣ), *ar kdəm* (ҳар кадом) *ar kdəmi* (ҳар кадомӣ), *ar biu* (ҳар ду) ва *ğayra*. Ин ҷонишинҳо аломати предметро ба таври умумӣ таъин

мекунанд: *Үа қiшлоқ талимиш кы шoir.*– Муаллимони он деҳа ҳама шоиранд. *Tiz тәвош, ар сиз дә хы майор вост.*– Тез нашав, ҳар чиз дар вақту соаташ иҷро мешавад.

Дар бобати ҷонишинҳои муштарак гуфтаниам, ки ин ҷонишинҳо ба забони ваҳонӣ асосан, аз забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд ва чунин ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ хеле каманд. Ҷонишинҳои муштарак // тарафайн: *амдигар* (ҳамдигар), ки вожаҳои тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Ҷонишини *уотан* - “ҳамдигар” ҷонишини ваҳонист, ки нисбат ба ҷонишинҳои иқтибосӣ серистеъмоланд. *Уотан* шаклҳои ҳолати датив дорад: *уотан-рәк* (ба якдигар), *акк. уотан* (әу), (*ҳамдигарро*), *абл. уотан-ән* (аз ҳамдигар): *Дәт буабон уотан-рәк қватән.* – Дар биёбон ба ҳамдигар қувватем. *Sak уотан-рәк yordam сарән.* – Мо ба ҳамдигар ёрӣ мерасонем. *Үавис уотан winakәр liw восән.* – Онҳо тоқати дидани ҳамдигар надоранд.

Хулоса

1. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

Барои омӯзиши низоми ҷонишинҳои забони вахонӣ ва таҳқиқи паҳлуҳои ин забон нишон медиҳад, ки :

1. Ҷонишинҳо дорои панҷ шакли падеж (анчома), ду шахс (танҳо ва чамъ) буда, бандаки изофӣ қабул мекунанд. Дар забони вахонӣ ҷонишинҳо аз рӯйи тартиби морфологӣ ба сода (*wuz, tu, sak, kum, kuy, cum, maž, taw, saiš, spo, kum, ač, xāt, x̄y, flon, iŷun*), сохта (*wuzət, sakət, yawiš, spocən, yətiš, aččək, floni, bismədoni*), мураккаб (*icrəng, amdigar*) ва таркибӣ (*yəm rang, yət rang, ya rang, cum dodək*) чун мегарданд. Дар ҷонишинҳои забони вахонӣ ҷинсиат вучуд надорад. Мубтадои шахси якуму дуюм танҳо бо ҷонишин ифода мешавад. Ҷонишинҳоро аз рӯйи семантика мисли дигар забонҳо хелҳои зеринро дорост: шахсӣ, нафсӣ- таъкидӣ, ишоратӣ, саволӣ, номуайянӣ, манфӣ, таъйинӣ ва муштарак. Ҷонишинҳо дар шаклу қолабҳои синтаксисӣ омода, фикри тодро ба вучуд меорад. Инчунин ҳамаи хелҳои ҷонишинҳои забони вахонӣ хусусияти ишоравӣ дорад. Ҷонишинҳои забони вахонӣ ба чор гурӯҳ чун мегардад: ҷонишинҳои предметӣ (*wuz-ман, ту-tu, мо-sak, шумо-saiš, онҳо-yawiš, вай- yaw, -kuy-кӣ, аҷкuy-ҳеч кӣ, баъзе-bazi, xāt/x̄y-худ, хеш, хештан, уят-ин, yaw-он, а уят- ҳамин, а yaw- ҳамон, кы-ҳама, ar- ҳар, аҷк-ҳеч ва ғ*), ҷонишинҳои сифатӣ (*yəm rang-ин хел, ya rang- он хел, уят rangin - ин гуна, ya rangin- он гуна, а уят rang-чунин, а ya rang- чунон, crəngin- чӣ хел ва ғ*), ҷонишинҳои шуморавӣ (*cum-чанд, сито-чандин, cum dod-чӣ қадар, уят dod- ин қадар, ya dod- ҳамин қадар*) ва ҷонишинҳои зарфӣ (*соўд-кай, соўдо-кайҳо, сито waxt-ким кай, аҷ go-ҳеч вақт, cum-чанд, sizər-чаро, kumjau-кучо, crəngin- чӣ хел, ва ғ*). Маънои конкретии ҷонишинҳо дар забони вахонӣ бештар дар муҳиту шароити матн ва мавқеи истифодаи он вобаста аст [1-М].
2. Ҷонишинҳои шахсӣ яке аз хелҳои алоҳидаи ҷонишинҳо буда, маънои махсус дорад. Аз ин рӯ, ба воситаи онҳо тобишҳои гуногуни маъноҳои грамматикӣ низ ифода гардидааст. Ҷонишинҳои шахсӣ мисли феълҳои

тасрифӣ се шахсу ду шумора дошта, тарзи ифодаи шахси ҷонишинҳо аз феъл фарқ мекунанд, яъне категорияи шахс дар ҷонишинҳо бар хилофи феълҳо бо воситаи ҷонишинҳои мустақил ифода мегардад. Чунин тарзи ифодаёбии шахси ҷонишинҳо барои ҳамаи давраҳои инкишофи забони ваҳонӣ хос аст. Категорияи шумораи ҷонишинҳои шахсӣ аз давраи қадим то имрӯз бо роҳи луғавӣ ифода шудааст. Маънои конкретии ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ бештар дар муҳиту шароити матн ва мавқеи истифодаи он вобаста аст. Дар забони ваҳонӣ ҷонишинҳои шахси I –II категорияи чамъ надошта, ҷонишинҳои шахси III мавқеи муҳим доранд ва хело серистеъмоланд. Чунки ин ҷонишинҳо вазифаи ҷонишини ишоратиро низ адо менамоянд .

3. Ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидии *xāt* (худ) барои ифодаи шахсу шумора ҷонишини энклитикӣ низ қабул мекунанд: *xātəm* (худам), *xātət* (худат), *xātəš*(худааш), *sak xāt* (худамон), *saiš xāt* (худатон), *yawiš xāt*-(худаашон). Вазифаи бандакҷонишинҳои забони ваҳониро ба ин хелҳо дохил накардем, чунки вазифаи ҷонишини мазкурро ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ- таъкидӣ иҷро менамояд.

4. Сохти эргативӣ ба ҳамон феълҳои гузаранда дар замони гузашта паҳн намешавад, ки онҳо сохти номинативӣ ҳукмфармоист ва дар забони ваҳонӣ сохти эргативӣ дар ҷонишини шахсӣ маҳфуз мондааст. Шакли *maž* || *maži* || *əu// ət* объектро дар падежи бевосита ифода карда, сохти эргативиро ба вучуд меорад[M-].

5. Ҷонишинҳои ишоратӣ дар забони ваҳонӣ ба ашё ва ё аломати исмҳо ишора карда, ба вазифаи синтаксисӣ, яъне хабар, мубтадо, муайянкунанда низ меоянд. Ҷонишинҳои ишоратӣ дар забони ваҳонӣ аз ҷиҳати сохт ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷонишинҳои ишоратии сода (*yəm, yət, yaw*), ҷонишинҳои ишоратии сохта (*yəmiš, yətiš, yawiš*) ва ҷонишинҳои ишоратии таркибӣ (*yəm rang*(ин гуна), *ya rang* (он гуна), *yet rang* (ин гуна- самти дур)). Дар забони ваҳонӣ, ҷонишинҳои ишоратӣ дар якҷоягӣ бо пешояндҳо, барои ташкилу сохтани калимаҳои нав ҳамчун асоси муштарак баромад мекунанд. Бинобар ин, онҳо шаклҳои гуногуни падежӣ мегиранд, ки аз ифодакунии пешоянди

пайваस्तкунанда вобастагӣ дорад. Қонишинҳои ишоратӣ дар ин сурат хусусияти худро дар тавофут аз рӯйи дараҷаи дурӣ дар фазо ва хусусияти ишоравӣ нигоҳ медоранд, ки онҳоро ба се гурӯҳ тақсим мекунад: а) дараҷаи наздик(уэм), б) дараҷаи миёнаи дур (уэт), в) наздики дур ё номуайяӣ (уау) [5-М].

6. Доир ба қонишинҳои саволӣ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки қонишинҳои саволӣ *куу?* ҳангоми сохтани шакли тасрифии ду асоси *куу кӣ*, ки дар ифодаи баён муҳолифанд, дар ин муносибат асоси *кӣ*, категорияҳои семантикӣ–синтаксисии функсияҳои объектӣ- муайянкунандагиро ташаккул дода, дар истифодаи худ каме маҳдудтаранд. Қонишинҳои саволӣ аз нигоҳи маъно ба чор гурӯҳ чудо мегарданд: қонишинҳои саволии исмӣ (*куу-кӣ?*, *кууӣш-киҳо?*, *ҷиз-чӣ?*, *ҷизӣш-чиҳо?*), қонишинҳои саволии сифатӣ (*кут-кадом?*, *кутыт-кадомин?*, *срәнг-чӣ гуна чӣ тавр?*, *срәнгин-чӣ хел?*), қонишинҳои саволии миқдорӣ (*сит-чанд?*, *чандин-ситыт?*, *чӣ қадар-сит дод?*) ва қонишинҳои саволии зарфӣ (*ҷизәр-чаро?*, *соӯд-кай?*, *кутәр-куҷо?*) [3-М].

7. Қонишинҳои номуайяни бошанд, дар забони ваҳонӣ ашё ва аломати онро ба таври умумӣ ва тахминӣ нишон медиҳад. Дар забони ваҳонӣ як шакли қонишини миқдорӣ-номуайяни *ісанд /і сит –* (якчанд) воমেҳӯрад. Қонишинҳои номуайяни дар забони мазкур дар ташкил намудани ибораҳо нисбат ба дигар хелҳои қонишин хеле фаъоланд, чунки онҳо метавонанд, ҳам бо алоқаи изофӣ, ҳам бо алоқаи вобастагӣ ва ҳамроҳи калимаҳоро тобеъ намоянд[4 - М].

8. Қонишини манфӣ дар забони ваҳонӣ мавҷуд набудани шахс, предмет ва миқдорро ифода мекунад. Аз қонишинҳои саволӣ бо иловаи ҳиссаҷаи *эс* (ҳеч) сохта мешаванд, ки онҳо нисбати объекте равона мешавад, ки мавҷудияти онҳо инкор мегарданд. *Эсқуу* (ҳеч кас //ҳеч кӣ) *эсқууғ* (ҳеч касро), *эсәк* (ҳеч гоҳ), *эс-куу-нау* (ҳеч киро), *эс-ҷиз* (ҳеч чиз) маънои умумиинкорӣ доранд. Қонишинҳои манфӣ дар забони ваҳонӣ дар тафовут аз дигар гурӯҳи забонҳои помирӣ асосан, ба маънои инкор ба кор рафта, аз рӯйи вазифаи синтаксисиашон одатан муайянкунанда мешаванд.

9. Ҷонишинҳои таъйинӣ ашё ва аломати онро ба таври умумӣ таъйин менамоянд. Ҷонишинҳои таъйинии (ҳар ду) калимаҳои пурраи ваҳонӣ буда, аз рӯи истеъмол ин ҷонишинҳо *кы* (ҳама) ва бо ҷонишини *ар* (ҳар) ҳамроҳ омада метавонад. Дар забони ваҳонӣ ин ҷонишинҳо ба аслий ва ғайриаслий чудо мегарданд. Ҷонишинҳои таъйинии аслий *кы* \ *кыхъ* ва *ар* ҳастанд. Ҷонишинҳои нопурра бошанд *ар кыу* (ҳар кас), *ар сиз* (ҳар чиз), *ар кдом* (ҳар кадом) ва ибораҳои ҷонишинии *ар кыу кӣ* (ҳар касе ки), *ар сиз кӣ* (ҳар чизе ки) ва ғайра. Ҳар дуи ин ҷонишинҳо калимаҳои аслии ваҳонӣ буда, аз рӯи истеъмол ин ҷонишинҳо *кы* (ҳама) ва бо ҷонишини *ар* (ҳар) ҳамроҳ омада метавонад. Ҷонишинҳои *ар* ва *кы* дар ҳама ҳолат ва мавқеъ барои таъйин кардани предмету ҳодисаҳои мухталифи олами модӣ истифода шудаанд. Ҷонишини *ар* (ҳар) бо ҷонишинҳои саволий ва ё шумораи *iw* (як) омада, таркибҳои рехтаи лексиконида сохта шудааст. Аммо ҷонишини *кы* (ҳама) чунин хусусият надорад [б -М].

10. Ҷонишинҳои муштаракӣ *уотан*- ҳамдигар шаклҳои датибии *уотан-рәк* ба ҳамдигар, аккузативи *уотан* (*әу*)- ҳамдигарро, аблативӣ *уотан* (*ән*) – аз ҳамдигарро доранд. Ҷонишинҳои муштарак асосан ба вазифаҳои пурқунандаи бевосита, пурқунандаи бавосита омада метавонанд. Дар забони ваҳонӣ ҳамчунин ҷонишинҳои иқтибосии тоҷикӣ *амдигар* (ҳамдигар), *уакдигар* ҳамчун муодили ҷонишини *уотан* ба кор бурда мешаванд.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии таҳқиқот

Дар илми забоншиносӣ масъалаи низоми ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ ҳанӯз ба таври кофӣ омӯхта нашудааст, аз ин рӯ, чиҳати густариши самти мазкур чунин тавсияҳоро зарур мешуморем.

1. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертациониро метавон зимни таҳқиқи забоншиносии муқоисавӣ- таърихии забонҳои эронӣ, бахусус забонҳои шоҳаи шарқии он ба сифати матолиби назариявӣ истифода намуд.

2. Нуқтаҳои назариявие, ки натиҷаи таҳлили хусусиятҳои луғавӣ - семантикӣ ва грамматикӣ низоми ҷонишинҳои забони ваҳонӣ мебошанд, барои таҳқиқи густурдаи сохтори синтаксисии забони ваҳонӣ ҳамчун заминаи илмӣ хидмат карда метавонад.

3.Натиҷаҳои илмӣ ва маводи забонии диссертатсияро барои таълифи грамматикаи таърихии забонҳои эронӣ, бахусус забонҳои шоҳаи ҷануби шарқии ин забонҳо ба сифати заминаи назариявӣ амалӣ хидмат карда метавонад.

4.Маводи илмӣ таҳқиқоти диссертационӣ барои корбурд зимни таҳияи барномаҳо ва дастурҳои таълимӣ аз фанҳои “Асосҳои забоншиносии эронӣ”, “Типологияи забонҳои эронӣ”, “Грамматикаи муқоисавӣ-таърихии забонҳои эронӣ”, ҳамчунин курсу семинарҳои таҳассусӣ оид ба забонҳои помирӣ (бадахшонӣ), дар риштаҳои филологии муассисоти таҳсилоти олии тавсия карда мешавад.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ

I. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда

A) Ба забони тоҷикӣ:

- [1]. Абдурахимов С. Ибораҳои ҷонишинӣ. /С.Абдурахимов. –Душанбе, 1979. –75 с.
- [2]. Абдурахимов С. “Худи ман” таркиб аст ё ибора. /С.Абдурахимов// Мактаби Советӣ, 1973. №3 – С. 63-68.
- [3]. Ализода С. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ. / С.Ализода.– Самарқанд, 1926. – С. 99 - 101.
- [4]. Атобуллоев С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик. / С.Атобуллоев. – Душанбе: Нашриёти “Дониш”, 1975. – 204 с.
- [5]. Арзуманов С. Худомӯзии забони тоҷикӣ. / С.Арзуманов. – Душанбе, 1989. – 328 с.
- [6]. Арзуманов С.Д. Забони тоҷикӣ. / С.Арзуманов, А.Сангинов. – Душанбе: Нашриёти “Маориф”, – 1986. – 416 с.
- [7]. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шугнонӣ: афтореф. дис...канд. канд. филол. наук. /Т.Бахтибеков. – М, 1974. – 24 с.
- [8]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: Нашриёти «Дониш», – 1977. – 186 с.
- [9]. Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Нашриёти “Дониш”, – 1985. – 356 с.
- [10]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. / муҳар, масъул: Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов. – Душанбе: Нашриёти “Дониш”, 1989. – 222 с.
- [11]. Грамматикаи забони тоҷикӣ (Фонетика ва морфология) қисми 1. – Сталинобод, 1956. – 231 с.
- [12]. Ғафуров Б.Тоҷикон./ Б.Ғафуров.– Душанбе, 1983. – С. 249.
- [13]. Ғафуров Р. Услубшиносӣ/ Р.Ғафуров, С. Ҳошимов, Б. Камолиддинов. – Душанбе: Нашриёти «Маориф», 1995. – 190 с.

- [14]. Фуломалиев Ш. Гӯйишҳои забони ваҳонӣ дар водии ваҳони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мақола. /Ш.Фуломалиев. Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. № 4/4. – Душанбе, 2017. – С. 35-39.
- [15]. Додихудоев Р.Х.Таърихи забони тоҷикӣ. / Р.Х.Додихудоев, Л.Герсенберг. – Душанбе: Нашриёти “Маориф”, 1988. – 215 с.
- [16]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 1973. – 450 с.
- [17]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми1.Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 1982. – 462 с.
- [18]. Зехнӣ Т. Сарфи забони тоҷикӣ. / Т. Зехнӣ, Л. Бақозода. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 2010. – 150 с.
- [19].Зехнӣ Т.Сарф барои мактабҳои миёна. / Т.Зехнӣ.– Сталинобод, 1936.– С.47-52.
- [20]. Қосимова М. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои IX-X. Китоби дарсӣ. Ҷилди 1. /М.Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.
- [21]. Қосимова М.Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои XI-XII.Китоби дарсӣ. Ҷилди 2. / М.Қосимова. –Душанбе, 2016. – 238 с.
- [22]. Қосимова М. Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ. / М.Қосимова. – “Мақтаби Советӣ”. № 4. Душанбе, 1967. – С. 29-32.
- [23]. Маъсумӣ Н. Муқаддимаи забоншиносӣ [Матн]/Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Нашриёти “Матбуот”, 2007. – 239 с.
- [24].Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 2013. –356 с.
- [25].Матробиён, С.Қ,Ганҷи Ваҳонзамин.Маҷмуаи осори мардумӣ./С.Қ. Матробиён., А.Мирбобоев.– Душанбе, 2015. –159 с.
- [26].Матробиён С. Мэталиш (зарбулмасалу мақолҳо ба забони ваҳонӣ) / С. Матробиён. –Душанбе: Нашриёти “Дониш”, 2016. –16с.
- [27].Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик.Ҷилди 1, Луғатшиносӣ./Ҳ. Мачидов.– Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.

- [28]. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 326 с.
- [29]. Мирбобоев А. Назаре ба муносибати забонҳои эронии ҷануби шарқӣ бо лаҳҷаҳои бадахшонӣ забони тоҷикӣ. / А. Мирбобоев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. № 4\5 (143). – Душанбе: Нашриёти “Сино”, 2014. – С. 15-19.
- [30]. Мирбобоев А. Назаре ба таҳаввули забонҳои эронии минтақаи Ҳиндукуши шарқӣ. / А. Мирбобоев // Номаи пажухишгоҳ №2. – Душанбе, 2002. – С. 59-70.
- [31]. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Дастури таълимӣ. / З. Мухторов. – Душанбе: 2003. – 151 с.
- [32]. Назарова М. Ҷонишини манфии «ҳеч» ва таркибҳои он дар ифодаи категорияи номуайяни ва муқоисаи он бо забони фаронсавӣ. / М. Назарова // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – №4/3. С. 19-21.
- [33]. Назарзода С. Забон ва бедорӣ милли. / С. Назарзода. – Душанбе: 2015. – 83 с.
- [34]. Наҳангова М.А. Ҷонишинҳои номуайяни. / М.А. Наҳангова. – Мактаби советӣ, 1971, №5. – С 25-27.
- [35]. Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. \ Ниёзмухаммадов Б, Ниёзӣ Ш, Бузургзода Л. қисми 1. Фонетика ва Морфология. – Сталинобод, 1953. – 123 с.
- [36]. Одинамамад М. Ваҳон. / М. Одинамамад. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 2010. – 168 с.
- [37]. Одинамамад М. Ҳик расмиш. / М. Одинамамад. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 2015. – 55 с.
- [38]. Парвояева Н.З. Хусусиятҳои милли фарҳангии зарбулмасалу мақолҳои забони ваҳонӣ дар муқоиса бо забони англисӣ. афтореф. дис... канд. канд. филол. наук. / Н.З. Парвояева. – Душанбе, 2022. – 25 с.

- [39]. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн]. / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 90 с.
- [40]. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1988. – 344 с.
- [41]. Раҳматова С. Қонишинҳо дар вазифаи калимаҳои хулосакунанда. / С. Раҳматова. – Мактаби Советӣ, 1969. №1. – С 14 -19.
- [42]. Сиёев Б. Таҳаввули пардигмаи қонишинҳои шахсӣ дар забони тоҷикӣ. / Масъалаҳои забоншиносӣ. / Б. Сиёев. – Душанбе: 1983. – С. 96 -100.
- [43]. Сиёев Б. Таърихи қонишинҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1972. – 235 с.
- [44]. Сиёев, Б. Ташаккули қонишинҳо дар забони тоҷикӣ. Монография. / Б. Сиёев. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 2002. – 434 с.
- [45]. Сиёев Б. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба хусусиятҳои қонишинҳо. / Б. Сиёев. – Мактаби Советӣ, 1966, №5. – С 8-12.
- [46]. Сиёев Б. Пайдоиш ба як вазифаи қонишини «Шумо». / Б. Сиёев. – Маориф ва маданият, 1969, 25 март. – №36 С. 2.
- [47]. Тоҷиев Д. Забони тоҷикӣ. Монография. / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Нашриёти “Маориф”, 1985. – 160 с.
- [48]. Ҳумоюн Ф. Дастури ҷамъи забони форсӣ. (Ҳафт ҷилд дар як маҷмаъа). / Ф. Ҳумоюн. – Техрон, 1336. – С. 1028.
- [49]. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ (Морфология). Ҷилди 2. – Душанбе: Нашриёти “Дониш”, 1979. – 252 с.
- [50]. Шербоев С. Практикуми забони тоҷикӣ. / С. Шербоев, Ҳ. Саидов. – Душанбе: Нашриёти “Ирфон”, 2010. – 208 с.

Б) Ба забони русӣ

- [51]. Абаев В.И. Иранское языкознание. / В.И. Абаева. Истоирия, этимология, типология (К 75- летию проф. В.И. Абаева). – Москва, 1976. – 223 с.
- [52]. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. / В.И. Абаев. – М: Л, 1949. – 608 с.

- [53]. Абаев В.И, Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Ред кол. / В.И. Абаев, М.Н.Боголюбов, В.С. Расторгуева. –Москва: «Наука», 1979. – 387 с.
- [54]. Аламшоев М.М. К изучению dund. /Вопросы памирской филологии. / М.М.Аламшоев. – Душанбе, 1985, вып. 3. – С. 60-63
- [55].Аламшоев М.М. О синтаксических функциях вопросительно-относительных местоимений. /М.М.Аламшоев // Вопросы памирской филологии (К 100-летию Рагуф: пз). Вып.4. – Душанбе, 1992. – С. 99-102.
- [56]. Аламшоев М.М. Система местоимений шугнанского языка (в сравнении с другими языками шугнано- рушанской группы памирских языков). / М.М.Аламшоев. – Душанбе, 1994. – 304 с.
- [57]. Андреев М.С. Материалы по этнографии иранских племен Средней Азии. Ишкашим и Вахан. / М.С.Андреев, А.И. Половцов. Сборник музея по антропологии и этнографии, IX.СПб, 1911. – С. 156-159.
- [58]. Аслиддинов С. Особенности употребления местоименных суффиксов в современном таджикском языке/ Материалы XXIII научной конференции. / С.Аслиддинов. – Самарканд, 1966. –113 с.
- [59]. Асадбеков А.Д.Этнолингвистический анализ фразеологизмов категории проклятий на базе терминов ваханского языка// Языки и этнография «Крыши мира». СПб:/ А.Д.Асадбеков. – Петербургское Востоковедение, 2005. – 112 с.
- [60].Барулин А.Н. Некоторые проблемы семантического анализа вопросительных местоимений на материале русского языка //Теория и типология местоимений. /А.Н. Барулин. – М, 1980. – С. 27- 49.
- [61].Бахтибеков Т.Грамматика шугнанского языка. /Т.Бахтибеков. – Душанбе: Нашриёти “Дониш”, 1979. – 143с.
- [62]. Бабаев А. Д. Крепости древнего Вахана. /А.Д. Бабаев. – Душанбе, 1973. – 120 с.
- [63]. Бенвенист Э.Общая лингвистика. / Э. Бенвенист. – М, 2002. – 407 с.
- [64].Боголюбов М.Н, Иранское языкознание. /М.Н.Боголюбов, А.Л.Грюнберг, В.А.Ефимов, В.С. Расторгуева. – Москва, 1987. – 167 с.

- [65]. Боголюбов М.Н. К этимологии ваханского вспомогательного глагола тэй: ту быт. - Изв.АН СССР,ОЛЯ,т.VI, вып.4. / М.Н.Бололюбов. – М, 1947. – С. 339-340.
- [66]. Боголюбов М.Н. Личные местоимения в хорезмийском языке// Уч. зап. Ленинградского ун-та. / М.Н.Бололюбов. – 1957, № 306. – С. 6-15.
- [67]. Бололюбов М.Н.Местоимения в хорезмийском языке. / М.Н.Боголюбов. – КСИНА,1963, т. 67. – С.99-103.
- [68].Бобринский А.А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы)/ А.А.Бобринский. – М, 1908. – 150 с.
- [69]. Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. / Ф.И. Буслаев. Ч. 2. –М, 1958. – 511 с.
- [70]. Везерова М.Н. Просто и занимательно о русском языке. / М.Н. Везерова, И.И. Постникова. – Москва, 2007. – С. 415 с.
- [71]. Виноградов В.В.Русский язык/ В.В.Виноградов. – М, 1986, изд.2. – 613 с.
- [72]. Вопросы памирской филологии. – Душанбе, 1985. – 317 с.
- [73]. Воробьев - Десктовский В.С. Историческое развитие местоимений в индоарийский языках. / В.С. Воробьев - Десктовский- автореф. дис... канд. филол. наук: Л, 1954. – 24 с.
- [74]. Голубоева Е.Л. Местоимения. Пособие по исторической грамматике - русского языка. / Е.Л. Голубоева. – Вильнюс, 1962. – 31 с.
- [75]. Грамматика русского языка. Фонетика и морфология. – М,1953. – С. 338
- [76]. Грюнберг А.Л. Языки Восточного Гиндукуша. Мунджанский язык. / А.Л. Грюнберг. – Л, 1972. – 474 с.
- [77]. Грюнберг А.Л. Языки Восточного Гиндукуша. Мунджанский язык. // Вопросы языкознания / А.Л. Грюнберг. – 1974 - № 3. – С. 150-153.
- [78]. Грюнберг А.Л.Языки Восточного Гиндукуша. Ваханский язык. /А.Л. Грюнберг., И.М. Стеблин-Каменский. – М, 1976. – 670 с.
- [79]. Грюнберг А.Л.Очерк грамматики афганского языка (пашто). / А.Л. Грюнберг. – Ленинград: «Наука», 1987. – 239 с.

- [80]. Джамshedов П. Краткий курс по введению в языкознание (в помощь магистрам, аспирантам и соискателям). / П.Джамshedов. – Душанбе, 2013. – 236 с.
- [81]. Джамshedов П. Иранистика. / П.Джамshedов., А.Мирбобоев. – Душанбе, 2012. – 213 с.
- [82]. Ермакова О.П. Отрицательные местоимения типа никто в русском языке // Русский язык в школе. / О.П.Ермакова. № 4. – М, 1969. – С. 87-90.
- [83]. Есперсен О. Философия грамматики. / О.Есперсен. – М, 1958. – С. 90-91.
- [84]. Ефимов В.А. Язык афганских хазара. / В.А. Ефимов. – М, 1965. – 97 с.
- [85]. Зарубин И.И. Ваханский язык. / И.И. Зарубин. – Архив ЛО института востоковедения АН СССР (фонд Зарубина № 121, Описы № 1, ед.193).
- [86]. Звигинцев В.А. Хрестоматия по истории языкознания XIX- XX вв./ В.А.Звигинцев. – М, 1956. – 458с.
- [87]. Ильиш Б.А. Система личных местоимений в английском языке // Проблема сравнительной филологии. / Б.А.Ильиш. – М: Л, 1965. – С.189.
- [88]. Исаченко А.В. О синтаксической природе местоимений. / Проблемы современной филологии. / А.В.Исаченко. – М: 1965. – С.159-166.
- [89]. Карамshоев Д. Баджувский диалект шугнанского языка. – Душанбе, 1973. – 365 с.
- [90]. Карамshоев Д. Особенности памирских личных имен // Памироведение. / Д.Карамshоев. Вып. II. – Душанбе, 1985. – 356 с
- [91]. Карамshоев Д. Категория рода в памирских языках. / Д Карамshоев (шугнано–рушанская группа). – Душанбе: Дониш, 1978. – 355 с.
- [92]. Карамхудоев Н. Бартангский язык. / Н.Карамхудоев. – Душанбе, 1973. – 366 с.
- [93]. Карпов В. Г. О частеречном статусе местоимений в хакасском и русском языках. / В.Г.Карпов. статья. Абакан, 1995. – С.108-114.
- [94]. Климов Г. А. Очерк общей теории эргативности. / Г.А. Климов. – М: «Наука», 1973. – 264 с.

- [95]. Климчицкий С.И. Ваханские тексты. / И.С.Климчицкий. - «Труды Таджикистанской базы АН СССР». Лингвистика.Т.3. – М: Л, 1936. – С.75-124.
- [96].Кульпина В.Т.Особенности локативного употребления личных местоимений /В.Т.Кульпина. Вестник Московского университета. Серия 9, филология. / – М, 1985. №1.– 79 с.
- [97]. Курилович Ю. Эргативность и стадиальность в языке.\ Ю. Курилович «Изв, АНОЛЯ», т.V, вып.5. – М, 1946. – 388 с.
- [98]. Курбанов Х.Рошорвский язык./ Х.Курбанов. –Душанбе, 1976. – 312 с.
- [99].Лашкарбеков Б. Ваханский глагол в историческом аспекте. / Б.Лашкарбеков. – М, 2018. –172 с.
- [100].Лашкарбеков Б. Ваханский глагол в историческом аспекте. / Б. Лашкарбеков: Автореф. дис...на соис... учен... степен. канд... филол... наук. – М, 1984. – 20 с.
- [101].Лашкарбеков Б. Об эргативности в ваханском языке. / Б.Лашкарбеков (тезисы доклада конференции молодых учёных). – Душанбе, 1974. – С.18-21.
- [102]. Лившиц В.А. Иранские языки народов Средней Азии. / В.А.Лившиц «Народы Средней Азии и Казахстана». Т.1.– М, 1962. – С. 131-158.
- [103]. Лукин.М. Трансформация частей речи в современном русском языке: учеб, пособие. – Донецк, 1973. – С.-56.
- [104]. Мадаминова З.М.Состояние ваханского языка в многоязычной среде Таджикистан. афтореф.канд.. филол...наук. /З.М.Мадаминова. – Душанбе, 2022.– 27с.
- [105]. Матрбов С.К.Традиционные игры ваханцев (этнолингвистический очерк). / С.К.Матрбов. – Душанбе: Санк -Петербург, 2012. – 186 с.
- [106]. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. / К.Е. Майтинская. – Москва, 1969. – 294 с.
- [107]. Майтинская К.Е. К происхождению местоименных слов в языках разных систем. / К.Е.Майтинская. – В.Я, 1966, № I. – С .15-25.
- [108]. Мещанинов И.И.Члены предложения и части речи. / ИИ.Мещанинов. – М: Л, Изд-во АН СССР, 1945. – 322 с.

- [109]. Мещанинов И.И. Основные грамматические формы эргативного строя предложения. / И.И. Мещанинов. – В, 1964, № 5, – С.3-5.
- [110]. Мещанинов И.И. Эргативная конструкция в языках различных типов. / И.И. Мещанинов. – Л, 1967. – С. 86.
- [111]. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. / И.И. Мещанинов. – М: Л, 1945. С. 224.
- [112]. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. / А.Мейе. – М: Л, 1938. – 510 с.
- [113]. Мирбобоев А. Лексика животноводства ваханского языка. автореф. канд. филол. наук. / А.Мирбобоев. – Душанбе, 1991. – 24 с.
- [114]. Миллер Б.В. Талышский язык. / Б.В.Миллер. – М, 1953. – С.124.
- [115]. Назарова З. Социалингвистическая ситуация на западном памире (на материале ишкашимского языка). / З.Назарова, Н.Назаров. – Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б.Гафуров. Гуманитарные науки.–Душанбе, 2011.– №4/3. С. 42-49.
- [116]. Нахангова М. А. Общая характеристика системы местоимений в современном таджикском языке. / М.Нахангова / Ученые записки Дауш. Пед. Инст. – Душанбе, 1971 к. 77. – С.52- 65.
- [117]. Нахангова М.А. Местоимения в современном таджикском языке: Автореф. дис...канд. филол. наук. / М.А. Нахангова – Душанбе, 1971. – 25с
- [118]. Ниёзмухаммедов Б. Очерки по некоторым вопросам таджикского языкознания (На тадж. яз). / Б.Ниёзмухаммедов. – Сталинабад, 1960. – 104 с.
- [119]. Николаева Т.М. Функциональная нагрузка неопределенных местоимений в русском языке и типология ситуаций/ Изв. Ан СССР, сер. лит. и яз./ Т.М. Николаева. – 1983, т. 42, №4. – С. 342-353.
- [120]. Некоторые проблемы сравнительно-исторической морфологии иранских языков (статья) // Вопросы языкознания. – 1988 N 6, С. 45-62.
- [121]. Оранский И.М. Иранские языки. / И.М.Оранский. – М: Издательство восточной литературы, 1963. – 204 с.

- [122]. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. / И.М. Оранский. – М, 1960. – 320 с.
- [123]. Оранская Т.И. К истории энклитических местоимений в индоиранских языках. /Т.И.Оранская. – М: МГУ, 1976. – С. 62-68.
- [124]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки/ Монография. – М: «Наука», 1982. – 571 с.
- [125]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северозападная группа.т.I.–М,1991. – 285 с.
- [126]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: восточная группа. – Москва: «Наука», 1987. –718 с.
- [127]. Основы иранского языкознания. Среднеперсидские и новоиранские языки. – Москва, 2008. – 445 с.
- [128]. Основы иранского языкознания. (Часть 4. Новоиранские языки: восточная группа. – М.: «Наука», 1987.С. 408-447
- [129]. Павский Г.П.Филологические наблюдения над составом русского языка. / Г.П.Павский. – Рассуждение второе. Спб, 1850. – С. 249 -250.
- [130]. Панфилов В. З. Грамматика нивхского языка. Т.1. /В.З.Панфилов. – Монография. Л, 1962. – 264 с.
- [131]. Пахалина Т.Н. Сарыкольский язык. /Т.Н.Пахалина. – М: Наука, 1966. – 240 с.
- [132].Пахалина Т.Н.Ваханский язык. «Языки народов СССР». Т. I./Т.Н. Пахалина. – М, 1966. – С.398. – 418.
- [133]. Пахалина Т.Н. Памирские языки. / Т.Н.Пахалина. – М: Наука, 1969. – 161 с.
- [134]. Пахалина Т. Н. Ваханский язык [Текст]: Монография. / Т. Н. Пахалина. – М: Наука, 2022. – 348 с.
- [135]. Пахалина Т.Н. Сравнительно – историческая характеристика личных местоимений южно памирских языков. /Актуальные вопросы иранистики и сравнительного индоевропейского языкознания (Тез.док.). / Т.Н.Пахалина. – М, 1970. С.– 116-121.

- [136]. Пахалина Т.Н. Об индоаврейских элементах в системе личных местоимений восточно иранских языков/ Иранское языкознание. История, этимология, типология. (к 75- летию проф. В.И. Абаева). / Т.Н.Пахалина. – М: Наука, 1976. – С. 79-84.
- [137]. Пахалина Т.Н. Сравнительно – историческая морфология памирских языков. / Т.Н.Пахалина. – М: Наука, 1989. – 263 с.
- [138]. Пахалина Т.Н. Ишкасимский язык. /Т.Н.Пахалина. – М, 1959. – 256 с.
- [139]. Петухова Е.Н. К истории форм неличных местоимений в восточнославянских языках. Автореф. дис. канд. филол. наук. /Е.Н.Петухова. – М, 1966. – 19 с.
- [140]. Петрова О.В. Местоимения в системе функционально семантических классов слов. / О.В.Петрова. – Воронеж, 1989. – 160 с.
- [141]. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. /А.М.Пешковский. – М, 1956. – 511 с.
- [142]. Пирейко. Л.А. Основные вопросы эргативности на материале индоарийских языков. / Л.А. Пирейко. – М, 1968. – 71 с.
- [143]. Писарчик А.К. Рушанские тексты. / А.К.Писарчик. – Сталинабод: Ленинград, 1954. – 90 с.
- [144]. Потебня А.А. Из записки по русской грамматике. /А.А.Потебня. – М, 1958. тт.1-2. –556 с.
- [145]. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык.\ В.С. Расторгуева. – М, 1966. – 156 с.
- [146]. Расторгуева В.С. Основы иранского языкознания. Книга 2. Средне - иранские языки. Монография. / В.С. Расторгуева. – М: «Наука», 1981. – 554 с.
- [147]. Расторгуева В.С. (Отв.ред.) Основы иранского языка. Книга 2. Древне - иранские языки. Монография. / В.С.Расторгуева. – М: «Наука», 1979. – 387 с.
- [148]. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка. /В.С.Расторгуева. В.КН. «Таджикский- русский словарь». – М, 1954. – 549 с
- [149]. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. / В.И. Рассадин. – М, 1978. – С.254.

- [150].Русская грамматика. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Т. I. М, 1982.–783 с.
- [151].Садыкова Д.А. Личные местоимения в персидском языке (в историческом аспекте). /Д.А. Садыкова. – Автореф. Дис. канд.. филол. наук. – Баку, 1965. – 24 с.
- [152]. Садыкова Д.А. Личные местоимения 1 и 2 лица в персидском языке /Вопросы иранской филологии. /Д.А.Садыкова. – Баку,1966. – 310 с.
- [153].Сайфуллаев, Х.Г. Вопросительные местоимения в таджикском и немецком языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. / Х.Г. Сайфуллоев. – Душанбе, 1981. – 162 с.
- [154].Сиёев Б. Переход местоимений в союзы. – АН Тадж. ССР. Отд. Обществ. Наук. – Душанбе, 1973, №3. – С.51-55.
- [155].Сияев Б. Формирование местоимений в таджикском языке. Автореф... дисс... док... фило... наук. – Душанбе, 2003. – 58 с.
- [156].Синько.Л.А.Местоимение в синтаксической системе:основные функции. / Л.А.Синько.– М, 2008. – С. 80-87.
- [157].Смирнов Ю.Б. Семантика и функционирование местоименных слов со значением неопределенности в современном русском языке. Автореф.дисс. канд. филол. наук. / Ю.Б.Смирнов. – Ленинград, 1985. – 24 с.
- [158].Снегирев Ю.А. Развитие местоимений третьего лица в русском языке: Автореф. дис...канд.. филол. наук. / Ю.А. Снегирев. – Горький, 1983. – 24 с.
- [159].Соколова В.С. Очерки по фонетике иранских языков. Т.II. / В.С. Соколова. – М: Л, 1953. – С 209-229.
- [160]. Соколова В.С. Муджанский язык. Тексты / Соколова В. С. – Ленинград: Наука, 1972. – 474 с.
- [161]. Соколова В.С. Бартанские тексты и словарь. / В.С. Соколова. – М, 1960. –196 с.
- [162]. Соколов С.Н.Авестинский язык. /С.Н.Соколов. – М,1961. – 121 с.

- [163].Соколовская Н.К. Некоторые семантические универсалии в системе личных местоимений/ Теория и типология местоимений. / Н.К.Соколовская. – М, 1980. – С. 84-103.
- [164].Сотникова А.Л. К вопросу о категориальной семантике личных местоимений как особой лексико-грамматической группировки. /А.Л. Сотникова. – Вестник ЛГУ.Сер 2. –1990. Вып.№ 3, № 16.
- [165].Стеблин-Каменский И.М. Очерки по истории лексики памирских языков. / И.М. Стеблин- Каменский. – М: «Наука», 1982. – 167 с.
- [166].Стеблин-Каменский М. И. К вопросу о частях речи // Спорное в языкознании. -/М.И.Стеблин-Каменский. – Л: Изд-во ЛГУ, 1974. – 140 с.
- [167].Стеблин- Каменский И.И. Историческая фонетика ваханского языка. Автореф. канд. дисс / И.И.Стеблин- Каменский. – Л,1971. – 24 с.
- [168].Теория и типология местоимений. – М, 1980. – 164 с.
- [169].Соколова В.С.Генетические отношения язгуламского языка и шугнанской языковой группы. / В.С.Соколова. – Л, 1967. –157 с.
- [170].Урунова Р. Русские местоимения в функциональном аспекте: синхронно-диахронический анализ. дис... канд...филол. наук.../ Р.Урунова. – Саратов, 2007. – 24 с.
- [171]. Файзов М.Язык рушанцев советского Памира./ М.Файзов. –Душанбе, 1966. – 227 с.
- [172].Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание./ Ф.Ф.Фортунатов / Изд.труды.Т.1.–М: Учпедгиз, 1956. – 471 с.
- [173]. Флоров Д.В. О теории личных местоимений в традиционной арабской грамматике. / Теория и типология местоимений. / Д.В. Флоров. – Москва, 1980. –163 с.
- [174].Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. /А.А. Шахматов – М, 1975. – 400с.
- [175]. Щерба Л.В.О частях речи в русском языке//Л.В. Щерба. – М, 1928. – С.63-84.

- [176]. Эдельман Д. И. Современное состояние изучения памирских языков. «Вопросы языкознания». /Д.И.Эдельман. –№ 1. 1964. – С. 128-133.
- [177]. Эдельман Д.И. Язгулямский язык. /Д.И.Эдельман. АН.СССР, Ин-т языкознания. – М: «Наука», 1966. – 219 с.
- [178]. Эдельман Д. И. К истории язгулямских местоимений/ Актуальные вопросы иранистики и сравнительного индоевропейского языкознания. / Д.И. Эдельман (тез докл). – М, 1970. – С. 10-14.
- [179]. Эдельман Д.И. К истории язгулямских и шугнано-рушанских указательных местоимений. /Иранское языкознание. История, этимология, типология (к 75-летию) проф. В.И. Абаева. /Д.И.Эдельман. – М, 1976. – С. 85- 96.
- [180]. Эдельман Д.И. Ареальные черты в севернопамирской морфологии. /Д.И. Эдельман //Иранское языкознание: Ежегодник. – М: «Наука», 1981. – С. 67-76.
- [181]. Эдельман Д.И. Дардские языки. \ Д.И.Эдельман. – М, 1965. – 203 с.
- [182]. Эдельман Д.И. Некоторые проблемы сравнительно-исторической морфологии иранских языков. /Д.И.Эдельман // Вопр. Языкознания, 1988. – N 6. С. – 51-54.
- [183]. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология. – М: «Наука», 1986. – 232 с.
- [184]. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Морфология. Элементы синтаксиса/ Д.И.Эдельман. – М, 1990. – С.288.
- [185]. Эмиль Б. Общая лингвистика. /Б. Эмиель. – Москва, 1974. – 446 с.
- [186]. Юсуфбеков Ш. Очерк исторической морфологии санглического языка. Монография. /Ш. Юсуфбеков. – Душанбе 2014. – 103 с.
- [187]. Янко - Триницкая Н.А. Русская морфология. /Н.А.Янко- Триницкая. – М, 1989. – С. 69-80.

В) Бо забони англисӣ

- [188]. Bashir. E. Beyond split-ergativity: subject marking in Wakhi, in Papers from the Regional Meetings. / E. Bashir. (The Iranian Languages) Chicago Linguistic Society, 22.1. –2009. P. 829 – 831.
- [189]. Benveniste E. La construction passive du parfait transitif. / E. Benveniste. – BSL, 1952. – f. 1. № –136. P. 62.
- [190]. Johnson E.L. Historikal grammar of the Ancient Persian Language / E.L. Johnson. – New York, 1917. – 340 p.
- [191]. Kent R. Old Persian: grammar, texts, lexicon. / R. Kent. – New Haven, 1950. – (2 nd ed. 1953). 219 p.
- [192]. Kreutzmann H. Pamirian crossroads / H. Kreutzmann // Kirghiz and Wakhi of High Asia. – Yarrassowitz Verlag Wiesbadan, 2015. – 559 p.
- [193]. Lentz W. Pamir Dialekte, Materialin zur Kentniss der Schugni-Gruppe.1. Gottingen, 1933. –P. 200 - 203.
- [194]. Lorimer.D.L.R. The wakhi language. / D.L.R. Lorimer, vol.1. – London. 1958.– 868 p.
- [195]. Muller K., Tiessen.A Father`s Language.Studies in Language of Tajikistan. / K.Muller. Grand Rapids. – MI. USA, 2005. – P. 223-250.
- [196]. Markwart J. Werot und Arang. / J. Markwart. – Leiden: Menasce,1938. – 351p.
- [197]. Morgenstierne G. Indo - Iranian forienge Language, vol. II. Iranian Pamir Languages. / G. Morgenstierne. – Olso, 1938. – 435 p.
- [198]. Morgenstierne G. The personal pronouns first and second plural in the Dardic and Kafir Language. / Morgenstierne G. Indian Linguistics, 1965.– Voll.II. P.63-67.
- [199]. Skold.H. Materialien zu den iranischen Pamir sprachen.\ H/Skold. – Lund, 1936. – 134 p.
- [200]. Shaw R. On the Ghalchah languages (Wakhi and Sarikoli). / R. Show. – Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol.45/1-2. – Cflcutta, P. 139-278.
- [201]. Obrtelova J. Narrative structure of Wakhi Oral stories. / J. Obrtelova. – Uppsala, 2017. –250 p.

[202]. Obrtelova J. From Oral to written. A text-Linguistic study of Wakhi Narratives. / J. Obrtelova. Uppsalla, 2019. – 332 p.

[203]. Olufsen O. Through the unknown Pamirs (Vakhan and Garan)./ O.Olufsen.– London, 1904. – 237.p.

[204]. Platts T., Ranking G.S. A grammar of the persian Language./ T.Platts., G.S Ranking. – Oxford, 1911. – P.68.

II. Фарҳангҳо ва луғатномаҳо

A) Ба забонҳои тоҷикӣ – русӣ

[205]. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. / В.И.Абаев. Том I. –М. –Л.: Изд. АН СССР, 1958. – 655 с.

[206]. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов./ О.С.Ахманова.– М: Советская энциклопедия, 1964. –301с.

[207]. Карамшоев Д. Словарь памирских личных имен. /Д.Карамшоев. Т. 5. Под ред. Ш.П.Юсуфбекова. –Душанбе: Дониш, 2015. – 361с.

[208]. Лингвистический энциклопедический словарь. Советская энциклопедия. – М, 1990. – 685 с.

[209]. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони Қотъ. ҷилди 3. / Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: «Адиб», 2014. – 398 с.

[210]. Расторгуева В.С. Этимологический словарь иранских языков /Институт языкознания РАН./ В.С. Расторгуева, Д. И Эдельман. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.– Т.1. – 328 с.

[211]. Расторгуева В. С. Этимологический словарь иранских языков /Институт языкознания РАН.—/В.С. Расторгуева., Д. И Эдельман.-М, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003.– Т.2. – 504 с.

[212]. Расторгуева В. С. Этимологический словарь иранских языков /Институт языкознания РАН./ В.С.Расторгуева., Д. И Эдельман.– М, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2007. –Т.3. – 496 с.

[213]. Рауфов Х. Фарҳанги ҷаҳонгирӣ. / Х. Рауфов. Душанбе, 1973. – 180 с.

- [214]. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка. / И.М.Стеблин-Каменский. – СПб: Петербургское Востоковедение, 1999. – 480 с.
- [215]. Словарь русского языка (XI-XVII в.). Вып. 23 (съ сдымка) / Ин-т рус. яз. им. В.В.Виноградова РАН. – М: Наука, 1996. – 253 с.
- [216]. Словарь русского языка (XI-XVII в.). Вып. 23 (съ сдымка) / Ин-т рус. яз. им. В.В.Виноградова РАН. – М: Наука, 1996. – 253 с.
- [217]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Советская энциклопедия, ҷилди 1. – М, 1969. – 951с.
- [218]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 2. /дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – Москва: «Советская энтсиклопедия», 1969. – 950 с.
- [219].Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. / Зери назари С. Назарзода (раис), А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – 945 с.

III.Манбаъҳои интернетӣ

- [220].Гармажапова Л.А. Личные местоимения русского языка в семантико-функциональном аспекте.[Электронный ресурс].<http://cheloveknauka.com/lichnye-mestoimeniya-russkogoyazyka-v-semantiko-funktsionalnom-aspekte#ixzz60yn7bF00> (дата обращения: 30.09.2019.г).
- [221]. Русский язык. Местоимение, виды местоимений [Электронный ресурс]. <https://mfilology.ru//russkiiyazyk/morfologiya/mestoimение-vidy-mestoimenij> (дата обращения: 11.01.2020 г).
- [222].Разряды местоимений в русском языке, таблица с примерами [Электронный ресурс].<https://uchim.org/russkij-yazyk/razryady-mtstoimenij> (дата обращения: 23.01.20 г).

2. ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи

ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Неъматова, Б.М. Проблемаи тадқиқи ҷонишинҳо дар забони ваҳонӣ [Матн]/Б.М.Неъматова// Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон.Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2013. – № 4/6 (122). С. 56-59. ISSN 2074-1847.

[2-М]. Неъматова, Б.М. Грамматические свойства личных местоимений в ваханском языке [Матн]/Б.М.Неъматова// Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон.Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015. –№ 4/2 (163). С. 43-47. ISSN 2074-1847.

[3-М]. Неъматова, Б.М., Вопросительные местоимения-существительные в ваханском языке [Матн]/Б.М.Неъматова // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон.Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015. – № 4/6 (177). С.94-99. ISSN 2413-516X.

[4-М]. Неъматова, Б.М., Корбурди ҷонишинҳои номуайяни дар забони ваҳонӣ [Матн]/ Б.М.Неъматова// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2019. – № 1(78). С.147-150. ISSN 2219-5408.

[5-М]. Неъматова, Б.М., Синтаксическая функция указательных местоимений в ваханском языке [Матн]/Б.М.Неъматова // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020.– № 6. С.41-45. ISSN 2413-516X.

[6-М]. Мирбобоев, А.М., Неъматова, Б.М., Вазифаи ҷонишинҳои таъйинӣ дар забони ваҳонӣ [Матн]/А.М.Мирбобоев., Б.М.Неъматова // Паёми Донишгоҳи давлатии Хоруғ. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022.– № 2 (2) . С. 126-130. ISSN 2413-516X.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[7-М]. Неъматова, Б.М. Личное местоимение второго лица множественного числа в ваханском языке [Матн]/ Б.М.Неъматова // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ.– Душанбе, 2016. – № 2. ISSN 2308 -7420.

[8-М]. Неъматова Б.М. Корбурди ҷонишинҳои нафси-таъкиди [Матн]/ Б.М.Неъматова // Масъалаҳои забоншиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе, 2021. – № 2, 17-24. ISSN 2708- 308X.

[9-М].Неъматова Б.М. Корбурди ҷонишинҳои шахси сеюми танҳо ва ҷамъ дар забони ваҳонӣ.[Матн]/Б.М.Неъматова. Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ - амалӣ Донишкадаи давлатӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода дар мавзӯи «Проблемаҳои актуалӣ забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ дар замони муосир» (Душанбе, 23-24 уми декабри соли 2022).– Душанбе, 2022.– С.323-327.

[10-М.]Неъматова Б.М. Масъалаҳои назариявӣ ҷонишинҳо дар забоншиносӣ.[Матн]/Б.М.Неъматова Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода, дар мавзӯи «Таҳқиқоти педагогӣ:мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир» (Душанбе, 31 уми март 2023).– Душанбе, 2023.– С.283-288.

[11-М].Неъматова Б.М.Пайдоиши конструксияи эргативӣ дар забони ваҳонӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо.[Матн]/ Б.М.Неъматова. Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ, ҷумҳуриявӣ Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода дар мавзӯи «Забони русӣ дар фазои донишҷӯи диалектикаи дузабонаи замони муосир» (ш.Душанбе, 14-15 уми июни соли 2023). – Душанбе, 2023.– С.150 -154.